

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година ХСVI

Бр. 3-4/2023.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,
др Радослав Распоповић 2009-2015, др Момчило Д. Пејовић 2015-2017,
др Радослав Распоповић 2017-2022, др Олга Пелцер-Вујачић од 2023. године

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година ХСVI

3-4

ПОДГОРИЦА
2023.

Р е д а к ц и ј а:

Карла Сфамени (Италија), Рамиза Смајић (Босна и Херцеговина), Гордан Раванчић (Хрватска), Петер Микша (Словенија), Улф Брунбауер (Њемачка), Кенет Морисон (Велика Британија), Дмитар Тасић (Србија), Андреа Каргени (Италија), Рената Новак Клеменчич (Словенија), Јарослав Вишњаков (Русија), Олга Пелцер-Вујачић, Иван Лаковић, Жарко Лековић, Славко Бурзановић, Миљан Гоговић.

Главни и одговорни уредник
Олга Пелцер-Вујачић

Секретар редакције
Бојена Миљић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији “Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. фах 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко међународних база података CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL) EBSCO - Historical abstracts with full text.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

XCVI

3-4

PODGORICA
2023.

R e d a c t i o n:

Karla Sfameni (Italie), Ramiza Smajić (Bosnie-Herzégovine), Gordan Ravančić (Croatie), Peter Mikša (Slovenie), Ulf Brunbauer (Allemagne), Kenet Morison (Grande-Bretagne), Dmitar Tasić (Serbie), Andrea Karteni (Italie), Renata Novak Klemenčič (Slovenie), Jaroslav Višnjakov (Russie), Olga Pelcer-Vujačić, Ivan Laković, Žarko Leković, Slavko Burzanović, Miljan Gogić

Rédacteur responsable
Olga Pelcer-Vujačić

Sekrétaire de la rédaction
Božena Miljić

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur: Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être adressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Monténégro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Historique du Monténégro; Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Commerciale Montenegro à Podgorica.

ЧЛАНЦИ

Dragana KUNČER*

THE WORLD WITHOUT WOMEN: GENDER ISSUES IN THE *GESTA REGUM SCLAVORUM*¹

ABSTRACT: *This paper aims to explore the role of gender in the Gesta regum Sclavorum (GRS), also known as the Chronicle of the Priest of Dioclea. It critically examines the portrayal of women in this historical narrative, noting its reflection of a broader trend in medieval male-authored texts that perpetuate female inferiority and marginalization. In the GRS, women predominantly emerge as anonymous and passive consorts of kings, relegated primarily to the role of progenitors of heirs. Instances of women taking independent action, as exemplified by the widow of Hungarian prince Kys, then Cossara, the daughter of Samuel and wife of St. Vladimir, and Iaquinta, wife of King Bodin, are depicted in a manner that suggests their inclusion in the narrative is due to the benefits these actions provided to their male relatives. The portrayal of female agency in the GRS is thus interpreted as a reflection of the gendered social norms of the era, which were more inclined to resist rather than support the women's empowerment.²*

KEYWORDS: *Gesta regum Sclavorum, Chronicle of the Priest of Dioclea, women's history, gender history, Cossara, Iaquinta.*

The Latin chronicle, *Gesta regum Sclavorum (GRS)*, also known as the *Chronicle of the Priest of Dioclea*, narrates the history of the Slavic kings

* Autorka je naučni saradnik na Istorijском institutu u Beogradu.

¹ This paper is a revised version of a presentation that was delivered at the 24th *International Congress of Byzantine Studies* (Venice and Padua, 22-27 August 2022).

² I would like to extend my gratitude to Matthew Kinloch for directing me towards his insightful work on a subject which closely parallels my own. His contribution in the *Dumbarton Oaks Papers*, particularly M. Kinloch, "In the Name of the Father, the Husband, or Some Other Man", *Dumbarton Oaks Papers* 74 (2020), 303-328, provided valuable context within the realm of postmodernist discourse. While the foundational argument of this paper was developed independently, the perspectives offered by Kinloch have been instrumental in shaping the analytical framework employed herein.

who resided along the Eastern Adriatic coast and its surrounding regions.³ Its narrative spans from the late fifth century through to the second half of the twelfth century. The Latin text of the chronicle is preserved in two manuscripts from the 17th century (Codex Vat. Lat. 6958, ff. 53r-75r, Bibliotheca Apostolica Vaticana, and Codex Belgradensis R-570, ff. 1r-30v, The National Library of Serbia). An Italian version of the same text was edited and published by Mauro Orbini in 1601.⁴ The first 23 chapters of the *GRS* narrative are also found in two shorter versions: one written in vernacular, with the oldest manuscript dating back to 1546, and the other a Latin translation by the humanist Marcus Marulus, penned in 1510.⁵ Since its first edition, published by Ioannes Lucius in 1666, the body of literature on the *GRS* has grown significantly. The bibliographic list of editions and translations of all four versions, up until 2011, contained 37 items alone.⁶

The majority of researchers have examined the text either to clarify general aspects such as the identity of its author and the purpose of its composition, or to unearth specific details that could shed light on the political, economic, and geographical circumstances in the Western Balkans during the relevant period.⁷ Furthermore, scholars including Nikola Banašević have delved into the historiographical and biblical *topoi* of the text, primarily viewing it as a product of medieval Latin historiography, characterized by its unique techniques of compilation and adaptation.⁸ Recently, a controversial line of research has emerged, inspired by Solange Bujan's falsification

³ *Gesta regum Sclavorum*, ed. D. Kunčer, (= *GRS*), vol. 1, in *Gesta regum Sclavorum*, vols. 1-2, T. Živković (ed.), Belgrade/Ostrog, 2009. Selected previous editions: *Presbyteri Diocleatis Regnum Slavorum*, ed. I. Lucius, in I. Lucius, *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amsterdam, 1666, 287-302; *Presbyteri Diocleatis Regnum Slavorum*, ed. I. G. Schwandtner, in *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum, et Slavonicarum veteres ac genuini*, vol. 3, ed. I. G. Schwandtner, Vienna, 1748, 474-509; *Letopis Popa Dukljanina*, ed. F. Šišić, Belgrade-Zagreb, 1928; *Ljetopis popa Dukljanina*, ed. V. Mošin, Zagreb, 1950.

⁴ *La storia de Rè di Dalmatia*, ed. M. Orbini, in M. Orbini, *Il Regno de gli Slavi*, Pesaro, 1601, 204-241.

⁵ M. Marulus, "Regum Dalmatię et Croatiaę gesta", ed. N. Jovanović, *Colloquia Maruliana* 18 (2009), 28-61.

⁶ N. Vrsalović, "Bibliografija: Izdanja Ljetopisa popa Dukljanina i odabrana bibliografija radova o Ljetopisu i Imensko kazalo uz Bibliografiju", in I. Mužić, *Hrvatska kronika u Ljetopisu popa Dukljanina*, Split 2011, 301-311.

⁷ For an extensive commentary on the *GRS* text, see T. Živković, *Gesta regum Sclavorum: Komentar*, vol. 2, Belgrade/Ostrog, 2009. (For a critique of Živković's views, see A. Radoman, "Gesta Regum Sclavorum – nova istoriografska mistifikacija", *Matica: Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu* 53 (2013), 103-124.) For an extensive introduction to the *GRS* scholarship and its challenges, see W. Kowalski, *The Kings of the Slavs*, Leiden/Boston: Brill, 2021.

⁸ N. Banašević, *Letopis popa Dukljanina i narodna predanja*, Belgrade, 1971.

theory, which suggests that the chronicle is a modern forgery, thus denying its medieval origins.⁹ There also exists a monograph by Wawrzyniec Kowalski, in which the author presents the complex state of research on the *GRS* in a comprehensive and detailed manner. In Kowalski's work, the narrative of the *GRS* is examined from an imagological perspective.¹⁰

Despite the diverse range of research topics and theoretical frameworks in the field, studies on the *GRS* have largely overlooked women's history and gender history.¹¹ Addressing this scholarly oversight, the present exploration—informed on one hand by Joan W. Scott's conception of gender as a "primary way of signifying relationships of power", and on the other hand by investigation into the connection between power and language—employs critical linguistic analysis to scrutinize the dynamics of empowerment among female characters within the *GRS* narrative.¹² Importantly, drawing upon postmodernist theories of history, the approach here does not view depicted power relationships as direct reflections of historical reality, but rather as narrative constructs, thereby positing an ontological discontinuity between the past and historiography.¹³ Consequently, the focus is not on uncov-

⁹ S. Bujan, "La Chronique du prêtre de Dioclée. Un faux document historique", *Revue des études byzantine* 66 (2008), 5-38; S. Trajković-Filipović, "Inventing a saint's life: chapter XXXVI of The Annals of a priest of Dioclea", *Revue des études byzantines* 71 (2013), 259-276; S. Trajković-Filipović, "O, Vladimire, kralju dukljanski, tvrda glavo, srce ponosito! Isaija Berlin i devetnaestovekovne interpretacije Života Svetog Vladimira od Zete", *Issues in Ethnology and Anthropology* 9/3 (2014), 723-761; P. Komatina, "Quis ergo presbyter Diocleas? Early Ragusan Historiography and the Chronicle of the Priest of Dioclea", *Istorijski časopis* 69 (2020), 189-226.

¹⁰ I. Basić, "Wawrzyniec Kowalski: The Kings of the Slavs. The Image of a Ruler in the Latin Text of The Chronicle of the Priest of Duklja, (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, vol. 69), Leiden-Boston: Brill, 2021. 368 str.", *Anali Dubrovnika* 60 (2022), 228.

¹¹ Following Elizabeth Fox-Genovese's standpoint, this paper recognizes that adding women's history is not the same as "adding women to history". See E. Fox-Genovese, "Placing Women's History in History", in *History of Women in the United States: Theory and Method in Women's History*, vol. 1/2, N. F. Cott (ed.), Berlin/ Boston: K. G. Saur, 1992, 345. It also acknowledges, in agreement with Michelle Ballif, that this endeavour involves "the production of new narratives, new discourses, new idioms". See M. Ballif, "Re/dressing histories; or, on re/covering figures who have been laid bare by our gaze", *Rhetoric Society Quarterly* 22/1 (1992), 96.

¹² J. W. Scott, "Gender: A Useful Category of Historical Analysis", *American Historical Review* 91 (1986), 1067; T. van Dijk, *Discourse and Power*, New York: Palgrave MacMillan, 2008. A rare exception in *GRS* scholarship is the approach taken by Svetlana Tomin. In her book *Book-Loving Women of the Serbian Middle Ages*, Tomin adopts a gendered perspective in narrating the story of Cossara, one of the narrative's female characters. See S. Tomin, *Knjigoljubive žene srpskog srednjeg veka*, Novi Sad, 2007, 132-135.

¹³ H. White, *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press, 1987; H. White, *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*, Baltimore/London: Johns Hopkins University Press,

ering what the actual gender relationships between past individuals were, but on understanding the reasons why their gender dynamics are represented as such in this specific historiographical narrative.¹⁴ It is believed that critical linguistic analysis of the *GRS* can potentially provide insights into the gendered social norms of both the era in which the chronicle was written and the periods of its sources.

Thus, this paper endeavours to incorporate two principal theoretical perspectives. The first adopts a postmodernist view of history, as articulated by Jenkins, who sees history as a personal construct, shaped by the historian's narrative choices.¹⁵ The second perspective is grounded in the ideas of critical linguistic paradigms, highlighting how power relations, where gender relations play a significant role, are constructed and perpetuated through language.¹⁶ This dual approach is succinctly encapsulated in the eloquent passage by Michel de Certeau:

“In the past from which it [sc. historiography] is distinguished, it promotes a selection between what can be *understood* and what must be *forgotten* in order to obtain the representation of a present intelligibility. But whatever this new understanding of the past holds to be irrelevant—shards created by the selection of materials, remainders left aside by an explication—comes back, despite everything, on the edges of discourse or in its rifts and crannies: ‘resistances’, ‘survivals’, or delays discreetly perturb the pretty order of a line of ‘progress’ or a system of interpretation. These are lapses in the syntax constructed by the law of a place. Therein they symbolize a return of the repressed, that is, a return of what, at a given moment, has *become* unthinkable in order for a new identity to *become* thinkable.”¹⁷

However, before beginning, it is essential to clarify our understanding of the periodization and authenticity of the *GRS* text. In alignment with the prevailing scholarly opinion, the *GRS* is considered here an authentic medieval composition. Recognizing the need for further substantiation of this view, one aim of this paper is to contribute to the ongoing debate over the chronicle's authenticity from a gendered perspective. Furthermore, considering Susan Mosher Stuard's assertion that “no age is sufficiently understood until the contributions of women are brought to light”—a statement particu-

1978; See also K. Jenkins, *Re-thinking History*, London/New York: Routledge, 2003. For a similar approach, see Kinloch, “In the Name”, 306 n. 18.

¹⁴ For further articulation of the questions regarding gender representation in historical narratives, see Ballif, “Re/dressing histories”, 92.

¹⁵ Jenkins, *Re-thinking History*, 14-15.

¹⁶ van Dijk, *Discourse and Power*, VII.

¹⁷ M. de Certeau, *The Writing of History*, trans. Tom Conley, New York, 1988, 4.

larly relevant to the Middle Ages—applying a gendered lens to the *GRS* is expected to enhance both the insight of social norms governing relationships between men and women in medieval Balkans, and to enrich the exploration of the region and period.¹⁸

Identifying Women in the *GRS*

An investigation of gender issues within the *GRS* can fittingly commence with a statistical analysis, specifically examining the frequency and absence of names in relation to gender. The results are revealing: among the individuals mentioned in the text, a total of 134 men are named, in stark contrast to a mere five women.¹⁹ This implies that the presence of women amounts to approximately 3.7% of all named individuals in the text.²⁰ The women who are given this distinction are Prechvalla, Lovizza, Castreca, Cossara, and Iaquinta.²¹ It's important to recognize that this is not a unique trait of the *GRS* text. As Marianne Sághy asserts, the absence of women's names is characteristic of medieval writing in Eastern and Central Europe.²²

This reticence on the part of the author or limitations of the sources in naming female characters is illustrated in a passage where the king is mentioned to have had offspring of both genders, yet only the sons are named.

GRS 160.15-20: *Post haec accepit regnum Radoslavus, frater eius, cui erant octo filii et quatuor filiae. Nomina filiorum eius haec sunt: primus Branislavus, Gradislavus, Chvalimir, Stanihna, Cociapar, Goyslavus, Dobroslavus et Picinech. Fuit autem rex Radoslavus pacificus et mansuetus ac timens Deum in omni vita sua.*

“Following these events, his brother Radoslavus assumed the kingdom. He had eight sons and four daughters. The names of his sons are as

¹⁸ S. Mosher Stuard, “Introduction”, in *Women in Medieval Society*, S. M. Stuard (ed.), Philadelphia: The University of Pennsylvania Press, 1989, 1-12.

¹⁹ The count was conducted on the characters relevant to the historical context of the narrative. Characters employed as biblical exempla, specifically Herod and Herodias, were excluded.

²⁰ In terms of gender representation, the absence of female characters can be regarded as a “foundational characteristic” of most premodern historiography (cf. Kinloch, “In the Name”, 309). However, even by medieval standards, the proportion of named female characters in the *GRS* text appears relatively small. For comparison, Ben Snook notes that in the manuscripts of the Anglo-Saxon Chronicle (up to and including AD 800), female characters comprise about ten percent of all named characters. See B. Snook, “Women in the Anglo-Saxon Chronicle before AD 800”, in *Authority and Gender in Medieval and Renaissance Chronicles*, J. Dresvina and N. Sparks (eds.), Newcastle, 2012, 32.

²¹ *GRS* 116.12, 120.6, 120.18, 128.10, 162.18.

²² M. Sághy, “Eastern Europe”, in *Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia*, M. Schaus (ed.), New York/London: Routledge, 2006, 236.

follows: the first is Branislavus, then Gradislavus, Chvalimir, Stanihna, Co-ciapar, Goyslavus, Dobroslavus, and Picinech. King Radoslavus was peaceful and mild, and feared God throughout his life.”

In another revealing instance, the narrative detailing the challenging circumstances of Dragimir’s wife provides a similar pattern. After the death of her husband, she—pregnant and accompanied by her two daughters, and later also by her mother—embarks on a journey to Bosnia. During this journey, she gives birth to a boy. Out of her three children, the narrative chooses to assign a name only to the son.

GRS 140.19-25: Uxor autem Dragimiri defuncto viro suo reversa est ad patriam suam. Filia erat Lutomiri, magni iupani Rassae. Quae, cum reverteretur cum duabus filiabus et ipsa praegnans, patrem suum defunctum invenit. Post haec perexit Bosnam una cum matre ad avunculos suos. Peperit autem filium masculum in itinere in iupania Drinae in loco qui dicitur Brusno vocavitque nomen eius Dobroslavo.

“Following the death of her husband Dragimir, his wife returned to her homeland. She was the daughter of Lutomir, the great iupan of Rassae. Upon her return with her two daughters, and while she was still pregnant, she found her father had passed away. After this, she traveled to Bosnia with her mother to stay with her uncles. She gave birth to a son on her journey in the iupania of Drinae, in a place called Brusno, and she named him Dobroslav.”

Unnamed women mentioned in the text are primarily characterized through their relationships with male family members, specifically as wives of named husbands and daughters of named or titled fathers. This mode of identifying female characters in the *GRS* can be interpreted as a method of marginalizing women within the narrative. For instance, Matthew Kinloch, in his analysis of George Akropolites’ *Chronike syngraphe* (*Χρονική συγγραφή*), observes that “the overwhelmingly relational identification of female characters”—coupled with their general “relative absence”—constitutes the basis of their “systematic subordination” in the chronicle. He also remarks that women in the narrative he studied are not depicted as “autonomous individuals” but as “subordinate characters”, dependent on men. Kinloch states: “their very (textual) existence is outsourced to the male character(s) on which they depend”.²³ It is noteworthy, however, that these observations, while similar and suggesting a comparable notion, are not identical. This distinction particularly prompts the question of whether the subordination and dependence of unnamed women in historiographical nar-

²³ Kinloch, “In the Name”, 310.

ratives, and by extension in the *GRS*, stem solely from their relational identification through men, or more generally, from their identification being exclusively relational (descriptive), regardless of the specific attribute. In the former case, it can be argued that the patrilineal genealogy, on the one hand, and the objectification of women, on the other—wherein women are depicted as objects changing hands “from father to husband”—strongly indicate the social hierarchy represented in the narrative.²⁴ In this hierarchy, men are represented as the dominant group, while women are portrayed as dominated. Consequently, the symbolic subordination of women inferred from the identification of female characters through their male counterparts appears both straightforward and unambiguous.²⁵ In the latter case, however, the perceived inferiority of any character, whether female or male, would primarily arise from their exclusive relational (descriptive) identification—that is, from the absence of a proper name allocated to the character.

Informed by ideas that society is not directly reflected in language but is mediated through cognition, the study by Sanford, Moar, and Garrod on character salience in narratives becomes particularly relevant.²⁶ Their research concluded that the identification of a character by a proper name, as opposed to relational identification or “role description”, is crucial. Characters with proper names tend to be more easily memorized and, when mentioned anaphorically, are more readily recalled for reference. The use of a proper name gives a character prominence over others identified merely by descriptions, even in the absence of other identifying cues.²⁷ Consequently, it

²⁴ See Ballif, “Re/Dressing Histories”, 91.

²⁵ Deborah Tannen notes that in conversational practices, most linguistic strategies are relative, meaning that in some contexts they could suggest dominance, while in others, they indicate subordination or powerlessness. See D. Tannen, *Gender and Discourse*, New York: Oxford University Press, 1994, 19-52. However, in the fixed context of the historiographical narrative, the linguistic formulation used infers a power hierarchy that is unambiguous.

²⁶ For an understanding of the mediatory role of cognition, see T. van Dijk, *Society and Discourse: How Social Contexts Influence Text and Talk*, New York: Cambridge University Press, 2009, VII. Specifically, van Dijk observes that there is “no direct link between situational or social structures and discourse structures”. He argues that this relationship is mediated by “socially based but subjective definitions of the communicative situation”, which he terms “context models”. Conversely, the psychological study by Sanford et al. (A.J. Sanford, K. Moar, and S.C. Garrod, “Proper Names as Controllers of Discourse Focus”, *Language and Speech* 31 (1988), 43–56) focuses on general cognitive processes, such as attention control mechanisms. As the subjective and variable nature of the context models posited by van Dijk suggests the need for universal and invariable mental processes as their foundation, research in psychology, as exemplified by Sanford et al.’s study, is seen as a significant contribution to our analysis of the interrelation between social structures and language in the *GRS* text.

²⁷ For the possible explanation of cognitive mechanisms underlying these findings, see P.C. Gordon, B.J. Grosz, L.A. Gilliom, “Pronouns, Names, and the Centering of Attention in Discourse”, *Cognitive Science* 17 (1993), 311–347.

appears that the subordination of women in historical narratives, and by extension in the *GRS*, may primarily stem from the absence of identification by proper name, rather than from patrilineal relational identification. This observation is, however, hypothetical and warrants further exploration.

Finally, it should be noted that in the *GRS*, some male characters are also left unnamed. These include “four evil kings” (*GRS* 28.10-11: *quatuor iniqui reges*) who succeeded Ratomirus and the seven sons of Leghec, all destined, along with their kin, to perish due to their mischiefs:

GRS 120.23-122.2: *Deus omnipotens... brevi in tempore percussit patrem claudum corpore et anima et filios eius pestilentia et clade quemadmodum percusserunt ipsi fratres et nepotes suos et mortui sunt et non remansit ex eis nec unus.*

“Almighty God... in a short time struck the father with a crippled body and soul, and his sons with pestilence and disaster, just as they themselves had struck their brothers and nephews. And they died, and not one of them remained.”

The depiction of these unnamed men in the *GRS* as inherently “bad” is intriguing. It raises the question: Are all unnamed characters in the *GRS*, including unnamed women, perceived negatively by the author or the readers? In other words, is there a correlation between a character’s anonymity in the *GRS* and the author’s or readers’ perception of their personality? This complex question requires more detailed research and will also, for now, remain unanswered.

Characterizing Women in the *GRS*

Women’s physical characteristics are occasionally mentioned, with two instances in the text. In these cases, we learn that the daughter of the Rascian zupan and the wife of King Proelimirus was considered exceptionally beautiful, with a pleasing figure. Similarly, we discover that Samuel’s niece, who was also the wife of King Dobroslavus, was described as a beautiful girl:

GRS 116.13-15: *Proelimirus autem rex videns filiam eius quod pulchra esset valde et omnibus membris composita vulneratum est cor illius amore eius.*

“King Proelimirus, seeing that **his daughter was exceedingly beautiful and perfectly formed**, found his heart wounded by his love for her.”

GRS 142.1-3: *Acceptit ibi uxorem puellam virginem speciosam, nepotem Samuelis*

imperatoris [...]

“He took a wife there, a **beautiful young maiden**, the niece of Emperor Samuel [...].”

However, the text noticeably lacks descriptions of women’s personality attributes, such as intellect or character. In contrast, when men are described, their personality traits far outnumber their physical attributes. For instance, in the description of King Vladimir, Cossara highlights his handsome appearance, but also his humble, gentle, modest, wise, god-fearing, and eloquent nature:

GRS 128.14-17: *pulcher in aspectu, humilis, mansuetus atque modestus et quod esset repletus sapientia et prudentia Domini [...]* *loquela illius dulcis super mel et favum.*

“He was handsome in appearance, humble, gentle, and modest, and filled with God’s wisdom and prudence [...] His speech was sweeter than honey and honeycomb.”

This adds a significant dimension to the depiction of love and sexuality in the *GRS*, highlighting the influence of prevailing gender norms. While both men and women are depicted as capable of falling in love, they are shown with differing emotional motivations. Women are described as developing emotional attachments to men based on their behavioral traits, whereas men’s love primarily stems from women’s physical appearance. For instance, Proelimirus is moved by love upon seeing the beautiful daughter of the Rascian zupan (*GRS* 116.13-15), and Cossara is drawn to Vladimir “not because of desire” (*non causa libidinis*) “but out of compassion for his youth and beauty” (*sed quia condoluit iuventuti et pulchritudini illius*).²⁸

As evidenced, the narrative explicitly denies sexual agency to Cossara, a key female figure in the *GRS*. This contrasts starkly with the liberty granted to male characters within the narrative, such as Proelimirus. Cossara’s case, however, is unique, given her partnership with a saintly figure and their mutual commitment to a spiritual marriage. Nevertheless, considering that this explicit denial of sexual agency is directed at a female character, unlike her male counterparts, and recognizing that the suppression and abnegation of female sexuality are common in male-dominated cultures, a critical inquiry emerges: Does this portrayal of Cossara primarily stem from her gender and the prevailing gender norms of the time, or is it more influenced

²⁸ *GRS* 128.17-10.

by the specific nature of her partner? Intriguing as it is, this question—along with some others—will remain unresolved in this discussion.

Women's Social Role in the *GRS*

When examining the portrayal of women's contributions to society in the narrative of the *GRS*, it becomes evident that women are only granted agency in three instances: the cases of Kys's widow, Cossara, and Iaquina.²⁹ In all other instances, either from the author's perspective or that of his sources, the primary contribution of women to society is through bearing the king's (male) children. Specifically, when referencing women in the context of their marital relationships with kings and their roles as child bearers, the author employs remarkably similar phrases such as: *accepit uxorem alicuius filiam, de qua genuit filios, uxor peperit filios*, and similar.³⁰ These are embedded within broader narrative frameworks where such standardized clauses, devoid of any substantial information, typically serve as the only references to women. Notably, these allusions are confined to a single sentence, and already in the subsequent sentences within the same paragraph, the focus swiftly shifts away from women and lingers on men for a substantial portion of the narrative. The instances illustrating this pattern are as follows:

GRS 70.23-25–72.1-5: *Vladimirus autem Surbiam regebat. Qui accepit uxorem, filiam regis Hungarorum genuitque ex ea filios et filias et facta est pax firma inter Hungaros et Sclavos. Post haec Rasbivoy septimo anno regni sui mortuus est.*

“On the other hand, Vladimir ruled over Serbia. **He took a wife, the daughter of the Hungarian king, and from her he had sons and daugh-**

²⁹ In the text (*GRS* 114.6-7, 156.2-4), there are two unnamed women who, upon the death of their consort kings, assumed the role of queens (*reginae*) with governing authority. Each had a son who played a significant role in her rule: the son of one queen co-ruled, while the son of the other was expected to ascend to the throne upon reaching maturity. Despite being honoured and obeyed by their subjects, no specific deeds of these queens are mentioned in the narrative. Consequently, due to the presence of co-rulers and the absence of any specific deeds, it can be concluded that these female characters in the *GRS* are also depicted as passive. They appear to have gained and exercised their rule passively.

³⁰ The belief that nature created women primarily for procreation is articulated in Galen of Pergamon's treatise *De usu partium* (*Περὶ χρῆσις μερῶν*), written around 175 AD. Galen (129 – ca. 216 AD), a Greek physician and philosopher, held medical opinions of unquestionable authority during the Middle Ages. Agreeing with Aristotle, he viewed women as less perfect than men (*Galenus De Usu Partium Libri XVII*, vol. 2, ed. G. Helmreich, Leipzig, 1909, 295.27 – 296.1). However, in line with his own and Aristotle's fundamental belief that “nature does nothing in vain” (*οὐδὲν ἢ φύσις ἐργάζεται μάτην*), he attributed this perceived imperfection to the role of women in procreation (*Ibidem*, 299.19 – 300.20).

ters, and a firm peace was established between the Hungarians and the Slavs. After this, Rasbivoy died in the seventh year of his reign.”

GRS 174.14-18: *Igitur Gradichna manens in Rassa accepit ibi uxorem de qua genuit tres filios: primus Radoslavus, Lobasi et Bladimirus. Praeterea Dragilus cum omnibus terrae suae intravit in Podgoream regionem et obtinuit Onogoste et alias plurimas iupanias.*

“During his stay in Rascia, Gradichna **took a wife who bore him three sons**: Radoslav, who was the eldest, then Lobasi, and Vladimir. Meanwhile, Dragilo, along with all his subjects, entered the region of Podgorje, assuming control over Onogost and numerous other zupanias.”

GRS 106.12-16: *Qui coactus eorum praecibus accepit uxorem Romanam, valde nobilem ortam natalibus, de qua genuit filium quem Petrislavum vocavit. Post haec in senectute bona mortuus est et sepultus in ecclesia sancti Ioannis Lateranensis cum magna honorificentia.*

“Compelled by their pleas, **he took a Roman wife**, one of very noble parents, **from whom he had a son** he named Petrislav. After this, he died in good old age and was buried with great honor in the Church of Saint John Lateran.”³¹

If analyzed from a linguistic perspective, it can be argued that the lack of referentiality to unnamed women is another way of inferring their subordination in the narrative. They simply do not appear in the story anymore. Thus, the inferiority of female characters in the *GRS* can be observed on three different syntactic levels: that of the single word, as demonstrated by the absence of proper names; that of the clause, as shown by the insubstantiality and repetitiveness of clauses related to the (unnamed) women; and finally, that of the larger text portion—beyond the sentence boundaries—as demonstrated by the lack of referentiality to the (unnamed) women. The absence of proper names and the insubstantiality of the clauses related to female characters, along with the lack of referentiality, imply that “there is not much to be said about the particular women” except for the completion of their maternal duties. However, the repetitiveness of such statements for almost all unnamed female characters suggests “this is how women should be talked about”, forming a discourse on women by the author or the sources of the *GRS* text.³²

³¹ See also *GRS* 78.8-18; 114.9-13; 168.22-25; 170.3-7; 112.23-25–114.1-2.

³² Refer to the definition of discourse by Gunther Kress: “A discourse provides a set of possible statements about a given area, and organises and gives structure to the manner in which a particular topic, object, process is to be talked about.” See G. Kress, *Linguistic Processes in Sociocultural Practices*, Victoria: Deakin University Press, 1985, 7.

In addition to the three textual layers that suggest women's subordination, reflecting the social norms of the time and place of the text's production (likely the Middle Ages in the Western Balkans), a fourth, metatextual layer pertinent to contemporary times can be discerned. As Kinloch observes, the unnamed female characters in the Byzantine chronicle he analyzed have often been omitted from modern reconstructions based on historiography, indicating a continued marginalization in scholarship.³³ This pattern is similarly evident in the treatment of unnamed female characters in the *GRS* text. For instance, in studies analyzing the deeds of the unnamed widow of the Hungarian prince Kys, there is a notable lack of effort to identify her, despite her deeds having considerable influence on the course of events. This stands in stark contrast to the efforts made to identify her husband in narrative sections detailing his deeds.³⁴

Again, regarding the scholarship of the *GRS*, a similar marginalization is observable not just among unnamed women but also among those with proper names. For example, in a recent depiction of the family trees of *GRS* characters, only two of the five named consorts of kings in the narrative—Cossara and Iaquina—are represented.³⁵

Women's Agency in the *GRS*

The three instances of women actively participating and influencing the course of history mentioned above are intriguing and warrant a detailed examination. The first woman is the unnamed wife of the Hungarian prince Kys, who was killed by the Slavic king Ciaslavus.³⁶ She pleads with the king of Hungary to provide her with an army in order to avenge her husband's death. She succeeds in her quest, leading to the demise of Ciaslavus and his men.

GRS 92.16-24 – 94.18-21: *Uxor autem principis audiens mortem viri sui perrexit ad regem Hungariae, quaesivit ei adiutorium et exercitum quatenus vindicaret mortem viri sui. [...] et captus est rex Ciaslavus et omnes parentes illius, quos iussit uxor Kys ligatis manibus et pedibus proici in flumen Savum.*

“Upon hearing of her husband's death, the prince's wife proceeded to the king of Hungary, seeking his assistance and an army to avenge her hus-

³³ Kinloch, “In the Name”, 326.

³⁴ Živković, *Gesta regum*, 202-211.

³⁵ Kowalski, *The Kings*, 314-315.

³⁶ The Hungarian nobleman named Kys, mentioned in the *GRS* narrative, has not yet been identified with any historical figure. See note 34.

band's death. [...] and King Ciaslavus and all his relatives were captured, whom Kys's wife ordered to be thrown into the Sava river with their hands and feet bound."

The second woman who acts independently and with self-confidence is Cossara, the daughter of the Bulgarian Tsar Samuel.³⁷ Falling in love with the captive King Vladimir, she rescues him from prison by persuading her father to let her marry him.³⁸ Furthermore, she approaches her cousin Vladislav to secure safe visit for her husband. Following the death and martyrdom of Vladimir, she took on the responsibility of his burial. After his interment, she took the vows and became a nun. When she herself passed away, she was laid to rest at the feet of her husband.

GRS 128.20-25: *Volens post haec a vinculis liberare eum accessit ad imperatorem et prostrata pedibus illius taliter locuta est: "Mi pater et domine, scio quia daturus es mihi virum sicuti moris est. Nunc ergo, si tuae placet magnitudini, aut des mihi virum Vladimirim regem quem tenes in vinculis, aut scias me prius morituram, quam alium accipiam virum"*.

"Wanting to free him from his chains afterward, she approached the emperor and prostrating herself at his feet, she spoke thus: 'My father and lord, I know that you are about to give me a husband as is customary. Now, therefore, if it pleases your greatness, either give me Vladimir, the king whom you hold in chains, as my husband, or know that I will die before I accept another man.'"

GRS 132.3-8: *Accepto itaque imperio misit nuncios ad regem Vladimirim ut ad eum veniret. Quo audito Cossara regina tenuit eum dicens: "Mi domine, noli ire ne, quod absit, tibi eveniat sicut fratri meo, sed dimitte me ut eam et videam et audiam quomodo se habet rex. Si me vult perdere, perdat. Tu tantum ne pereas."*

"Upon assuming the throne, he dispatched messengers to King Vladimir, inviting him to visit. On hearing this, Queen Cossara held him back, saying: 'My lord, do not go, lest, God forbid, you meet the same fate as my brother. Allow me to go instead, to assess the king's intentions. If he seeks to kill me, so be it. But you, at all costs, must not perish.'"

³⁷ According to the *GRS* narrative, Cossara is depicted as the daughter of the Bulgarian Tsar Samuel (997-1014) and the wife of John Vladimir, the ruler of Duklja (c.1000-1016). The *GRS* is the primary source detailing her name, father's identity, and life.

³⁸ For an almost identical plot featuring different names for Samuel's daughter and son-in-law, see John Scylitzes' *Synopsis of History* (Σύνοψις Ἱστοριῶν, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. H. Thurn, Berlin, 1973, 342). For a recent and detailed review of the traditions and scholarship surrounding the story of Vladimir and Cossara, see Kowalski, *The Kings*, 254-266.

GRS 136.14-16: Tultique denique corpus eius et asportavit in loco, qui Craini dicitur, ubi curia eius fuit, et in ecclesia sanctae Mariae recondidit.

“Eventually, she took his body and transported it to a place called Craini, where his court had been, and laid it to rest in the Church of Saint Mary.”

GRS 136.21-23: Uxor vero beati Vladimiri Cossara sanctimonialis effecta pie et sancte vivendo in eadem ecclesia vitam finivit ibique sepulta est ad pedes viri sui.

“Indeed, the wife of the blessed Vladimir, Cossara, having become a nun, lived piously and sanctly, eventually ending her life in the same church. She was buried there, at the feet of her husband.”

The third dynamic woman characterized in the *GRS* is Iaquina, the wife of King Bodin.³⁹ She persuades her husband to first capture and then kill his cousins. She takes these actions because she perceives Bodin’s cousins and brothers as a threat to her sons, and because they had killed Cosar, a man whom she loved. Following the death of Bodin, she becomes implicated in another crime. Specifically, she prepares a poison that is later administered to King Vladimir. It is, however, suggested that she did so under the influence of some ill-intentioned men.

³⁹ According to the *Lupi Protospatarii annales*, a daughter of Archirici, who was the son of Ioannaci, was married to Constantine Bodin (1081- c. 1101), the ruler of Duklja. Cf. *Lupi Protospatarii annales*, ed. G.H. Pertz, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, vol. 5, Hanover, 1844, 60: *Et in mense Aprilis Archirici perrexit ad Michalam regem Sclavorum, deditque eius filio suam filiam uxorem.* / “And in the month of April, Archirici went to Michael, king of the Slavs, and gave his daughter to his son in marriage.” Her name, Iaquina, and her personality and life are primarily known from the *GRS* narrative. The name Iaquina represents the feminine form of Hyacinth (Gr. Ὑάκινθος). This, along with the likely derivation of her father’s name from Argyros (Gr. Ἀργυρός), points to the Byzantine influence in Bari. When Iaquina was born, probably around 1060, the city of Bari had been under Byzantine rule for almost two centuries (since 876). Interestingly, the names of Iaquina’s father and her grandfather both feature phonetically similar suffixes. However, her grandfather’s name includes the Greek diminutive suffix -άκης (Gr. Ἰωαννάκης), potentially indicating Greek origins for the family. In contrast, the name of Iaquina’s father evidenced as Argirichi, Arzerizi, Argirigi, Archirici (cf. *Lupi Protospatarii annales*, 60.10, 60.40), and Argirizi, Archirizi (cf. *Annales Lupi Protospatarii*, ed. W. J. Churchill, PhD dissertation, University of Toronto, 1979, 147, 150) likely incorporates an Italian suffix (e.g. -iccio/-izzo) which suggests that vernacular Italian dialect might have been the family’s primary language. For this Italian nominal suffix, see G. Rohlfs, *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti: Sintassi e formazione delle parole*, vol. 3, Torino, 1969, 367-369. This analysis aligns with Chris Wickham’s assertions that “The Byzantines never achieved a total hegemony over Apulia” and “Greek influence was never dominant in most of Apulia”. See C. Wickham, *Early Medieval Italy: Central Power and Local Society, 400-1000*, London/ Basingstoke: The Macmillan Press, 1981, 156-157.

GRS 164.5-6, 13.17 – 166.7-10: *Timebat enim ne viro eius moriente Branislavus seu filii eius acciperent regnum. [...] Dicebat illi: “Scio quia moriturus es et isti regnum accipient. Filii autem tui ad mensam eorum manducabunt.” Quid multum? Victus Bodinus rex ab uxore, ut Herodes ab Herodiana, dum sederent ad prandium et epularentur, iussu regis capti sunt et positi sunt in custodia [...] “Numquid non cernis quod fecit Cociaparus? Quare sinis vivere fratres eorum, quos tenes in vinculis?” Tunc rex iratus manu sua porrigens gladium iussit decollari Knesum Branislavum cum fratre et filio [...]*

“She was indeed fearful that upon his death, the kingdom would be taken over by Branislav or his sons. [...] She would tell her husband, ‘I know that you’re going to die and they will take over the kingdom. Your children will be reduced to eating at their table. What more can be said? While King Bodin and his wife were seated at lunch and eating, he, swayed by his wife just like Herod was by Herodias, seized his cousins and put them into custody [...] Don’t you see what Cociaparus has done? Why do you allow their brothers, whom you hold in chains, to live?’ Enraged, the king grabbed his sword and ordered the beheading of Knez Branislav, along with his brother and son [...]

GRS 170.10-15: *Itaque XXII anno regni Bladimiri regis Iaquina, consiliata a quibusdam pessimis hominibus qui inimici erant iupani Belcani potionem mortiferam conficiens in Cattaro, quo manebat, dedit eis. Hii vero venientes in Scodarim propinaverunt regi per manus ministrorum eius, qui ab eis deceptus tunc cecidit in lectulo.*

“In the twenty-second year of King Vladimir’s reign, Iaquina, counseled by some malevolent men who were enemies of župan Vukan, concocted a deadly potion in Kotor, where she resided, and handed it to them. These men, upon arriving in Skadar, tricked the king, via his servants, into consuming the poison. Consequently, the king fell ill in his bed.”

Upon analyzing these narratives of three women who act independently in the *GRS*, glaring similarities become evident when viewed from a gendered perspective. Each of the women depicted is strong-willed, resolute, and exhibit swift action. Once they assess their circumstances, they make decisions quickly and waste no time in executing their established aims. For instance, upon the death of her husband, Kys’s widow not only realizes she wants vengeance for the prince, but also promptly proceeds with executing her decision. A similar efficiency characterizes the other two women. Cosara, after realizing her love for Vladimir, promptly takes action to save him. Iaquina, perceiving a potential threat to her and her sons upon King Bodin’s

death, also demonstrates quick decision-making. She accomplishes her goals with just a few words spoken at the right moment. Both Cossara and Iaquinta, two of the self-determined women depicted in the *GRS*, demonstrate exceptional eloquence, effectively persuading their male relatives with whom they interact. Given that their persuasive speeches are explicitly documented in the text, it can be confidently asserted that Cossara and Iaquinta possess extraordinary rhetorical skills. Their eloquence, owing to its performative function and the immediate impact it has on the addressees, appears to surpass the speeches delivered by male characters in the *GRS*.⁴⁰ Furthermore, although the talk of Kys's widow is not directly reported in the text, from the efficacy of her approach to the king of Hungary, we might infer that she, too, was highly articulate.

These women also demonstrate exceptional bravery as their actions involve considerable risks. These risks vary, ranging from potential injury or death in battle, to the threat of a malevolent cousin, or the anger of a father or husband. All these dangers the women in question confront head-on, with no hesitation. All three women also exhibit remarkable determination in carrying out their intentions to the end: until the destruction of the perceived enemy, in the case of Kys's widow and Iaquinta, or even to the point of potential self-destruction, in the case of Cossara. Thus, the widow of the Hungarian prince isn't satisfied merely with capturing her husband's killers, but also subjects them to a brutal death; Iaquinta is not at ease merely with the imprisonment of her rivaling cousins, but only after they are slain. Cossara, on the other hand, threatens her father that if her wish to marry Vladimir is not fulfilled and another husband is imposed upon her, she would choose death instead. Lastly, it is noteworthy that, as evidenced by their successful attainment of objectives despite limited power at their disposal, all three women—Kys's widow, Cossara, and Iaquinta—are portrayed in the narrative as characters of remarkable creativity and intelligence, capable of finding solutions to challenging problems.⁴¹

Moreover, our analysis reveals that, beyond their common behavioral traits, these women also exhibit similarities with regard to the beneficiaries of their endeavors. Simply put, they undertake these daring tasks primarily to serve, benefit, or care for their male relatives. Specifically, Kys's widow acts to restore the honor of her late husband, Cossara intervenes to res-

⁴⁰ Among the speeches of male characters in the *GRS*, only Dobroslav's speech (*GRS* 142.15-19) demonstrates a similar intention to persuade. However, although Dobroslav successfully uses his eloquence to sway his addressees, the fruition of his efforts is not immediate but unfolds at a slower, more gradual pace.

⁴¹ In this respect, only Dobroslav, among the male characters, can be compared to the aforementioned women. He won a battle over a significantly more powerful enemy by using a creatively devised military tactic (*GRS* 146.18-148.6).

cue and protect her beloved, and to fulfill the final honors for him, while Iaquinta acts decisively to safeguard her sons' wealth and position. This condition can be compared to the two modes of women's behavior identified by Leonora Neville, which allowed women to exercise self-determination and take independent action in Byzantine society, or what she refers to as Medieval Roman society. The first mode involves women adjusting their behavior to closely resemble that of men, while the second mode refers to women achieving their goals by, conversely, exaggerating typically feminine traits, such as perceived weakness and emotional expressiveness.⁴² Taking into account the evidence presented by Neville, which shows that these modes of autonomous agency improved the well-being of the historical women concerned, it seems that the portrayal of female characters in the *GRS*, and thus the historical gendered norms underpinning them, presents a different picture. Specifically, apart from moments of independence, women in the *GRS* are not portrayed as enjoying any material or emotional benefits as a result of their actions. Consequently, when compared with the aforementioned modes of women's behavior in Byzantium, the societal condition depicted in the *GRS* text appears to be the least beneficial for women.

The question of whether this distinct feature of gender relations reflects the origins of the text or its sources, unaffected by Byzantine gendered social structures, remains one of several in this discussion left open and unresolved. However, it is posited—and this assumption should serve as the conclusion—that resolving this question, along with others, could significantly contribute to the debate surrounding the text's origins and authenticity.

Summary

To summarize, the narratives in the *GRS* depict some women as dynamic, eloquent, independent, resolute, and even as leaders. However, this portrayal comes with a caveat: their remarkable abilities are primarily shown in contexts that benefit men. These women, while depicted as capable, are not celebrated or socially recognized for their unique traits, nor do they receive wealth or affection. Consequently, their portrayal stops short of true empowerment, reflecting the male-dominated societal norms of the time.

Further illustrating these gender dynamics, the narrative never shows men expressing care or admiration for women's personalities, a stark contrast to how women are depicted in their attitudes towards men. Women's expressions of love, profound care, and concern for men's wellbeing and security are prominent, whereas male interactions with women primarily focus on admiration of their physical beauty.

⁴² L. Neville, *Byzantine Gender*, Leeds, 2019, 59-78.

Compounding this portrayal, a significant portion of the women and girls mentioned in the chronicle remain unnamed, a trend that aligns with what Marianne Sághy notes as a common pattern in Eastern and Central European medieval texts. Consequently, further research on gender roles and societal norms in the *GRS* narrative, conducted through comparative analysis with texts from diverse chronological, geographical, and linguistic backgrounds, could potentially elucidate the text's positioning within the broader spectrum of various European historiographies. Such an approach may unveil insights into whether the *GRS* more closely aligns with specific regional traditions, thereby enriching our understanding of its historical and cultural context.

Драгана КУНЧЕР

СВЕТ БЕЗ ЖЕНА: ПИТАЊА О ПОЛОЖАЈУ ЖЕНА У GESTA REGUM SCLAVORUM

Резиме

У раду се анализира латинска хроника *Gesta regum Sclavorum*, у науци позната као *Летопис пона Дукљанина*. Напомиње се да питања о положају жена нису била у жижи интересовања у студијама посвећеним *Gesta regum Sclavorum*. Пажњу су превасходно заузимала питања ауторства, односа различитих верзија, намена дела, време настанка, веродостојност садржаних података, језик којим је написана и слично. Осим тога, у последње време, значајно занимање истраживача заокупља питање аутентичности хронике. Рад је настао у намери да се овај пропуст надокнади.

Након детаљне анализе утврђено је да, у вези са схватањем и представом жена у *Gesta regum Sclavorum*, могу да се изнесу одређени закључци. Примећено је наиме да већина жена поменутих у делу није именована. Једино одређење ових жена је њихова родбинска веза са мушким чланом породице. Истакнуто је да је такав приступ одређењу жена особина средњовековних дела насталих у источној и централној Европи. Даље, примећено је да се у хроници жене помињу понајпре због своје улоге у рађању потомства. Најзад, истакнути су карактери три жене, Кишове удовице, Косаре и Јаквинте. Запажено је да оне делују самостално и одлучно, да поседују изузетну речитост и способност убеђивања, као и решеност да постигну задати циљ. Међутим, такође је запажено да ове три жене, које делују самостално, своје изузетне особине и енергију усмеравају како би допринеле својим мушким сродницима, мужевима или синовима. Напомиње се да је слична представа жена присутна у другим средњовековним делима, те се предлаже да се резултати радова који се баве историјом жена и рода уврсте у расправу о аутентичности *Gesta regum Sclavorum*.

BIBLIOGRAPHY

Sources

- The Chronicle of the Priest of Dioclea, selected editions and translations:
La storia de Rè di Dalmatia, ed. M. Orbini, in M. Orbini, *Il Regno de gli Slavi*, Pesaro, 1601, 204-241.
Presbyteri Diocleatis Regnum Slavorum, ed. I. Lucius, in I. Lucius, *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amsterdam, 1666, 287-302.
Presbyteri Diocleatis Regnum Slavorum, ed. I. G. Schwandtner, in *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum, et Sclavonicarum veteres ac genuini*, vol. 3, ed. I. G. Schwandtner, Vienna, 1748, 474-509.
Letopis Popa Dukljanina, ed. F. Šišić, Belgrade-Zagreb, 1928.
Ljetopis popa Dukljanina, ed. V. Mošin, Zagreb, 1950.
M. Marulus, “Regum Dalmatię et Croatiaę gesta”, ed. N. Jovanović, *Colloquia Maruliana* 18 (2009), 28-61.
Gesta regum Sclavorum, ed. D. Kunčer, (= *GRS*), vol. 1, in *Gesta regum Sclavorum*, vols. 1-2, T. Živković (ed.), Belgrade/Ostrog, 2009.
Galenus De Usu Partium Libri XVII, 2. vols., ed. G. Helmreich, Leipzig, 1907-1909.
Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. H. Thurn, Berlin, 1973.
Lupi Protospatarii annales, ed. G.H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, vol. 5, Hanover, 1844, 52-63.
Annales Lupi Protospatarii, ed. W. J. Churchill, PhD dissertation, University of Toronto, 1979.

References

- Ballif, M., “Re/dressing histories; or, on re/covering figures who have been laid bare by our gaze”, *Rhetoric Society Quarterly* 22/1 (1992), 91-98.
Banašević, N., *Letopis popa Dukljanina i narodna predanja*, Belgrade, 1971.
Basić, I., “Wawrzyniec Kowalski: The Kings of the Slavs. The Image of a Ruler in the Latin Text of The Chronicle of the Priest of Duklja, (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, vol. 69), Leiden–Boston: Brill, 2021. 368 str.”, *Anali Dubrovnik* 60 (2022), 227-243.
Bujan, S., “La Chronique du prêtre de Dioclée. Un faux document historique”, *Revue des études byzantine* 66 (2008), 5-38.
de Certeau, M., *The Writing of History*, trans. Tom Conley, New York, 1988.
Fox-Genovese, E., “Placing Women’s History in History”, in *History of Women in the United States: Theory and Method in Women’s History*, vol. 1/2, N. F. Cott (ed.), Berlin/ Boston: K. G. Saur, 1992, 344-367.
Gordon, P.C., Grosz, B.J., and Gilliom, L.A., “Pronouns, Names, and the Centering of Attention in Discourse”, *Cognitive Science* 17 (1993), 311–347.

- Jenkins, K., *Re-thinking History*, London/New York: Routledge, 2003.
- Kinloch, M., "In the Name of the Father, the Husband, or Some Other Man", *Dumbarton Oaks Papers* 74 (2020), 303-328.
- Komatina, P., "Quis ergo presbyter Diocleas? Early Ragusan Historiography and the Chronicle of the Priest of Dioclea", *Istorijski časopis* 69 (2020), 189–226.
- Kowalski, W., *The Kings of the Slavs*, Leiden/Boston: Brill, 2021.
- Kress, G., *Linguistic Processes in Sociocultural Practices*, Victoria: Deakin University Press, 1985.
- Neville, L., *Byzantine Gender*, Leeds, 2019.
- Radoman, A., "Gesta Regum Sclavorum – nova istoriografska mistifikacija", *Matica: Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu* 53 (2013), 103–124.
- Rohlf, G., *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti: Sintassi e formazione delle parole*, 3 vols., Torino, 1969.
- Sághy, M., "Eastern Europe", in *Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia*, M. Schaus (ed.), New York/London: Routledge, 2006, 235–237.
- Sanford, A.J., Moar, K., and Garrod, S.C., "Proper Names as Controllers of Discourse Focus", *Language and Speech* 31 (1988), 43–56.
- Scott, J. W., "Gender: A Useful Category of Historical Analysis", *American Historical Review* 91 (1986), 1053-1075.
- Snook, B., "Women in the Anglo-Saxon Chronicle before AD 800", in *Authority and Gender in Medieval and Renaissance Chronicles*, J. Dresvina and N. Sparks (eds.), Newcastle, 2012, 32-60.
- Tannen, D., *Gender and Discourse*, New York: Oxford University Press, 1994.
- Tomin, S., *Knjigoljubive žene srpskog srednjeg veka*, Novi Sad, 2007.
- Trajković-Filipović, S., "Inventing a saint's life: chapter XXXVI of The Annals of a priest of Dioclea", *Revue des études byzantines* 71 (2013), 259-276.
- Trajković-Filipović, S., "O, Vladimire, kralju dukljanski, tvrda glavo, srce ponosito! Isaija Berlin i devetnaestovekovne interpretacije Života Svetog Vladimira od Zete", *Issues in Ethnology and Anthropology* 9/3 (2014), 723-761.
- van Dijk, T., *Discourse and Power*, New York: Palgrave MacMillan, 2008.
- van Dijk, T., *Society and Discourse: How Social Contexts Influence Text and Talk*, New York: Cambridge University Press, 2009.
- Vrsalović, N., "Bibliografija: Izdanja Ljetopisa popa Dukljanina i odabrana bibliografija radova o Ljetopisu i Imensko kazalo uz Bibliografiju", in I. Mužić, *Hrvatska kronika u Ljetopisu popa Dukljanina*, Split 2011, 301-311.
- White, H., *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*, Baltimore/London: Johns Hopkins University Press, 1978.
- White, H., *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press, 1987.
- Wickham, C., *Early Medieval Italy: Central Power and Local Society, 400-1000*, London/Basingstoke: The Macmillan Press, 1981.
- Živković, T., *Gesta regum Sclavorum: Komentar*, vol. 2, Belgrade/Ostrog, 2009.

Maja KATUŠIĆ*

TRADICIONALISTIČKI OBRASCI DUBROVAČKIH USELJENIKA U KOTORU TIJEKOM 18. STOLJEĆA

ABSTRACT: This paper, based on the analysis of original archival records, baptismal, marriage, and death registers of the parish of St. Tryphon from the 18th century, presents and analyses the migrations of inhabitants from the territory of the Dubrovnik Republic to Kotor. The emphasis is placed on, to the extent permitted by the sources, analysing the number, gender, places of origin, and migration areas of Dubrovnik residents. The paper also explores marital strategies and the involvement of Dubrovnik residents in the social life of Kotor at that time, all of which is considered in the context of pre-modern migration patterns.

KEYWORDS: Kotor, Republic of Dubrovnik, 18th century, migrations, historical demography, vital records

Uvod

Mobilnost i migracije stanovništva jedna su od glavnih karakteristika društva u sadašnjosti i u prošlosti, kako užih, lokalnih sredina, tako i prostorno većih područja. Svojim su trajanjem i posljedicama oduvijek uzrokovale dalekosežne promjene u razvojnim sastavnicama pojedinih zemalja i naroda.¹ S obzirom na to da je migracijski proces vrlo kompleksan i na njega od početka do kraja utječe velik broj faktora, pri čemu se isprepliću brojne objektivne okolnosti, ali i subjektivne odluke pojedinca, vrlo je teško migracijske procese, odnosno motive migracija uklopiti u jedan teorijski model.²

* Autorka je viša naučna saradnica u Hrvatskom institutu za povijest, Zagreb.

** Rad je nastao u sklopu projekta *Tradicionalizam i inovacije u Dubrovniku od srednjeg vijeka do devetnaestog stoljeća* (HRZZ IP-01-2018-5527).

¹ M. Friganović, *Demogeografija, stanovništvo svijeta*, Zagreb, 1978, 139–145; A Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb, 1999, 280–281.

² Primjerice usporedi: Ernst Georg Ravenstein, The laws of migration, *Journal of the Statistical Society* 52 (1885), 167–227 i 56 (1889), 214–301; Everett S. Lee, A Theory of Mi-

Sami motivi odnosno uzroci migracija najjednostavnije se mogu promatrati kroz četiri grupe čimbenika koji utječu na odluku pojedinca na migraciju. To su: čimbenici povezani uz mjesto ishodišta, čimbenici povezani uz mjesto odredišta, prepreke koje se pojavljuju između mjesta ishodišta i odredišta migracija, te osobni čimbenici koji utječu na odluku o migraciji. Pri tome brojni čimbenici koji definiraju odredišno i ishodišno mjesto kod svakog pojedinca imaju pozitivan, negativan ili neutralan predznak, a čimbenici prisutni u mjestu prebivališta potiskuju, odnosno guraju, dočim u potencijalnim ishodišnim mjestima privlače (*push and pull theory*).³ U tom kontekstu potrebno je promatrati i migracije, odnosno useljavanja stanovništva podrijetlom s prostora Dubrovačke Republike u Kotor.

Okosnicu istraživanja čini analiza matičnih knjiga krštenih, vjenčanih i umrlih župe sv. Tripuna u Kotoru tijekom 18. stoljeća.⁴ Migracije dubrovačkog stanovništva sukladno mogućnostima izvora promatrat će se kroz broj, dobnu i spolnu strukturu. Prikazat će se osnovne demografske karakteristike dubrovačkog useljeničkog kontingenta, vremenski okvir migracija, kao i mjesto podrijetla i migracijski areali Dubrovčana. Navedeno će se promatrati, u mjeri u kojoj to dopuštaju izvori, u kontekstu tradicionalističkih obrazaca koji su karakterizirali predmoderne migracije stanovništva. Također, analizirat će se izbor ženidbenog partnera, te otvoriti pitanje uključenosti dubrovačkih useljenika u tadašnji društveni život Kotora.

Polazišta

Iako se Boka Kotorska i Dubrovačka Republika nisu nalazile u istim državnim cjelinama, stoljećima su djelovale kroz neke zajedničke razvojne smjernice, poglavito one usmjerene na pomorstvo i trgovinu, a u tom su kontekstu njihove veze zabilježene i proučavane još od srednjovjekovnog razdoblja. S obzirom na sačuvanost izvora, dosadašnji radovi posebice su se fokusirali na razdoblje od 13. stoljeća, kada su se intenzivne veze poglavito bazirale

gration, *Demography* 3 br. 1 (1966), 47–57; W. Zelinsky, The Hypothesis of the Mobility Transition, *Geographical Review* 61 (1971), 219–249; J. De Vries, *European Urbanization 1500 – 1800*, London, 1984 (posebice poglavlje “Migration and urban growth”, 199–266), A. Kalc, *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju*, Koper, 2008, 71–99. O metodološkim pristupima proučavanju migracija u kontekstu brojnih znanstvenih područja i disciplina usp. C. Brettell, J. F. Hollifield, *Migration theory: Talking across disciplines*, London, 2014, posebice uvodno poglavlje, 3–11.

³ E. Lee, A Theory of Migration, 49–52, posebice grafikon 1.

⁴ Crna Gora, Biskupski arhiv u Kotoru, Matične knjige katedrale sv. Tripuna: Matična knjiga krštenih II (1662. – 1701.); Matična knjiga krštenih III (1703. – 1722.); Matična knjiga krštenih IV (1724. – 1775.); Matična knjiga krštenih V (1775. – 1824.); Matična knjiga vjenčanih II (1697. – 1824.); Matična knjiga umrlih I (1643. – 1731.); Matična knjiga umrlih II (17731. – 1775.); Matična knjiga umrlih III (1775. – 1823.).

na poslovnim – trgovačko-pomorskim te obiteljskim odnosima.⁵ Karakter sačuvanih izvora u prvi plan stavlja plemstvo, stoga se dosadašnja historiografska djela većim dijelom baziraju na prezentaciju u izvorima spomenutih dubrovačkih i kotorskih plemićkih obitelji/rodova i njihovim aktivnostima u Kotoru, odnosno u Dubrovniku. Najčešće je riječ o potvrdi raznih gospodarskih djelatnosti, posebice vezanih uz pomorsku trgovinu, zakup soli. Spominju se i zajednička poduzetnička „okrupnjivanja“ dubrovačkog i kotorskog plemstva u trgovačka društva, koja su im omogućavala uspješnije djelovanje u zaleđu, ali i bavljenje tranzitnom trgovinom dalje prema Mediteranu.⁶ Drugi aspekt, zabilježbe dubrovačkog plemstva, doduše u manjoj mjeri, u Kotoru bilo je obiteljsko umrežavanje, prvenstveno putem bračnih strategija.⁷ Prema Željku Brguljanu, koji je istraživanje temeljio na objavljenim kotorskim notarskim knjigama, tijekom prve polovine 14. stoljeća u Kotoru su zabilježeni dubrovački plemići iz rodova: Bona, Bobali, Cerva, Giorgi, Gradi, Gozza, Gondola, Lucari, Menze, Pozza, Ragnina, Rasti/Resti, Sorgo, Tudisi i Zamagna.⁸

Intenzivne veze nisu bile jednostrane, već su i brojni odvjetei kotorskog plemstva doseljavali u Dubrovnik i tamo razvijali nove rodovske ogranke. Jedan od najreprezentativnijih primjera jest kotorska plemićka obitelj Buchia, koja je zbog zasluga za stjecanje poluotoka Pelješca dobila dubrovačko plemstvo i prije stalnog doseljavanja u Dubrovnik, u trećoj četvrtini 14. stoljeća.⁹ Jačinu kotorskog srednjovjekovnog migracijskog smjera u Dubrovniku potvrđuje i teza Nenada Vekarića da je čak 25% dubrovačkih plemićkih rodova imalo kotorsko podrijetlo.¹⁰

⁵ D. Maliković, Dubrovčani u Kotoru tokom XIII i XIV veka, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* 37 (2007), 371–404; Ž. Brguljan, Poslovne i obiteljske veze kotorskog i dubrovačkog plemstva u 14. stoljeću, *Bokeški ljetopis* 4 (2019), 61–83. Oba navedena rada nastala su analizom do sada jedinih objavljenih srednjovjekovnih kotorskih notarskih knjiga, usp. A. Mayer, *Kotorski spomenici, prva knjiga kotorski notara (1326. – 1335.)*, sv. 1, Zagreb, 1951; A. Mayer, *Kotorski spomenici, prva knjiga kotorski notara (1329., 1332. – 1337.)*, sv. 2, Zagreb, 1981.

Usp. i J. Luetić, Bokeljski pomorci u službi na dubrovačkim brodovima, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* 3 (1955), 81–85. U širem kontekstu proučavanja veza i prožimanja Dubrovnika s Bokom kotorskom, ali i širim područjem današnjeg Crnogorskog primorja (posebice s barskim područjem) najveći je znanstveni iskorak učinio Savo Marković. S obzirom na bogat autorov opus, upućujem na najrecentnije djelo u kojem su objedinjene brojne autorove studije: S. Marković, *Nobilitet Bara u 100 biografskih zapisa, srednjovjekovno i ranonovjekovno plemstvo Bara*, Perast, 2023.

⁶ Brguljan, Poslovne i obiteljske veze kotorskog i dubrovačkog plemstva, 71.

⁷ Brguljan, Poslovne i obiteljske veze kotorskog i dubrovačkog plemstva, 78–79.

⁸ Brguljan, Poslovne i obiteljske veze kotorskog i dubrovačkog plemstva, 71.

⁹ N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika, vlasteoski rodovi (A-L)*, sv. 2, Zagreb, Dubrovnik, 2012, 146–151.

¹⁰ N. Vekarić, Demografska slika Hrvata Boke kotorske – isprepleteni identiteti Kotora i Dubrovnika – sudbina Hrvata u Hrvatskoj, *Bokeški ljetopis* 4 (2019), 263.

Tablica 1. Dubrovački plemićki rodovi kotorskog podrijetla

Dubrovački plemićki rodovi kotorskog podrijetla	Dubrovački plemićki rodovi kotorskog podrijetla
Basilio ¹¹	Golibeo ¹²
Banessa ¹³	Gullerico ¹⁴
Bissiga ¹⁵	Kalić ¹⁶
Buchia ¹⁷	Pezane ¹⁸
Catena ¹⁹	Poča ²⁰
Cattaro ²¹	Saraca ²²
Červa ²³	Sorento ²⁴
Dersa	Sorgo ²⁵
Georgio	Vetrani ²⁶
Glavato	Vulpicella ²⁷

Uslijed velikih političkih mijena koje su zadesile šire promatrano područje u prvoj polovini 15. stoljeća polako dolazi do smanjenja intenziteta veza Dubrovnika i Kotora. Naime, ulaskom u sastav *Stato da Mar* Kotor prestaje imati dotadašnju autonomiju uklapanjem u širi mletački sustav vladanja.²⁸ Smanjuje se intenzitet trgovačkih veza sa zaleđem, a Kotor postepeno gubi dominantnu srednjovjekovnu ulogu trgovačkog posrednika između balkanskog zaleđa i Mediterana. Tijekom narednih stoljeća ta se spona još više

¹¹ N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika, vlasteoski rodovi (A-L)*, sv. 2, 46.

¹² *Isto*, 180.

¹³ *Isto*, 59.

¹⁴ *Isto*, 220.

¹⁵ *Isto*, 71.

¹⁶ *Isto*, 330.

¹⁷ *Isto*, 146.

¹⁸ N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika, vlasteoski rodovi (M-Z)*, sv. 3, Zagreb, Dubrovnik, 2012, 150.

¹⁹ N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika, vlasteoski rodovi*, sv. 2, 176.

²⁰ N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika, vlasteoski rodovi*, sv. 3, 170.

²¹ N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika, vlasteoski rodovi*, sv. 2, 177.

²² N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika, vlasteoski rodovi*, sv. 3, 233, samo Razzi misli da su iz Epidaura.

²³ N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika, vlasteoski rodovi*, sv. 2, 180.

²⁴ N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika, vlasteoski rodovi*, sv. 3, 257, daljnje je podrijetlo iz Bosne.

²⁵ *Isto*, 259.

²⁶ *Isto*, 321, daljnje je podrijetlo iz Baskije.

²⁷ *Isto*, 341.

²⁸ Usp. Z. Janeković Römer, Komuna grada Kotora u srednjem vijeku posebnosti institucionalnog i društvenog razvoja, *Bokeški ljetopis* 4 (2019), 40.

izgubila dolaskom Osmanlija na sjeverne bokeljske granice. Gospodarska stabilnost dodatno je narušena osmanskim osvajanjem dijela bokeljskog teritorija (od Herceg Novog do Risna), čime je Kotor izgubio poduzetničku privlačnost. Naposljetku, stvaranjem koridora Sutorina za razgraničenja nakon Morejskog rata Dubrovačka Republika i Boka Kotorska izgubile su i graničnu vezu, time su dotadašnje prirodne spone dvaju susjednih područja izblje-dile, a migracijska prožimanja počela su opadati.

Matične knjige i migracije

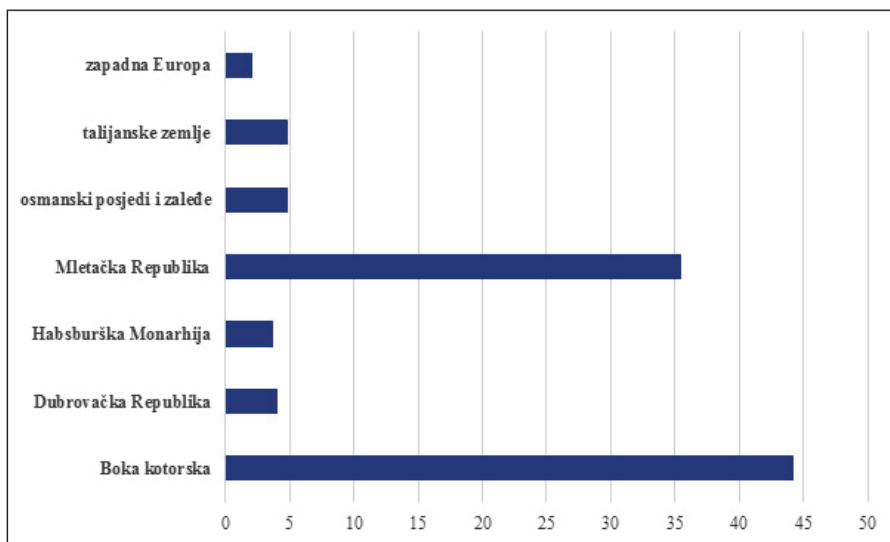
Osim pojedinaca kojima je u matičnoj knjizi izrijekom kao mjesto podrijetla šire područje Boke, matične knjige župe sv. Tripuna bilježile su i brojno stanovništvo nebokeljskog podrijetla. Zapisivanje nedomicilnog stanovništva nije imalo određenog pravila, nego se ono identificiralo prema geografskom odrednicom, bilo da je riječ o gradu, selu, otoku, župi, području ili državi. Pojedinci su pri svojoj identifikaciji najčešće navodili imena gradova, bilo da su dolazili iz samoga urbanog središta, bilo da im je zavičaj bio vezan uz selo ili mjesto u gradskoj okolici. Sela, mjesta i/ili manja područja rjeđe su se navodila. Štoviše, što je zavičaj nekog pojedinca bio udaljeniji, to su općenitija bila i navođenja u matičnim knjigama. U tom kontekstu pojedinci iz Dubrovačke Republike identificirani su prilično precizno, te se uz sam Dubrovnik, kao mjesto podrijetla spominje cijela lepeza manjih mjesta, sela, zaseoka i lokaliteta.

Pri proučavanju predmodernih migracija, jedno od najkompleksnijih metodoloških pitanja bilo je određivanje areala doseljavanja. Oni nam s jedne strane omogućavaju prikaz šire slike migracijskih procesa, a s druge strane pružaju mogućnost ekstrahiranja, komparacije ili detaljnijeg analiziranja užeg geografskog prostora. Metodološka ograničenja povezana su uz sam izvor jer se u matičnim knjigama mjesta podrijetla, odnosno geografski pojmovi, nisu sustavno i dosljedno navodili. Uz navedeno, problem predstavlja i promjene državnih granica usljed ratova, a posebice su turbulentne bile promjene granica tijekom mnogobrojnih ratova tijekom 18. stoljeća (protuosmanskih ratova, rata za španjolsku, potom austrijsku baštinu, Sedmogodišnjeg rata, Napoleonskih ratova). Tijekom stoljeća mijenjale su se i granice postojećih župa, stvarane su nove župe, a na nekim je prostorima zabilježeno nepodudaranje crkvenih i državnih granica.²⁹ Imajući na umu navedeno, kreirani su migracijski areali utemeljeni dijelom na geografskom modelu, ali su se pri tome u obzir uzele i povijesne okolnosti razvoja pojedinog prostora,

²⁹ Primjerice, puljska biskupija svoje je ovlasti imala i nad dijelovima Istre koji su se nalazili u sastavu Habsburške Monarhije. O problemima određivanja migracijskih areala vidi: S. Bertoša, *Život i smrt u Puli: starosjeditelji i doseljenici od XVII. do XIX. stoljeća*, Pazin, 2002, 103–200; A. Kalc, *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju*, 95–121.

kao i političke, gospodarske, kulturne veze Kotora i pojedinog areala. Tim je načelom, osim bokeljskog, kreirano još 6 areala: Dubrovačka Republika³⁰, Habsburška Monarhija³¹, Mletačka Republika³², osmanski posjedi i zaleđe³³, talijanske zemlje³⁴ i zapadna Europa.³⁵

Grafikon 1. Mjesta podrijetla zabilježena u matičnim knjigama župe sv. Tripuna (%)³⁶

Izvor: BAK, Matične knjige župe sv. Tripuna, 18. stoljeće (izračun autora)

³⁰ Dubrovačka Republika uključivala je područje Dubrovnika, Konavala, Župe dubrovačke, Dubrovačkog primorja, Elafitskih otoka, Pelješa te Mljeta i Lastova.

³¹ U matičnim knjigama ovaj se areal ponajprije odnosio na Hrvatsko primorje, Pazinsku knežiju, Štajersku i Kranjsku, Budim i Beč te dio Lombardije.

³² U matičnim knjigama ovaj se areal ponajprije odnosio na Veneciju i Dogado, mletačku terrafermu, mletačke posjede u Istri i Dalmaciji, kao i na mletačke grčke posjede.

³³ U ovaj su geografski areal uključena okolna bokeljska područja koja su se u 18. stoljeću nalazila pod osmanskom upravom (crnogorsko zaleđe Boke, današnje Crnogorsko primorje, Hercegovina). O migracijama stanovništva zaleđa u Kotor vidi: M. Katušić, Migracijski procesi zaleđe-grad: useljenici iz Crne Gore u katoličkim matičnim knjigama Kotora 18. stoljeća, *Istorijski zapisi* 89 br. 1-2 (2016), 167–183.

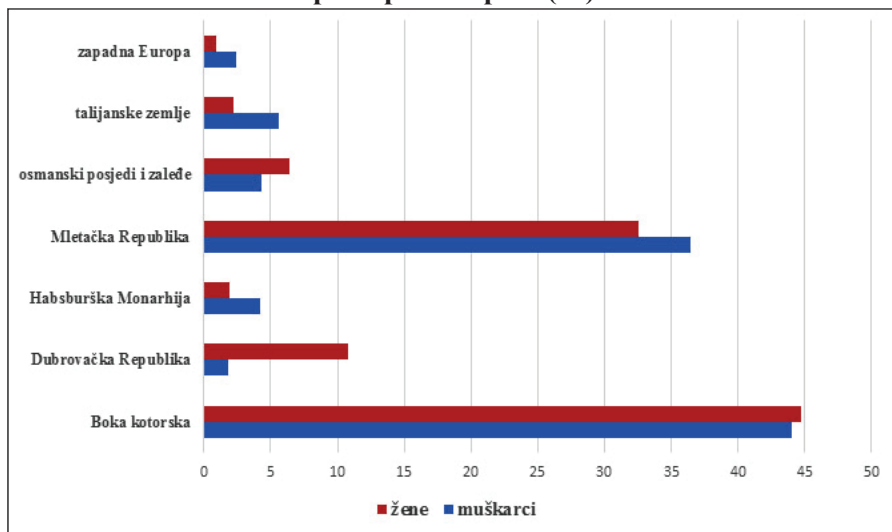
³⁴ U ovaj su geografski areal uključene brojne države koje su se tijekom 18. stoljeća nalazile na Apeninskom poluotoku (Papinska Država, Kraljevstvo Obiju Sicilija, Vojvodstvo Parma, Vojvodstvo Modena, Genova i druge).

³⁵ U ovaj su geografski areal uključene zapadnoeuropske države Francuska i Sveto Rimsko Carstvo Njemačkog Naroda.

³⁶ Preostali postotni udio (1,09%) odnosi se na nečitka ili nerazriješena mjesta podrijetla navedena u maticama.

Analiza mjesta podrijetla stanovništva zabilježenog u kotorskim matricama pokazuje očekivane, odnosno trendove karakteristične za predmoderne migracije. Osim domicilnog stanovništva koje ima prevagu, udjelom je najviše zastupljeno stanovništvo s mletačkog područja vladanja. U ovu je skupinu bio uključen velik geografski prostor od istočne obale Jadrana, dijela Apeninskog poluotoka do Grčke, što je za posljedicu imalo i veliku postotnu zastupljenost useljenika. Također, pripadnost istoj državnoj zajednici omogućila je čvrste političke, gospodarske i kulturne veze kojoj su posljedice bile bolja i masovnija komunikacija te obostrana migracijska prožimanja. Primjerice, u navedenom arealu, ako promatramo upise ženidbi, gotovo 40% upisa odnosi se na mladence podrijetlom iz mletačke Dalmacije, a trećina pojedinaca oženjenih u Kotoru iz tog areala podrijetlom je bila s područja mletačke terraferme.³⁷ Ostala područja, iako zastupljena u manjim omjerima (oko 5%), također predstavljaju prirodan smjer migracijskih kretanja. U prvom redu to se odnosi na susjedne krajeve – Dubrovačku Republiku i bokeljsko zaleđe te na prekomorske „susjede“ – državice formirane na središnjem i južnom dijelu Apeninskog poluotoka, a u sklopu potonjih brojem useljenika poglavito se ističu luke Bari, Ankona i Senigallija. Naposljetku, manjim su postotnim omjerom zastupljena useljavanja iz Habsburške Monarhije i ostalih europskih zemalja, odnosno područja Francuske, Španjolske, Švicarske i Prusije.

Grafikon 2. Mjesta podrijetla u matičnim knjigama župe sv. Tripuna prema spolu (%)

³⁷ Usp. M. Katušić, Stanovništvo Dalmacije u matičnoj knjizi vjenčanih župe sv. Tripuna, *Croatica christiana periodica* 44 br. 86 (2020), 111–129.

Izvor: BAK, Matične knjige župe sv. Tripuna, 18. stoljeće (izračun autora)

Mjesta podrijetla, odnosno geografski areali raspoređeni prema spolu, ukazuju na drugačije migracijske trendove muškaraca i žena. Muške su migracije (poglavito jer su činile tri četvrtine ukupnih migracija) bile slične općim migracijskim obrascima. S druge strane, migracije žena također su pokazivale odlike predmodernih tradicionalističkih ženskih migracija, iz bližih područja (zaleđe, dubrovačko područje) te migracijskih smjerova upravljenim iz ruralnih sredina prema gradskim.³⁸

Stanovništvo Dubrovačke Republike u matičnim knjigama župe sv. Tripuna

Stanovnici podrijetlom iz Dubrovačke Republike zabilježeni su u kotorskim maticama tijekom cijelog stoljeća i u svim matičnim knjigama. Prosječan broj spomena tijekom prve polovine 18. stoljeća bio je 20,6 po desetljeću, dočim je u drugoj polovini stoljeća prosječno zabilježeno više dubrovačkih useljenika, 27,2 po desetljeću. Kao što je rečeno, dubrovački useljenici zabilježeni su u svim matičnim knjigama. Iako je najveći broj pojedinaca zabilježen u matičnoj knjizi umrlih, dio upisa ne odnosi se na preminule pojedince iz Dubrovačke Republike, nego je riječ o spomenu Dubrovčana kao roditelje preminule djece.³⁹

Tablica 1. Stanovništvo Dubrovačke Republike u matičnim knjigama župe sv. Tripuna

matična knjiga	muškarci	žene
	broj	broj
MK ⁴⁰	21	37
MK/MV ⁴¹	1	9
MK/MU ⁴¹	2	1
MV ⁴³	20	55
MV/MU ⁴⁴	1	0
MU ⁴⁵	33	59
MK/MV/MU	0	1
ukupno	78	162

Izvor: BAK, Matične knjige župe sv. Tripuna, 18. stoljeće (izračun autora)

³⁸ Usp. M. Katušić, Women and migration – a case study of Kotor in 18th century, *Migrations from Antiquity to Present Days*, S. Vukadinović, S. Boškov, I. Radulović (ur.), Novi Sad, 2020, 389–402.

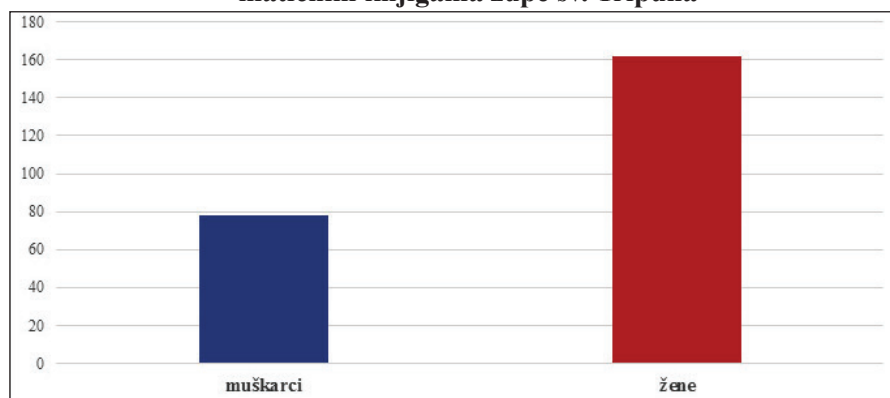
³⁹ Primjerice, otac dvogodišnjeg Luka koji je preminuo u Kotoru 23. 8. 1783. bio je Vicko Mussa iz Dubrovnika

Najpotpuniji podatci o osobama dubrovačkog područja nalaze se u matičnoj knjizi vjenčanih jer je svakome upisanom uz ime i mjesto podrijetla navedeno još ili prezime i/ili ime oca. Također, analiza matičnih knjiga, točnije učestalost spominjanja pokazala je da se većina osoba spominje samo u jednoj matici, što može sugerirati da se taj migracijski kontingent nije trajnije naseljavao u Kotor.⁴⁶

Neka demografska obilježja dubrovačkih useljenika u Kotor

Matične knjige otkrivaju podatke o spolnoj i društvenoj strukturi dubrovačkih useljenika. Prvo navedeno istraživačko pitanje predstavlja posebnost ovog useljeničkog areala, budući da su dubrovački areal i useljavanja s područja zaleđa imali „ženski“ predznak, odnosno u izvorima je iz tih areala zabilježeno više muškaraca nego žena. Izrečeno u udjelima, čak 67,5% zabilježenih pojedinaca s prostora Dubrovačke Republike u Kotoru bile su žene.

Grafikon 2. Spolna struktura dubrovačkog stanovništva u matičnim knjigama župe sv. Tripuna

⁴⁰ U matičnoj knjizi krštenih (MK) spominju se kao majke i očevi krštene djece.

⁴¹ U matičnoj knjizi vjenčanih (MV) spominju se kao ženici, a u matičnoj knjizi krštenih (MK) kao majke i očevi krštene djece. Ovdje su uključene osobe koje se spominju u obje navedene matične knjige.

⁴² U matičnoj knjizi krštenih (MK) spominju se kao majke i očevi krštene djece, a u matičnoj knjizi umrlih (MU) kao roditelji preminule djece. Ovdje su uključene osobe koje se spominju u obje navedene matične knjige.

⁴³ U matičnoj knjizi vjenčanih (MV) spominju se kao ženici.

⁴⁴ U matičnoj knjizi vjenčanih (MV) spominju se kao mladoženja, a u matičnoj knjizi umrlih kao preminuo.

⁴⁵ U matičnoj knjizi umrlih (MU) spominju se kao preminule osobe ili kao roditelji preminulog djeteta.

⁴⁶ Usp. i slične zaključke za stanovništvo podrijetlom iz Dalmacije, M. Katušić, „Stanovništvo Dalmacije u matičnoj knjizi vjenčanih župe sv. Tripuna, 128-129.

Izvor: BAK, Matične knjige župe sv. Tripuna, 18. stoljeće (izračun autora)

Takva raspodjela u potpunosti odgovara predodžbi o osamnaestoljetnim migracijama žena. Naime, kao što je ranije rečeno, žene su najčešće useljavale u geografski bliža mjesta, a Kotor je kao susjedni grad bio potencijalno primamljiva smjernica migracija. S druge strane, žene su najčešće migrirale iz seoskih sredina u gradske, a motiv im je pri tome bio poboljšanje materijalnih uvjeta života.⁴⁷ Zbog niza prednosti koje je nudio kao obalni grad i posljednje veliko mletačko uporište na istočnoj obali Jadrana, Kotor je bio privlačan faktor ženama bliže i dalje dubrovačke okolice bez obzira na različitost društvenih i političkih okvira iz kojeg su potjecale.

Dubrovačanke koje su zabilježene u maticama podrijetlom su češće bile iz šireg, vangradskog područja nego iz samog Dubrovnika, a njihova sama identifikacija upućuje na siromašnije obiteljsko podrijetlo.⁴⁸ Osim što su sve žene kojima je navedeno zanimanje bile sluškinje, značajan broj (40%) nije se identificirao prezimenima već samo očevim imenom.⁴⁹ Slične razvojne smjernice zabilježene su i kod muškog useljeničkog kontingenta, a važno je napomenuti da tijekom cijelog 18. stoljeća u kotorskim matičnim knjigama nije spomenut niti jedan dubrovački plemić niti pojedinac građanskog statusa, kao što je to bio slučaj u srednjovjekovnom razdoblju.⁵⁰ Detaljnije posvjedočenje o društvenom statusu useljenika na temelju ovih izvora nisu moguće s obzirom da su zanimanja navedena tek u nekoliko primjera, a status useljenika u samom Kotoru tek je u nekoliko slučajeva naveden kao *abitante*. U

⁴⁷ O migracijama žena u predmoderno doba vidi: M. Katušić, Women and migration – a case study of Kotor in 18th century, 389-402; D. Ascott, F. Lewis, Motives to move: Reconstructing individual migration histories in early eighteenth-century Liverpool, *Migration, Mobility and Modernization*, D. Siddle (ur), Liverpool, 2000, 90–118; S. Hahn, Nowhere at home? Female migrants in the nineteenth century Habsburg Monarchy, *Women, Gender and Labour Migration: Historical and Cultural Perspectives*, P. Sharpe (ur.), London, 2011, 108–126; P. Wilcox, Marriage, mobility and domestic service, *Annales de Démographie Historique* (1981), 195–206.

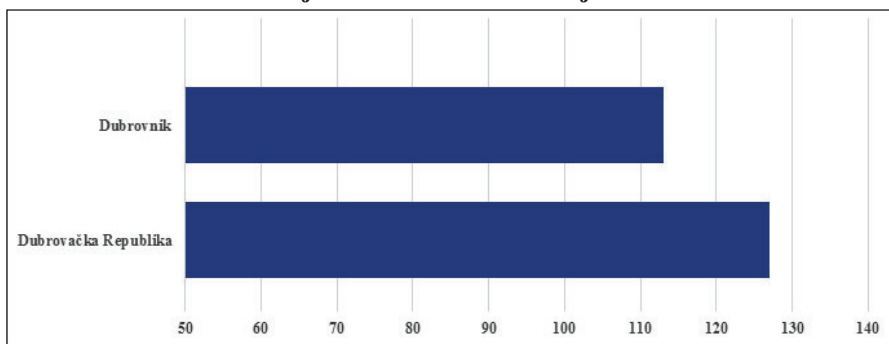
⁴⁸ Primjerice u Kotoru su preminule Magdalena iz Župe dubrovačke, sluškinja kotorskog plemića Frana Pasqualija (14. 12. 1730.), kao i Anastazija iz Dubrovačke Republike, preminula 10. 10. 1736. godine. Iz župe Pridvorje je bila Katarina Mihović, kći Nikole, koja se 22. 11. 1775. udala za Antonija Ferarija, pokojnog Bernarda, vojnika iz Verone, a Frana Markočević koja se 6. 6. 1746. udala za Luka Jakova Mitrova iz Grblja, bila je s poluotoka Pelješca.

⁴⁹ Primjerice, Marija iz Dubrovnika bila je sluškinja kod kotorskog plemića Tripuna Bisantija (preminula 22. 12. 1742.). Kod Frana Buchie služile su čak dvije Dubrovčanke: Ana (preminula 23. 3. 1702.) i Katarina (preminula 16. 10. 1702.). Priliko smrti Ana je imala 50, a Katarina 12 godina.

⁵⁰ Primjerice, 23. 10. 1728. upisana je smrt Andrije iz Dubrovačke Republike, sluge kavaljera i soprintendanta Jerolima Buchie, koji je s 18 godina preminuo u kući navedenog kotorskog plemića. Petar iz Dubrovačke Republike preminuo je 4. 10. 1708, a Ivan Jakovov iz Putnikovića na Pelješcu oženio se 13. 6. 1717. udovicom Janom.

prilog skromnijeg podrijetlu dubrovačkih useljenika idu i zapisi o mjestima smrti, gdje je u nekoliko primjera zabilježen *ospedale dei poveri*.⁵¹

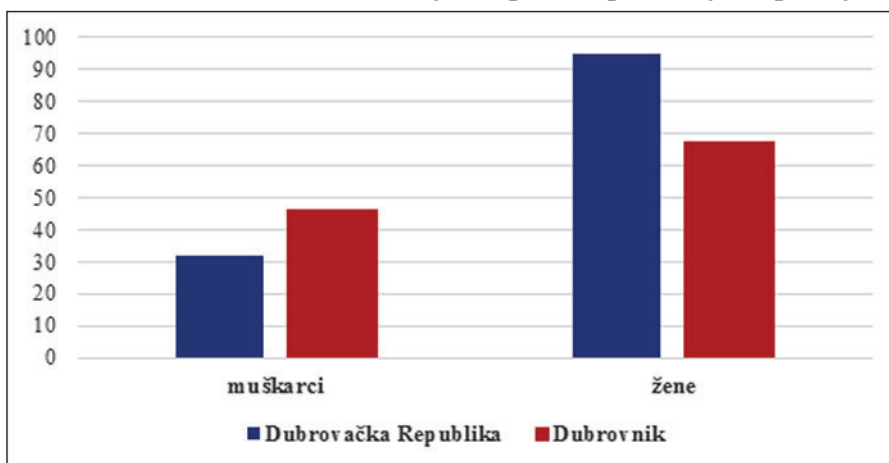
Grafikon 3. Podrijetlo dubrovačkih useljenika

Izvor: BAK, Matične knjige župe sv. Tripuna, 18. stoljeće (izračun autora)

Što se tiče mjesta podrijetla 46% useljenika podrijetlom je bilo iz Dubrovnika (*Ragusa, Raguseo/a*), dočim je 54% pojedinaca kako mjesto podrijetla navelo neko preostalo područje Dubrovačke Republike. Ako dubrovačke useljeničke areale promatramo prema spolu, muškarci su u većem broju dolazili iz gradske sredine (Dubrovnika), a ženski areal prevladavao je među useljenicima iz šireg dubrovačkog prostora.

Grafikon 4. Dubrovački useljenici prema spolu i mjestu podrijetla

⁵¹ U *ospedale dei poveri* preminula je 6. 9. 1750. Katarina iz Dubrovačke Republike, kao i šezdesetogodišnja Marija iz Dubrovačke Republike, 3. 9. 1750. godine.

Izvor: BAK, Matične knjige župe sv. Tripuna, 18. stoljeće (izračun autora)

Najčešći način navođenje useljenika sa šireg područja Dubrovačke Republike bio je općenit pojam *Stato di Ragusa*, *Stato di Raguseo*.⁵² Od širih prostornih jedinica dubrovačke okolice najviše je useljenika bilo iz Konavala i Župe dubrovačke. Potonja je bila ženski areal, jer su čak 91% pojedinaca iz tog područja navedenih u kotorskim maticama bile žene.⁵³ Osim općenitog pojma *Zuppa*, *Stato di Ragusa (Zuppana)*, najčešće se spominju Brgat i Breno.⁵⁴ *Canali di Stato di Ragusa* najčešći je oblik spominjanje Konavala. Za razliku od Župe dubrovačke, ovo je područje zastupljeno s brojnim mjestima, a osim ranije spomenutog Cavtata te Vitaljine, navode se primjerice Pločice, Pridvorje i Đurinići.⁵⁵ Slano je najzastupljenije mjesto s područja Dubrovačkog primorja, a od ostalih dijelova Republike brojem useljenika ističe se Pelješac.⁵⁶

Ako govorimo o općim demografskim karakteristikama dubrovačkog stanovništva u Kotoru, ono je bilo istovjetno općim demografskim značajkama razvoja grada u 18. stoljeću. Primjerice, brakovi ženika podrijetlom iz Dubrovačke Republike u Kotoru su se sklapali tijekom cijelog stoljeća, a kao i ukupan broj brakova, njihov je broj rastao u drugoj polovini stoljeća.⁵⁷ Sezonske distribucije sklapanja braka pokazale su da su se u Kotoru poštivali crkveni običaji i narodna tradicija. Naime, mjeseci s najmanje vjenčanja bili su prosinac i ožujak koji su se poklapali s liturgijskim godinom, odnosno s vremenom Došašća i Korizme, razdobljem kada se nisu sklapali brakovi. Maksimumi vjenčanja – zimski (siječanj-veljača) i jesenski (stu-

⁵² Primjerice, prostorna odrednica *Stato di Ragusa* navedeno je majci krštenog nezakonitog djeteta Katarini Rušici, kao i Ani Picetić koja je 22. 7. 1785. preminula u sedamdesetoj godini od moždanog udara (*apoplezia*).

⁵³ Iz Župe dubrovačke zabilježena su dva muškaraca: Vicko Mussa, kao otac krštenog djeteta (5. 12. 1782.) i Ivan *Chelesovich* iz Postranje, koji se također spominje kao otac krštenika 9. 1. 1752. godine.

⁵⁴ Primjerice, iz Brgata je bila Nadalina Roščić koja se, 5. 2. 1776., udala za kaplara Božu (Nadala) Kapovića iz okolice Makarske.

⁵⁵ Primjerice, Stana, kći Rade Petrova iz Vitaljine, udala se, 5. 2. 1715. za Gian Feraru iz Manfredese, a Pavao Lelo iz Pločica oženio se, 31. 10. 1723. godine Marijom. Stane *Saulacichia* preminula 6. 10. 1748. godine, a podrijetlom je bila iz Đurinića.

⁵⁶ Joso Krilić iz Slanog oženio se, 17. 1. 1712. godine, Anicom Radovan iz Konavala. U kotorske matice upisano je deset pojedinaca kojima se kao mjesto podrijetla navodi Pelješac. Primjerice, Vicka Tomova s Pelješca udala se, 8. 12. 1743. godine, za Giacoma iz Skadra.

⁵⁷ Što je bilo sukladno i s povećanjem broja stanovnika grada u drugoj polovini stoljeća. Usp. M. Katušić, *Društvena i demografska struktura Kotora u 18. stoljeću*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2013, 47, 68- 69, bilješke 219 i 220; M. Katušić, T. Čosić, Stanovništvo Kotora prema mletačkim popisima u 18. stoljeću, *Demografske promjene i kulturna baština Hrvata Boke kotorske*, R. Mišetić, M. Katušić (ur.), Zagreb, 2018, 158-178.

deni) – povezani su s gospodarskom aktivnošću prostora, odnosno smanjenju agrarnih i drugih privredivačkih aktivnosti tijekom jesenskih i zimskih mjeseci.⁵⁸ Kotorska vjenčanja u skladu su s navedenim europskim trendovima sa zimskim periodom kao izrazitim maksimumom te proljetnim minimumom (Korizma). Vjenčanja ženika iz Dubrovačke Republike također prate navedeni trend, te su mjeseci s najviše sklopljenih brakova siječanj i veljača (ukupno 26 sklopljenih brakova), dočim je svega jedan brak sklopljen u ožujku.⁵⁹ Vjenčanja dubrovačkih ženika održavala su se prvenstveno u sakralnim objektima, ponajprije u središnjem mjestu bokeljske pobožnosti, katedrali Sv. Tripuna. Od svjetovnih objekata u kojima se održavalo vjenčanje ističu se privatne kuće, najčešće kuće u vlasništvu mladenkina oca. Ženidbene napovijedi kojima se utvrđivalo nepostojanje zapreka vjenčanju, u vjenčanjima dubrovačkih ženika imale su obilježja hitnosti. Naime, više od polovice vjenčanja odvijalo se bez tri održane napovijedi, od čega je trećina, uz dozvolu ondašnjeg kotorskog biskupa održano, bez prethodne objave, a za preostala vjenčanja održala se barem jedna napovijed. Navedeni broj nešto je veći od ukupnog udjela kotorskih vjenčanja održanih bez napovijedi, a žurnost pri vjenčanju može se pripisati upravo migracijskim procesima i privremenom boravku dubrovačkih ženika u Kotoru. O strukturi dubrovačkih obitelji u Kotoru te njihovim obiteljskim dinamikama (dob pri ženidbi, vrijeme i tempo rađanja djece) na temelju korištenih izvora nije moguće donositi čvršće zaključke. Razlog tomu u prvom je redu nemogućnost provedbe metode rekonstrukcije obitelji, poglavito jer se dubrovački useljenici u kotorskim maticama najčešće spominju samo jedanput. Kao zanimljivost koja je razvidna iz izvora, ali nije temeljno obilježje ovog useljeničkog kruga, jesu navodi krštenje nezakonite djece, koji čine 16% spomena dubrovačkih majki u matici krštenih. U svim je slučajevima riječ o krštenju djece iz nezakonite veze, kojima su u matici navedena i majka i otac. Također, u svim je primjerima majka krštenog djeteta bila s dubrovačkog područja, dočim su svi očevi bili stranicu podrijetlom iz Veneta. U jednom je primjeru zabilježeno naknadno vjenčanje takvog para. Riječ je o Ani Nosarčić iz Dubrovnika i Anzolu Mariji Piantanidi iz Verone, kojima je 1779. godine krštena (nezakonita) kći Katarina. Isti se par vjenčao 18. 11. 1781. godine, iste godine kada im je preminula prvorodena kći. Supružnici su nakon toga ostali živjeti u Kotoru te se tijekom godina spominje krštenje još dvoje njihove djece.⁶⁰

⁵⁸ Također, jesensko je vrijeme bilo vrijeme obilja nakon žetve i berbe te stoga pogodno za slavlja. Navedeni sezonski maksimumi slijede odnosno prethode mjesecima „zabrane“ vjenčanja te ih možemo promatrati i kao svojevrstu nadoknadu mjeseci kada je zabilježen najmanji broj vjenčanja.

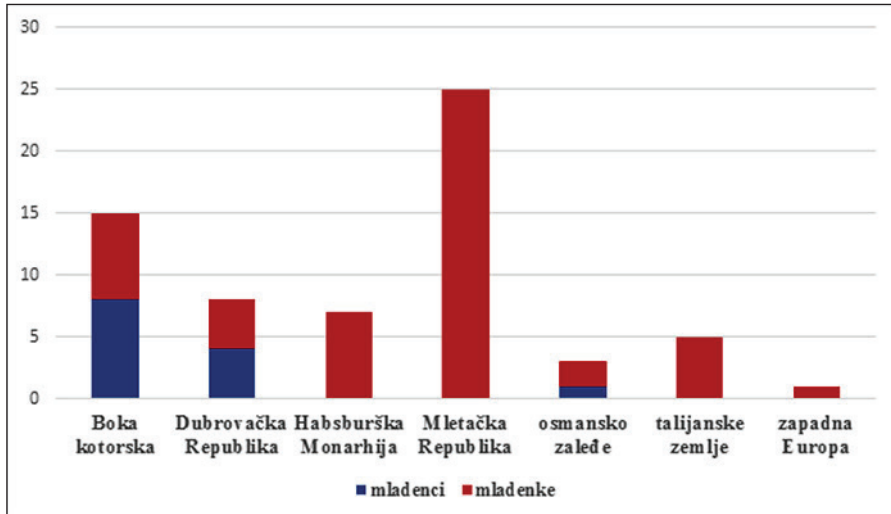
⁵⁹ Katušić, *Društvena i demografska struktura Kotora u 18. stoljeću*, 81.

⁶⁰ Katarina je krštena 29. 8. 1779. godine, Frana Nikoleta 6. 11. 1783., a Vicko 17. 4. 1790. godine.

Trajnost migracija, ženidbena strategija i društvena uključenost dubrovačkih useljenika

S obzirom na kvantitativnu ograničenost proučavanih izvora, pitanje uklopljenosti doseljenika u Kotor može se ponajbolje promatrati kroz izbor ženidbenog partnera. S obzirom da podatci o podrijetlu nisu kroz stoljeće sustavno navođeni, u izračun su uključeni brakovi u kojima je kod oba supružnika navedeno mjesto podrijetla. Navedeno ne daje potpunu sliku, ali uviđom u donji grafikon ipak se mogu orisati bračni trendovi i dinamika braka prema migracijskim arealima.

Grafikon 4. Podrijetlo supružnika dubrovačkih ženika

Izvor: BAK, Matične knjige župe sv. Tripuna, 18. stoljeće (izračun autora)

Iz priloženog su razvidna dva geografska trenda pri odabiru bračnog partnera dubrovačkih ženika. Muškarci iz Dubrovačke Republike koji su u Kotoru sklapali brak najčešće su ženidbenu partnericu pronalazili samoj Boki i na prostoru Dubrovačke Republike. Osim samog Kotora, mladenke Dubrovčana bile su podrijetlom i iz drugih mjesta Boke, a prednjače predgradski Kličići. Jedna je mladenka bila s područja Crne Gore (Tomići), a mladenke iz Dubrovačke Republike podrijetlom su bile iz Konavala, Komolca ili su bile opisane općenitim pojmom *Stato Raguseo*.⁶¹ S druge strane, iz-

⁶¹ Jakov Konzolić iz Dubrovačke Republike oženio se 30. 6. 1731. godine Marijom Vudragović iz Tomića u Crnoj Gori, sluškinjom u kući Lando. Dvije godine nakon, 13. 8. 1733. go-

bor ženidbenog partnera dubrovačkih mladenki bio je raznovrsniji. Čak 49% Dubrovčanki za supruga je odabralo muškarca s područja Mletačke Dalmacije – zanimljivo prednjače muškarci s teritorija terraferme (Veneta i Furlanije), šest ih bilo iz Dalmacije, a dvojica iz mletačkog dijela Istre.⁶² Podjednakim omjerom bili su zastupljeni muškarci iz Boke i područja pod upravom Habsburgovaca – potonji svi s područja „habsburške“ Lombardije.⁶³ „Prekomorske“ ženidbene veze uključivale su još partnere podrijetlom iz raznih talijanskih područja vladanja – Ferrara, Papinska Država, a jedan je mladenac bio s područja Francuske (*francese*).⁶⁴

Pri iznošenju čvršćih zaključaka o uključenosti dubrovačkih useljenika u Kotor treba biti vrlo oprezan jer se na temelju dostupnih izvora ne može uvidjeti je li se odabir ženika desio u samom gradu ili je Kotor kao mjesto vjenčanja paru predstavljao samo usputnu, privremenu životnu stanicu. Naznaku razrješenja te dvojbe mogla bi ponuditi analiza zanimanja supružnika Dubrovčanki, uz metodološku ogradu koja se odnosi na samu kvalitetu izvora – u ovom slučaju nesustavno navođenje zanimanja. Unatoč tome, uočljiv je obrazac prema kojem Dubrovčanke udane u Kotoru za supruge odabirale vojnike.⁶⁵ Štoviše, širi kontekst istraživanja je pokazalo da su se mladenke useljenice – svih geografskih areala u preko 70% slučajeva udavale za muškarce vojničkog zanimanja. Širina geografskih areala ženika daje nam naslutiti da su kotorska vjenčanja određenog broja dubrovačkog stanovništva, poglavito žena, sastavni dio migracija vojnih postrojbi koje su se odvijale duž cijele istočnojadranske obale.⁶⁶ Kada govorimo o uklopljenosti dubrovačkih

dine rečeni je Jakov preminuo. Iz *Komoloz et villa Ombla della diocesi di Ragusa* bili su Petar Ivanov i Ana Pavlova, koji su se u Kotoru vjenčali 3. 1. 1709.

⁶² Primjerice, Marija Memoneda iz Pločice udala se 24. 11. 1771. za Antonija Santo Magrizola iz Pontelonga, mjesta u blizini Padove, a Marija Picetić iz Dubrovnika udala se 11. 1. 1780. godine za Iseppa Bravosa iz Udina. S otoka Iža bio je Lovro Jelić koji je u Kotoru, 19. 9. 1781. godine postao suprug Ane *Artizze* iz Stona, a iz Betine na Murteru bio je Toma Pavić, suprug Marije *Chelosunich* iz Župe dubrovačke (brak je sklopljen 29. 7. 1781. godine). Naposljetku, Marija Magdalena Martinova iz Orašca udala se 17. 9. 1713. godine za Andriju Branića iz Kopra.

⁶³ Iz Dubrovačkog primorja bila je Marija Ilić koja se, 29. 8. 1757., udala za Giuseppea Mariju Osmana iz Cremona.

⁶⁴ Iz Ferrare je bio Anzolo Cevola, suprug Marije Lukove iz Župe dubrovačke (brak sklopljen 30. 4. 1771.), a *francese* Giovanni Livelli, vojnik u postrojbi Querini oženio se Jelenom Barbaresto iz Cavtata, 25. 12. 1728. godine.

⁶⁵ Od ukupnog broja vjenčanja u kojima su mladenke bile s područja Dubrovačke Republike u 39% zabilježeno je zanimanje supruga. Sva navedena zanimanja povezana su s vojskom.

⁶⁶ O iznimnoj mobilnosti vojnih postrojbi u 18. stoljeću svjedoči fond Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli u Državnom arhivu u Veneciji koji između ostalog sadrži i popise mobiliziranih vojnika, a uz podatke o vojnicima sadrže i vrijeme i mjesto popisivanja. Primjerice satnije iz pukovnije pod zapovjedništvom pukovnika Andreae Tofflettija (*Fanti Italiani*) popisane su 1. srpnja 1786., 1. i 15. 8. 1786. u Kotoru, 20. lipnja

useljenika u kotorsko društvo moramo imati na umu upravo temeljne karakteristike vojne mobilnosti— u prvom redu dugotrajnost (višegodišnje) i pokretljivost (česta promjena mjesta prebivališta) samih sudionika migracija, te njihovu društvenu zatvorenost – što bi značilo da se takvo stanovništvo nije trajno naseljavalo.⁶⁷ Navedeno potkrjepljuje još jedan podatak. Naime ukoliko promotrimo vjenčanja, a potom krštenja, odnosno porode, uz metodološke ograde,⁶⁸ samo u 13% brakova (u kojima je jedan od supružnika podrijetlom iz Dubrovačke Republike) zabilježeno je rođenje djece. Također, analiza matice krštenih pokazala je da se u „dubrovačkim“ brakovima u Kotoru u 77% slučajeva rodilo samo jedno dijete, što je osjetno manje od ukupnog od 4,8 djeteta. Sve navedeno upućuje na zaključak da je riječ o obiteljima koje se nisu trajno nastanile u Kotoru.

Zaključak

Matične knjige župe sv. Tripuna ukazuju na prisutnost dubrovačke useljeničke skupine u Kotoru tijekom cijelog 18. stoljeća. Ta su useljavanja intenzitetom bila slabija od migracijskih procesa zabilježenih u ranijim stoljećima, poglavito nego u srednjovjekovnom razdoblju. Također, struktura useljenika, koja se većim odnosila na neurbane prostore Dubrovačke Republike, te nije uključivala pripadnike plemićkih i građanskih dubrovačkih obitelji, sugerira da Kotor u 18. stoljeću tom, gospodarski najaktivnijem krugu nije bio privlačna useljenička točka. Matične knjige u Kotoru bilježe Dubrovčane skromnijeg podrijetla, pretežito žene iz ruralnih krajeva, što se u potpunosti uklapa u predmoderne tradicionalističke modele ženskih migracija. O njihovom slabijem gospodarskom potencijalu svjedoči nerazvijena imenska formula, ali ponajviše zanimanja sluškinja, kao i sličan krug iz ko-

1788. u Kotoru, 31. srpnja u Zadru i 20. kolovoza 1789. u Zadru te 1. studenog 1789. u Kotoru. Pukovnija Tripuna Gregorine između 1783. i 1786. popisana je 1-20. kolovoza 1783. u Splitu i Zadru, 30. siječnja 1785. u Kotoru, 28. srpnja 1885. u Budvi, 10. i 24. rujna 1785. u Veneciji, 12. siječnja i 15. travnja 1786. u Veneciji, 25. lipnja 1786. u Kotoru, 1. kolovoza 1786. dio satnija popisani su u Kotoru, a dio u Bresci. Archivio di Stato di Venezia, Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli, b. 286, Reggimento Andrea Toffelletti (1786. – 1789); b. 817, Reggimento Triffon Gregorina (1783. – 1786.). Više o tome, vidi u Katušić, „Stanovništvo Dalmacije“.

⁶⁷ Tijekom 18. i 19. stoljeća upravo su vojnici bili skupina koja je najčešće migrirala, a njihove migracije bile su geografski najintenzivnije. C. Pooley, J. Turnbull, *Migration and mobility in Britain since the eighteenth century*, London, 1998, 53–55, 59–60, 178–179.

⁶⁸ Matične knjige selektivni su izvor te bilježe samo pojedince koji su zapisani tijekom određenog životnog ciklusa (rođenja, vjenčanja, rođenja djeteta, smrti) na određenom prostoru. Također, zbog vremenskog okvira (18. stoljeće) i ritma poroda (od vjenčanja do prvog poroda u Kotoru je u prosjeku prolazilo 23 mjeseca) istraživanje ne obuhvaća sve bračne parove koji su tijekom 18. stoljeća sklopili brak, a fertilni ciklus im se produžuje u 19. stoljeće. Katušić, *Društvena i demografska struktura Kotora u 18. stoljeću*, 116.

jeg se stvarala njihova bračna strategija. S druge strane, navedenoj je društvenoj skupini, Kotor kao geografski bliža urbana cjelina, ipak pružao bolje gospodarske mogućnosti. Naposljetku, široki spektar mjesta podrijetla dubrovačkih supružnika i njihova (vojna) zanimanja svjedoče o izrazitoj mobilnosti dijela ove useljeničke skupine, kojima je Kotor bila samo jedna od usputnih životnih stanica, te se nisu trajno naselile u gradu.

**Prilog. Popis mjesta podrijetla useljenika iz Dubrovačke
Republike u Kotoru⁶⁹**

Mjesto (original)	Šira teritorijalno - administrativna jedinica (original)
Bergat, villa Bergat, dominio Bargato	Diocesi di Ragusa; Stato Raguseo
Breno	Stato di Ragusa; Diocesi di Ragusa
Brata Brato	Stato di Ragusa
Canali Conaule	Diocese di Ragusi; Stato Raguseo; Stato di Ragusa
Cepikuchia	di Ragusa
Ceptich	Stato di Ragusi
Ckiacouich	nella Fiumera del Stato di Ragusa
Cunal	Stato di Ragusi
Giacenizza, luogo	diocese di Ragusa
Kolocep	
Komolaz et villa d'Ombla	Diocesi di Ragusa
Luogouich, luoco	Diocese di Ragusa
Louorno, villa	di Canal del Stato di Raguseo
Melleda	Stato Raguseo
Molin di Breno	dominio di Ragusi
Ombla	Stato di Ragusa
Orasaz	Ragusa

⁶⁹ Popis sadrži nazive gradova, mjesta, sela i lokaliteta u izvornom obliku, kako su navedeni u matičnim knjigama.

Oscglie Osylic	Stato di Ragusa
Ossonich/Osouich	Stato di Ragusa
Pegliacz Pogliacz	Stato di Ragusa
Plocize	diocese di Ragusa
Popouo	Stato Raguseo
Postragne	Stato Raguseo
Priduorie, parrochia	da Canali diocesi di Ragusa
Primorie	Stato Raguseo
Putnicouich	Stato Raguseo
Ragusa Ragusi Raguseo Ragusea	
Ragusi Vechia	
Sabioncello	Stato di Ragusa
Schnesiza	Stato Raguseo
Slano	diocese di Ragusa; Stato di Ragusa
Stagno	dominio di Ragusi
Santa Croce	Stato Raguseo
Stato (di) Ragusa Stato di Ragusi Stato Raguseo	
Taionicza	Stato Raguseo
Terra Nova	di Ragusa
Tocila	Stato di Ragusa
Topolo	diocesi di Ragusa
Vitagliana	Stato del Ragusa Stato Raguseo
Zuppa Xuppa Zuppana	diocesi di Ragusa Stato Raguseo

Maja KATUŠIĆ

TRADITIONAL PATTERNS OF DUBROVNIK IMMIGRANTS IN KOTOR DURING THE 18TH CENTURY

Summary

This study, based on the analysis of original archival materials, baptismal, marriage, and death registers of the parish of St. Tryphon from the 18th century, illustrates and analyses the migrations of inhabitants from the territory of the Dubrovnik Republic to Kotor. The focus is on, to the extent allowed by the sources, analysing the number, gender, places of origin, and migration areas of Dubrovnik residents. The study also examines marital strategies and the involvement of Dubrovnik residents in the social life of Kotor at that time, all of which is considered in the context of pre-modern migration patterns.

The parish registers of St. Tryphon indicate the presence of a Dubrovnik immigrant group in Kotor throughout the 18th century. These migrations were less intense compared to migration processes recorded in earlier centuries, especially in the medieval period. Additionally, the structure of immigrants, which mostly pertained to non-urban areas of the Dubrovnik Republic and did not include members of noble and bourgeois Dubrovnik families, suggests that Kotor in the 18th century was not an attractive immigrant destination for this economically active circle. The parish registers in Kotor document Dubrovnik residents of modest origins, predominantly women from rural areas, fitting entirely into pre-modern patterns of female migration. Their lower economic potential is evidenced by undeveloped name formulas, but most notably by occupations such as maidservants, reflecting the similar social circle that influenced their marital strategies. On the other hand, Kotor, as a geographically closer urban entity, offered better economic opportunities to this social group. Finally, the wide range of origins of Dubrovnik spouses and their (military) occupations attest to the remarkable mobility of a part of this immigrant group, for whom Kotor was just one of the temporary life stations, and they did not permanently settle in the city.

Izvori

Crna Gora, Biskupski arhiv u Kotoru, Matične knjige katedrale sv. Tripuna: Matična knjiga krštenih II (1662. – 1701.)

Crna Gora, Biskupski arhiv u Kotoru, Matične knjige katedrale sv. Tripuna: Matična knjiga krštenih III (1703. – 1722.)

Crna Gora, Biskupski arhiv u Kotoru, Matične knjige katedrale sv. Tripuna: Matična knjiga krštenih IV (1724. – 1775.)

Crna Gora, Biskupski arhiv u Kotoru, Matične knjige katedrale sv. Tripuna: Matična knjiga krštenih V (1775. – 1824.)

Crna Gora, Biskupski arhiv u Kotoru, Matične knjige katedrale sv. Tripuna: Matična knjiga vjenčanih II (1697. – 1824.)

Crna Gora, Biskupski arhiv u Kotoru, Matične knjige katedrale sv. Tripuna: Matična knjiga umrlih I (1643. – 1731.)

Crna Gora, Biskupski arhiv u Kotoru, Matične knjige katedrale sv. Tripuna: Matična knjiga umrlih II (17731. – 1775.); Matična knjiga umrlih III (1775. – 1823.).

Italija, Archivio di Stato di Venezia, Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli, b. 286, Reggimento Andrea Toffelleti (1786. – 1789); b. 817, Reggimento Triffon Gregorina (1783. – 1786.).

Literatura

Ascott, Diana, Fiona Lewis. Motives to move: Reconstructing individual migration histories in early eighteenth-century Liverpool, *Migration, Mobility and Modernization*, uredio David Siddle, Liverpool, 2000, 90–118.

Bertoša, Slaven. *Život i smrt u Puli: starosjeditelji i doseljenici od XVII. do XIX. stoljeća*. Pazin, 2002.

Brettell, Caroline, Hollifield James F., *Migration theory: Talking across disciplines*, London, 2014.

Brguljan, Željko. Poslovne i obiteljske veze kotorskog i dubrovačkog plemstva u 14. stoljeću, *Bokeški ljetopis* 4 (2019), 61–83.

Hahn, Sylvia. Nowhere at home? Female migrants in the nineteenth century Habsburg Monarchy, *Women, Gender and Labour Migration: Historical and Cultural Perspectives*, uredila Pamela Sharpe, London, 2011, 108–126.

Friganović, Mladen. *Demogeografija, stanovništvo svijeta*, Zagreb, 1978.

Janeković Römer, Zdenka. Komuna grada Kotora u srednjem vijeku posebnosti institucionalnog i društvenog razvoja, *Bokeški ljetopis* 4 (2019), 11–42.

Kalc, Aleksej. *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju*, Koper, 2008.

Katušić, Maja. *Društvena i demografska struktura Kotora u 18. stoljeću*, doktorska disertacija Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2013.

Katušić, Maja. Migracijski procesi zaleđe-grad: useljenici iz Crne Gore u katoličkim matičnim knjigama Kotora 18. stoljeća, *Istorijski zapisi* 89 br. 1-2 (2016), 167–183.

Katušić, Maja. Stanovništvo Dalmacije u matičnoj knjizi vjenčanih župe sv. Tripuna u Kotoru u 18. stoljeću, *Croatica christiana periodica* 44 br. 86 (2020), 111–129.

Katušić, Maja. Women and migration – a case study of Kotor in 18th century, *Migrations from Antiquity to Present Days*, uredili Snežana Vukadinović, Svetozar Boškov, Ifigenija Radulović, Novi Sad, 2020, 389–402.

Katušić, Maja; Ćosić, Toni. Stanovništvo Kotora prema mletačkim popisima u 18. stoljeću, *Demografske promjene i kulturna baština Hrvata Boke kotorske*, uredili Roko Mišetić, Maja Katušić, Zagreb, 2018, 158–178.

- Lee, Everett S. A Theory of Migration, *Demography* 3 br. 1 (1966), 47–57.
- Luetić, Josip. Bokeljski pomorci u službi na dubrovačkim brodovima, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* 3 (1955), 81–85.
- Marković, Savo. *Nobilitet Bara u 100 biografskih zapisa, srednjovjekovno i ranonovjekovno plemstvo Bara*. Perast, 2023.
- Maliković, Dragi. Dubrovčani u Kotoru tokom XIII i XIV veka, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* 37 (2007), 371–404.
- Mayer, Antun. *Kotorski spomenici, prva knjiga kotorski notara (1326. – 1335.)*, sv. 1. Zagreb, 1951.; Mayer, Antun. *Kotorski spomenici, prva knjiga kotorski notara (1329., 1332. – 1337.)*, sv. 2. Zagreb, 1981.
- Colin Pooley, Jean Turnbull. *Migration and mobility in Britain since the eighteenth century*, London, 1998.
- Ravenstein, Ernst Georg. The laws of migration, *Journal of the statistical Society* 52 (1885): 167–227; 56 (1889): 214–301.
- Vekarić, Nenad. *Vlastela grada Dubrovnika, vlasteoski rodovi (A-L)*, sv. 2, Zagreb, Dubrovnik, 2012.
- Vekarić, Nenad. *Vlastela grada Dubrovnika, vlasteoski rodovi (M-Z)*, sv. 3, Zagreb, Dubrovnik, 2012.
- Vekarić, Nenad. Demografska slika Hrvata Boke kotorske – isprepleteni identiteti Kotora i Dubrovnika – sudbina Hrvata u Hrvatskoj, *Bokeški ljetopis* 4 (2019), 261–266.
- Vries, De, Jan. *European Urbanization 1500 – 1800*, London, 1984.
- Wertheimer-Baletić, Alica. *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb, 1999.
- Wilcox, Penelope. Marriage, mobility and domestic service, *Annales de Démographie Historique* (1981), 195–206.
- Zelinsky, Wilbur. The Hypothesis of the Mobility Transition, *Geographical Review* 61 (1971), 219–249.

Душан ФУНДИЋ*

СУПАРНИШТВО АУСТРОУГАРСКЕ И ЦРНЕ ГОРЕ У СЕВЕРНОЈ АЛБАНИЈИ КРАЈЕМ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА¹

ABSTRACT: *The paper explores the rivalry between the Principality of Montenegro and Austria-Hungary in northern Albania. The rivalry in Malësia e Madhe inhabited by the Hoti, Gruda, Kelmendi, Kastrati and Shkreli tribes who inhabited the areas along the Ottoman-Montenegro border was especially investigated. Based primarily on Austro-Hungarian sources, it presents the views of the diplomacy of the Dual Monarchy on the Montenegrin plans as well as the formation of a counter policy that was supposed to prevent the influence of Cetinje and Prince Nikola Petrović-Njegoš on the neighbouring Albanian communities. These Austro-Hungarian plans are analysed, in the first place, on the reports of the consuls in Shkodër. The relationship between Montenegro and the Malësori was seen as undesirable by Vienna and dangerous due to the predicted emergence of an autonomous Albania with Shkodër within its borders, which decision-makers in Austria-Hungary viewed as a necessary precondition for the sustainability of the future state and its own influence in it.*

KEYWORD: *Principality of Montenegro, Austria-Hungary, Northern Albania, Malësia e Madhe.*

Северна Албанија као предмет интереса Црне Горе и Аустроугарске

Област северне Албаније која се током последњих деценија 19. века налазила у оквиру Скадарског вилаета као административне једи-

* Аутор је научни сарадник у Балканолошком институту САНУ, Београд.

¹ Рад је настао као резултат рада у Балканолошком институту САНУ који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години број: 451-03-47/2023-01 од 17. 1. 2023.

нице Османског царства, била је, између осталог, предмет претензија Аустроугарске и Црне Горе. Посебно важан подстицај активним политикама две стране била је чињеница да се од краја 19. века све више ширила идеја о албанској аутономији. Из угла интереса црногорске државе после аустроугарске окупације Босне и Херцеговине (1878), то би у потпуности онемогућило иоле значајно територијално проширење ка истоку јер би се нова албанска држава нашла под непосредним утицајем Аустроугарске.²

Северна Албанија несумњиво је крајем 19. века посматрана као део интересне сфере Црне Горе у Османском царству, примера ради, током разговора српске и црногорске владе 1897.³ Две земље повезивао је заједнички интерес у остваривању будућих проширења државних граница. Србији је била потребна црногорска подршка наспрам спорова са Бугарском у Македонији, а Црној Гори српско разумевање за проширење у Новопазарском санџаку, Метохији и северној Албанији.⁴ Сасвим у том духу, у разговорима са италијанским послаником на Цетињу крајем претходне, 1896, књаз Никола Петровић Његош је истакао претензије на „читаву Горњу Албанију и знатан дио Косовског вилајета“.⁵ Током истог разговора, црногорски владар посебно је истакао да је Црна Гора сада са три стране опкољена Аустроугарском и да би даље ширење Двојне монархије „угрозило њену независност.“⁶

Црногорски страхови нису били без основа јер су у исто време у Бечу настајали планови за обезбеђивање превладавајућег утицаја у албанским крајевима.⁷ У најкраћим оквирима, политика настала крајем

² За овакав поглед црногорских власти, в. М. Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, Београд, 1970, 21; О новом положају Црне Горе после 1878. године и економској зависности од Аустроугарске, В. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860–1914*, Цетиње, 1970, 292.

³ Н. Ражнатовић, Посјета књаза Николе Београду, 1896. и краља Александра Цетињу 1897. године, *Историјски записи*, 25/3 (1968), 221; М. Војводић, Пројекат споразума између Србије и Црне горе из маја 1897. године, *Историјски гласник*, 1-2, (1970), 133–143.

⁴ М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд, 1988, 77–80.

⁵ Ђ. П. Пејовић, *Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полимљу*, Титоград, 1973, 29; Аустроугарски конзули пажљиво су пратили црногорске активности и у Косовском вилајету, посебно у граничним областима Пећи и Ђаковице, в. *Politik und Gesellschaft im Vilayet Kosovo und im serbisch beherrschten Kosovo 1870–1914. Berichte der österreichisch-ungarischen Konsuln aus dem zentralen Balkan*, Band 2, Oliver Jens Schmitt und Eva Anne Frantz (Hg.) unter Mitarbeit von Sven Mörsdorf, Wien, 2020, Nr. 127, 132.

⁶ Д. Л. Бакић, *Политика Црне Горе према Османском царству од Берлинског конгреса до Првог светског рата* (необјављена докторска дисертација), Београд, 2017, 300.

⁷ F. Hauptmann, Uloga zajedničkog Ministarstva finansija u formiranju austrougarske politike prema Albaniji uoči Kretske krize, *Radovi Filozofskog Fakulteta u Sarajevu* 4 (1966–1967),

1896. на састанцима под председавањем министра спољних послова Агенора фон Голуховског и са веома значајним учешћем министра финансија и управитеља Босне и Херцеговине Бенјамина фон Калаја, подумевала је образовање аутономне Албаније која би на челу имала страног принца и налазила се под аустроугарским протекторатом.⁸

Тако замишљену Албанију доносиоци одлука у Бечу видели су као „клин“ забијен између Србије и Црне Горе, а уз то и као учинковит начин сузбијања интереса званичног савезника, Краљевине Италије на источној обали Јадранског мора.⁹ За значај ових планова по интересе Црне Горе посебно је важан био закључак Бенјамина Калаја како би се у сврху подршке албанском становништву на османско-црногорској граници требало приступити подели оружја и муниције, да би расло њихово поверење у Аустроугарску као велику силу-заштитницу.¹⁰ Уз то, планирана северна граница албанске државе била је, у овим замислима аустроугарских државника, смештена на већ постојећој граници са Црном Гором, што је значило да црногорски књаз Никола не би могао да рачуна на било какве амбиције ка Скадру, па ни у пограничним подручјима северне Албаније.¹¹

Пре разматрања односа према Црној Гори важно је истаћи да је првенствени интерес аустроугарске спољне политике било сузбијање утицаја Италије и страха да би италијанско заузимање албанских лука значило поморско „затварање“ Аустроугарске.¹² Део северне Албаније у

35–45; Н. Kapidžić, Pripreme za austrougarsko prodiranje u albansko etničko područje iz Novopazarskog sandžaka 1896. godine, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* 6 (1970–1971), 415–430; Д. Фундић, *Аустроугарска и настанак Албаније (1896–1914)*, Београд, 2021, 62–72.

⁸ F. R. Bridge, *The Habsburg Monarchy among the Great Powers 1815–1918*, New York, 1990, 219.

⁹ M. Behnen, *Rüstung, Sicherheit, Dreibund und Informeller Imperialismus 1900–1908*, Tübingen, 1985, 361.

¹⁰ Österreichisches Staatsarchiv Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (даље: HHStA) Politisches Archiv (даље: PA) I 473, Protokoll der am 17. November 1896 unter dem Vorsitz des Ministers des Aeußern Grafen Goluchowski stattgefundenen vertraulichen Besprechung, betreffen die Einleitung einer energischen Action i Albanien.

¹¹ HHStA PA I 473, Protokoll der am 8. Dezember 1896 unter dem Vorsitz des Minister des Aeußern Grafen Goluchowski stattgefundenen zweiten vertraulichen Besprechung betreffen unsere Action in Albanien. Наредне године, током трајања Критске кризе и Грчко-османског рата разменом нота у мају 1897. године аустроугарска страна предложила је руској да се у случају распада Османског царства формира Албанија између Скадарског језера и Јањине у Епиру „са довољним проширењима ка истоку“, *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, I (1876–1918), прir. М. Stojković, Београд, 1998, В. док. 72.

¹² Видети карактеристично разматрање Бенјамина Калаја у овом правцу из јануара 1897. на седници Крунског савета, *Die Ministerratsprotokolle Österreichs und der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1848–1918*, Serie 2, *Die Protokolle des*

којој је долазило до непосредног сукоба црногорских и аустроугарских интереса била је област Велике Малесије, насељене албанским племенима која су често „живела готово аутономно“ уз црногорску границу. Област су чиниле заједнице Хота, Груда, Кељмендија (Клименти), Кастрата и Шкреља подељених на барјаке. Скадар је са својих тридесетак хиљада становника (од чега око две трећине муслимана) и са већинским римокатоличким залеђем био несумњиво средиште области и крајњи стратешки циљ Црне Горе, али и замишљени камен темељац аустроугарске политике у Албанији.¹³

Велика Малесија као гранично подручје

Поменута племена, заједно са осталим Малисорима северне Албаније договала су свој посебан положај особеним планинским и тешко приступачним земљама које су насељавали, па је државна управа сразмерно ретко могла да оствари одређене прерогативе своје власти попут наплате пореза.¹⁴ Њихови предводници су у својим рукама држали и питања регрутације, па су тако северноалбанска племена учествовала у војним походима Османског царства, чије су власти од почетка Танзимата (1839) а нарочито од друге половине 19. века, настојале да ограниче или укину њихове повластице, што је водило затегнутим односима који су отварали могућности уплива великих сила или суседних држава.¹⁵

Малисори су такве околности користили како би преговорима, уступцима, оружаним сукобима или побунама очували своја посебна права.¹⁶ Такав однос Малисора према својим правима и положају у ок-

gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1867–1918, Bd. 5, 1896–1907, бер. von É. Somogyi, Budapest, 1991, Nr. 8; О аустро-италијанском супарништву, В. Н. Afflerbach, *Der Dreibund. Europäische Großmacht- und Allianzpolitik vor dem Ersten Weltkrieg*. Wien, 2002, 495.

¹³ N. Klejer, *O poreklu albanskog nacionalizma: rađanje većinski muslimanske nacije u Evropi*, Novi Sad, 2022, 60–61. После 1878. године и промене граница црногорске власти су оствариле непосредне и блиске везе са бројним скадарским трговачким породицама, што је доприносило економској повезаности две стране и увећавало значај Скадра за Црну Гору, В. I. Blumi, *Reinstating the Ottomans: Alternative Balkan Modernities, 1800–1912*, New York, 2011, 142.

¹⁴ K. Kaser, *Hirten, Kämpfer, Stammeshelden: ursprünge und gegenwart des balkanischen patriarchats*, Wien, 1992, 164–171.

¹⁵ За питања османских реформи у северној Албанији, упореди: М. Reinkowski, *Die Dinge der Ordnung. Eine vergleichende Untersuchung über die osmanische Reformpolitik im 19. Jahrhundert*, München, 2005.

¹⁶ I. Blumi, Contesting the edges of the Ottoman Empire: Rethinking Ethnic and sectarian Boundaries in the Malesore 1878–1912, *International Journal of Middle Eastern Studies* 35 (2003), 238–240.

виру Османског царства, али и будућој могућности, наилазио је и на неразумевање аустроугарских представника. Зато су их често означавали као склоне „партикуларистичким“ интересима, сличне „швајцарским сељацима“ који остварење своје аутономије виде у отпору страном утицају. Овај поглед открива малисорску склоност да се одупру утицају било које суседне државе, или велике силе, као и да нису били ради да своја самоуправна права уступе ни некој великој сили, па ни османској империји коју су већ морали да подносе. Малисорска прилагодљивост и тражење предности између супротстављених интереса страних држава и османских власти доносила је и значајан ризик. Између осталог, није било ретко да се под оптужбама за шпијунажу приступи погубљењима појединаца, а у најтежим случајевима и до жандармеријских и војних експедиција османских власти.¹⁷

Аустроугарски конзул у Скадру, Теодор Ипен, посебно је означавао Велику Малесију као простор без аустроугарској утицаја, у првом реду због црногорског присуства, због чега је и он сам био дочекиван као шпијун. Ипен се жалио и да становници Велике Малесије ретко посећују Скадар, а самим тим и аустроугарски конзулат, па је са њима тешко успоставити одговарајуће односе.¹⁸ С обзиром на то да је Скадарски вилајет био насељен албанским муслиманским и римокатоличким становништвом, Ипен је посебно страховао од могућности да се због „неразумног понашања“ османских власти римокатоличка племена окрену Црној Гори.¹⁹ Као посебну предност Црне Горе посматрао је симпатије које су према Марку Миљанову гајили у племенима Шкрелја, Кастрата, Хота, Груда и Кељмендија.²⁰

Релативно повољни односи црногорских власти са граничним римокатоличким племенима имале су своју предисторију у времену Велике источне кризе и сада већ временски удаљеног краја отворених сукоба до којих је долазило током периода разграничења Црне Горе и Османског царства. Тако су почетком 1883. представници племена Груда тражили да постану део Црне Горе, или да на своју територију приме јединице црногорске војске.²¹ Посебан подстицај интересима Црне Горе

¹⁷ Опширније, в. Д. Фундић, *н. д.*, 107–108, 112–113.

¹⁸ ННStA PA XXXVIII 417, Nr. 33В, Ипен – Голуховски, Скадар, 17. 8. 1898.

¹⁹ ННStA PA XII Kt. 300, Nr. 18, Ипен – Голуховски, Скадар, 1. 6. 1897.

²⁰ ННStA PA XII Kt. 300, Nr. 35, Ипен – Голуховски, Скадар 20. 8. 1897. Наклоност албанских племена црногорском владару тумачена често новчаним средствима која су стизала са Цетиња, иако је и сама Аустроугарска на значајно вишем нивоу користила исти начин приближавања главарима, в. ННStA PA XII Kt. 417, Nr. 33В, Ипен – Голуховски, Скадар, 17. 08. 1898.

²¹ Ж. М. Андријашевић, Неки подаци о заграничној политици Црне Горе (1878-1912), *Историјски записи* 76/1-4 (2003), 18.

у северној Албанији био је успех у поновном отварању њеног конзулата у Скадру.²²

Аустроугарски представници имали су у Скадарском вилајету три основна правца политике: придобијање и заштите интереса најбројнијег римокатоличког племена, Мирдита; протеривање црногорског утицаја из Велике Малесије и спречавање османске власти да изврши централизацију и наруши права албанских заједница.²³ Сматрало се да је црногорски утицај посебно раширен у областима Груда, Хота и Кастрата, као и да је мало вероватно да би црногорска војска наишла на отпор у случају напредовања у том правцу.²⁴ Црногорска пропаганда била је пре свега усмерена ка идеји да ће у будућности Никола Петровић постати господар њихових земаља.²⁵ У ту сврху књаз Никола је угледницима у Малесији често додељивао, поред финансијске помоћи, различито ордење, церемонијално оружје, официрске чинове и помагао школовање њихове деце.²⁶

Последње године 19. века биле су додатни извор пограничних криза с обзиром на опадање производње житарица, што је доводило до честих обрачуна током предузимања или спречавања пљачки на османско-црногорској граници.²⁷ Посебне тешкоће постојале су још од разграничење Османског царства и Црне Горе у годинама после Берлинског конгреса и Албанске лиге (1878–1881), када је у више наврата долазило до пресецања имања и пашњака малисорских племена новоуспостављеним границама.²⁸ Наведена, и слична питања остаће отворена

²² N. Zečević, *Diplomatska aktivnost crnogorskog poslanika Mitra Bakića u Carigradu od 1890. do 1903. godine, Zbornik radova. Spoljna politika Crne Gore – Istorija i savremenost*, Z. Stojanović (ur.), Podgorica, 2019, 242–243.

²³ Д. Фундић, *н. д.*, 108.

²⁴ ННStA PA XII Kt. 300, Nr. 35, Ипен – Голуховски, Скадар, 20. 8. 1897; ННStA PA XII Kt. 303, Nr. 42е, Ипен – Голуховски, Скадар, 19. 10. 1898.

²⁵ ННStA PA XII Kt. 303, Nr. 44А–В, Ипен – Голуховски, Скадар, 2. 11. 1899.

²⁶ Д. Л. Бакић, *н. д.*, 303. Истоветан приступ, са посебним нагласком на даровање пушака које је било посматрано као израз поштовања, примењивали су и аустроугарски конзули, в. ННStA PA XIV Kt. 24, Nr. 33, Ипен – Голуховски, Скадар, 10. 08. 1899.

²⁷ I. Blumi, *Thwarting the Ottoman Empire: Smuggling through the Empire's New Frontiers in Yemen and Albania, 1878–1910, Ottoman Borderlands: Issues, Personalities and Political Changes*, K. H. Karpat and R. W. Zens (eds.), Madison, 2003, 269. Аустроугарски конзули су током наведеног периода изводили акције дељења бесплатног кукуруза гладним албанским племенима са намером да тако прошире свој утицај, в. примере ННStA PA XII Kt. 303, Nr. 39, Ипен – Голуховски, Скадар, 27. 0 1898; ННStA PA XIV Kt. 14, Nr. 169.а–b, Ипен – Голуховски, Скадар, 20. 04. 1899; *Исто*, Nr. 47/2, Квјатковски – Голуховски, Драч, 09. 03. 1901; Подухват је поновљен и 1903: *Исто*, Nr. 35, Квјатковски – Голуховски, Драч, 31. 3. 1903.

²⁸ Н. Ражнатовић, *Разграничење Црне Горе и Турске (1883–1887), Историјски записи 2* (1995), 11–12; Сукоби на османско-црногорској граници били су чести и у другим облас-

и предмет трвења праћених граничним сукобима све до настанка албанске државе и разграничења са Црном Гором током 1913. године.²⁹

Супарништво Црне Горе и Аустроугарске у Великој Малесији свакако је било обележено и јасном материјалном неједнакошћу две земље. Њихови методи су били слични, али је Цетиње било приморано да свој домаћај ограничи на пограничне области и веже одређене појединце за себе. Тако се издваја случај Сокоља Бација Ивезаја, малисорског првака из племена Груда који је одређено време провео као емигрант у Црној Гори, док је аустроугарским представницима посебно сметало то што је Црна Гора финансирала и школовање његовог сина у Италији.³⁰ За Бација се свакако може рећи да је био најзначајнији ослонац Црне Горе у северној Албанији, што се може пратити још од 1883. године и чињеницом да је носио звање бригадира црногорске војске уз годишњу финансијску помоћ.³¹ Баци је такође био веза у повезивању других угледника са Црном Гором, јер су тако 1902. године преко њега новчана средства стигла до још 133 Албанца.³² Предност за црногорске интересе била је чињеница да је највећи део аустроугарских средстава и пажње њихове политике био усмерен на најбројније римокатоличко племе северне Албаније, Мирдите, па је борба за утицај у Великој Малесији унеколико могла да буде подношљива за њене представнике.³³

Без обзира на свакако ограничене финансијске могућности црногорске стране, анализа новчаних средстава које је улагала аустроугарска конзуларна мрежа у северној Албанији показује видан пораст све до краја османске власти (1912). У томе је свакако немали значај имала вешта политика Цетиња да придобијају пограничне угледнике, што је изазивало подозрење скадарских конзула као главних представника Аустроугарске у области. Током година, број особа које су добијале „субвенције“ Двојне монархије порастао је са четрдесетак на око две стотине.³⁴

тима, в. М. Кораћ, Сукоби на црногорско-турској граници у Санџаку почетком 20. века, *Историјски записи* 25-2 (1968), 283–291; Ђ. П. Пејовић, *Политика Црне Горе*, 32–34.

²⁹ Ђ. Борозан, Сјеверноалбанска племена у плановима и политици династије Петровић Његош, *Династија Петровић Његош. Зборник радова са међународног научног скупа*, Том II, М. Дашић (ур.), Подгорица, 2002, 81–82.

³⁰ РА XIV Кт. 14, Nr. 38, Крал – Ерентал, Скадар, 26. 05. 1906; РА XIV Кт. 14, Nr. 19, Крал – Ерентал, Скадар, 19. 2. 1907.

³¹ Опширније в. Н. Ракочевић, Црногорско-албански односи 1878–1914, *Срби и Албаници у 19. и почетком 20. века*, А. Митровић (ур.), Београд, 1990, 127; Ж. М. Андријашевић, Неки подаци о заграничној политици Црне Горе, 18.

³² *Исто*, 19.

³³ О значају Мирдита видети бројне финансијске извештаје похрањене у: ННStA РА XIV Кт. 8.

³⁴ Д. Фундић, *н. д.*, 112.

Студија случаја: племе Хоти и протерани малисорски главари између Црне Горе и Аустроугарске

Племе Хоти помињано је у историјским изворима још током 14. и 15. века и као заједница ће захватати територију не само планинских области, већ и делове обале Скадарског језера.³⁵ Припадници племена били су већински римокатоличке вероисповести, са свега неколико муслиманских породица. Хоти су, иако малобројна заједница која је половином 19. века највероватније бројала око 4000 људи, били смештени на важном граничном положају.³⁶

То се показало посебно важним у годинама након Берлинског конгреса и неуспеха великих сила да се сломи албански отпор уступању Плава и Гусиња Црној Гори (1880). Током априла 1880. године, италијанска влада предложила је да се уместо Плава и Гусиња Црној Гори уступи округ Тузи, који је за разлику од претходно разматраних крајева уместо муслиманског имао већинско римокатоличко становништво. Проблем је настао када је предвиђена граница поделила племена Хота и Груда на два дела и, с обзиром на традиционални предводнички положај који су Хоти имали међу више граничних заједница, отворила се могућност новог сукоба. Интервенцијом аустроугарског конзула Липича и британског конзула Грина из Скадра, Црној Гори је на крају уступљен Улцињ.³⁷

Овај детаљ из историје Хота показује зашто су и малобројне заједнице у северној Албанији посматране као вредне значајних материјалних ресурса свих заинтересованих страна. Заоштреност односа између Аустроугарске и Црне Горе умешно су користили малисорски прваци. Занимљив пример представља скоро петогодишњи случај племена Хота из којег је, иако је спадало међу малобројније, после више међуверских инцидената више главара протерано у данашњу источну Турску.³⁸ Османска власт је оваквим методама иначе често прибегавала како би се смирила ситуација, јер би непосредно кажњавање оштријим мерама често само продубљивало кризу. У догађајима који су уследили, Хоти су, користећи ривалство Аустроугарске и Црне Горе, покушавали да врате своје прогнане предводнике остварујући и значајну материјалну корист.

³⁵ M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi: njihova simbioza u srednjem vijeku*, Beograd, 1925, 60.

³⁶ R. Elsie, *The Tribes of Albania. History, Society and Culture*, London and New York, 2015.

³⁷ G. Gawrych, *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874–1913*, London, 2006, 62; I. Blumi, *Reinstating the Ottomans*, 136–138.

³⁸ PA XIV Kt. 29, Nr. 22B, Ипен – Голуховски, Скадар, 07. 07. 1900.

Нису биле ретке ситуације обраћања обема странама, уз напомену да ће у случају изостанка помоћи морати да се обрате другој страни. Посебно важан за Аустроугарску био је барјактар Дод Пренчи, који је описиван као предводник антицрногорске струје. Конзул Ипен сматрао је његов случај нарочито важним јер је, према његовим подацима, црногорска страна ширила вести како је Пренчи протеран искључиво због својих веза са Аустроугарском, која тако „оставља своје пријатеље“.³⁹ Током више година, породице обе струје протераних главара и барјактара добијале су аустроугарску односно црногорску финансијску помоћ.⁴⁰

Аустроугарски напори били су оптерећени и османским отпором, док је књаз Никола у додиру са албанским вођама често истицао своје лично пријатељство са османским султаном Абдулхамидом II (1876–1909). На тој замисли даље је стварана и ширена пропаганда да су аустроугарске присталице у северној Албанији протеране у Азију и да Двојна монархија не може да учини ништа да их спасе. Зато реч Николе Петровића, с друге стране, има утицаја код самог султана.⁴¹

Протерани припадници пре свега племена Хота (уз њих су били и главари Кастрата) помиловани су 1903. године, али је преко скадарског валије званично наведено да је то учинио због деловања црногорског владара, иако је аустроугарска дипломатија извршила несумњиво већи рад „на терену“. Османски султан тако је избегао да призна да је учинио уступак великој сили попут Аустроугарске, док су црногорски представници и присталице добили доказ како су остварили значајан успех испред Аустроугарске.⁴² Висина уложених ресурса у наизглед релативно маргинално питање, када се сагледају целокупни интереси Аустроугарске у северној Албанији, указује на то да Беч није мо-

³⁹ ННStA PA XIV Kt. 14, Nr. 39, Ипен – Голуховски, Скадар, 24. 08. 1897; Nr. 40, Ипен – Голуховски, Скадар, 24. 08. 1897; Nr. 1, Ипен – Голуховски, Скадар, 7. 01. 1898; Nr. 37d, Ипен – Голуховски, Скадар, 14. 09. 1898; Nr. 1B, Ипен – Голуховски, Скадар, 05. 01. 1899; *Исто*, Nr. 2B, Ипен – Голуховски, Скадар, 16. 01. 1900.

⁴⁰ ННStA PA XIV Kt. 25, Nr. 1B; ННStA PA XIV Kt. 25, Ипен – Голуховски, Скадар, 04. 01. 1902; ННStA PA XIV Kt. 25, Nr. 2, Ипен – Голуховски, Скадар, 02. 01. 1903; ННStA PA XIV Kt. 25, Nr. 84, Скадар, 15. 04. 1904, Квјатковски – Голуховски; ННStA PA XIV Kt. 25, Nr. 264, Квјатковски – Голуховски, Скадар, 19. 10. 1904; ННStA PA XIV Kt. 25, Nr. 10, Квјатковски – Голуховски, Скадар, 22. 02. 1905; Д. Фундић, *н. д.*, 116–117.

⁴¹ Видети извештаје: PA XIV Kt. 14, Nr. 2B, Ипен – Голуховски, Скадар 16. 01. 1900; *Исто*, Nr. 6, Каличе – Голуховски, Цариград, 06. 02. 1901. О овом приступу књаза Николе видети упутства дата Сокољу Баџију о Малисорима који су ишли у Црну Гору „...што им је мило било да се поклоне књазу црногорскоме као пријатељу нашега Цара, а да није пријатељ нашега Цара не бисмо му никад пошли“, цит. према Д. Л. Бакић, *н. д.*, 303.

⁴² ННStA PA XIV Kt. 14, Nr. 37B, Ипен – Голуховски, Скадар, 12. 06. 1903. Аустроугарска ће се наредних година са успехом бавити повратком прогнаних вођа Мирдита, најбројнијег римокатоличког племена северне Албаније.

гао да дозволи да земља попут Црне Горе преузме улогу заштитнице Албанаца ни у неколико малобројних пограничних заједница и тако наруши њен престиж као велике силе.

Испоставиће се да је супарништво две стране било само увод у догађаје током Малисорског устанка (1911), када ће црногорска политика остварити огроман уплив и, барем на одређено време, озбиљно угрозити позицију Двојне монархије у северној Албанији.⁴³ Циљ црногорске политике био је, као и раније, ширење граница у области Велике Малесије, али и даље, ка Скадру и Призрену.⁴⁴ Предност коју Аустроугарска никада није изгубила, што ће се показати током догађаја 1912. и 1913. године, свакако је то што су њихови односи са албанским муслиманима били далеко ближи него у случају црногорске стране, као и да је већина римокатоличког становништва ипак као главног заштитника, све до краја османске власти и током балканских ратова, пре видела Двојну монархију, а не Црну Гору.

Dušan FUNDIĆ

THE RIVALRY BETWEEN AUSTRIA-HUNGARY AND
MONTENEGRO IN NORTHERN ALBANIA AT THE END OF
THE 19TH AND BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Summary

Principality of Montenegro and Austria-Hungary rivaled each other in northern Albania during late 19th and early 20th century. The rivalry was especially harsh in the region Malësia e Madhe inhabited by the Hoti, Gruda, Kelmendi, Kastrati and Shkreli tribes. They inhabited the areas along the Ottoman-Montenegro border and their role in the Austro-Montenegrin rivalry is the central research question in the paper. Basing my conclusions primarily on Austro-Hungarian sources, I present the views of the diplomacy of the Dual Monarchy on the Montenegrin plans as well as the

⁴³ О Малисорском устанку 1911, в. Ђ. Никпрељевић, *Устанак у Малесији*, Подгорица, 2001;

⁴⁴ Н. Ракочевић, *Црна Гора и Аустро-Угарска 1903–1914*, Титоград, 1983, 77; Dž. Tredvej, *Soko i orao: Crna Gora i Austro-Ugarska 1908–1914*, Podgorica 2005, 83–84. Према извештају скадарског надбискупа Јака Срећнија који је са подршком аустроугарског конзула у Скадру отишао да посредује између Малисора пребеглих на територију Црне Горе и османских власти, црногорске власти су преко њега нудиле побуњеницима албанску аутономију или независност у персоналној унији са Црном Гором, HHStA PA XIV K38 Nr. 122, Цамбаур – Ерентал, Скадар, 3. 11. 1911.

formation of a counter policy that was supposed to prevent the influence of Cetinje and Prince Nikola Petrović-Njegoš on the neighboring Albanian communities. These Austro-Hungarian plans are analysed, in the first place, on the reports of the consuls in Shkodër. The relationship between Montenegro and the Malësori was seen as undesirable by Vienna and dangerous due to the predicted emergence of an autonomous Albania with Shkodër within its borders, which decision-makers in Austria-Hungary viewed as a necessary precondition for the sustainability of the future state and its own influence in it. The unequal rivalry in Northern Albania between the two countries will reach its peak during the Malësori uprising of 1911 and subsequent Balkan Wars.

Лука ФИЛИПОВИЋ*

САВЕЗ КОМУНИСТА ЈУГОСЛАВИЈЕ И ПРВИ
ПОКУШАЈ ОРГАНИЗАЦИЈЕ МЕДИТЕРАНСКЕ
КОНФЕРЕНЦИЈЕ КОМУНИСТИЧКИХ ПАРТИЈА
ЕВРОПЕ 1967–1968. ГОДИНЕ

ABSTRACT: Czechoslovakian crisis and student rebellions in Western Europe and United States were just some of the aspects of global turmoil that may have influenced a certain number of contemporary historians to mark the year 1968 as the turning point in social and political history of the later half of the 20th century. Alongside these events, communist parties of Western and Eastern Europe were going through a long period of subtle conflicts, while forming interest and ideological blocks that will later play a crucial role in the events that became known as the great schism of the socialist world, when the Soviet party finally lost the influence over the future eurocommunist parties, which was a period also marked by the sudden rise of the international influence of the League of Communists of Yugoslavia. Therefore, the aim of this paper is to contribute to the scientific research of the Yugoslav role in the events that predated and may have influenced the stated conflicts between the communist parties of Eastern and Western Europe, of which some aspects best came to light in the case of the failed attempt of Yugoslav and Italian communists to organize an international conference of the Marxist parties of Mediterranean. The paper is based upon the results of the research that included the unpublished sources from the historical archives of former Yugoslavia, which were analysed by implementation of the traditional historical method, as well as analysis of the scientific literature which provided social and ideological context of the researched historical events.

KEY WORDS: Eurocommunism, democratic socialism, League of Communists of Yugoslavia, Communist Party of Italy, Josip Broz Tito, Luigi Longo, Giancarlo Pajetta.

* Аутор је научни сарадник у Институту за савремену историју, Београд.

Формирање реформистичког и антиреформистичког табора комунистичких партија Европе

Резултати досадашњих историјских и социолошких истраживања наводе на веома разноврсне одговоре на питање у којој мери су велике економске, политичке и културне промене у Западној Европи током прве две послератне деценије имале утицаја на процесе поновног проналажења старих и формирања нових идеја о прилагођавању партијских идеологија марксистичких партија Европе локалним друштвеним околностима и историјским посебностима.¹ Док је међу европским социјалистима и у круговима академске левице трајала дебата критичара и бранилаца идеје о универзалној применљивости бољшевичког социјалистичког модела, комунистичке партије Медитерана постепено су се удаљавале из сфере утицаја Комунистичке партије Совјетског Савеза и приближавале другим партијама и покретима левице у својим земљама (у случају КП Италије и Француске) или пак другим левичарима у емиграцији (у случају КП Шпаније и Грчке).² Аутори извештаја партијских институција Савеза комуниста Југославије већ средином педесетих година XX века проценили су да ће процеси сталног проширивања социјалних политика „државе благостања“ (*welfare state*) у Италији и Француској допринети даљем успону политичке моћи радничких синдиката и потрошачке моћи радничке класе, што ће приморати чак и оне струје италијанских и француских комуниста које не теже већем степену независности од утицаја совјетске партије да своје ставове прилагођавају интересима локалних бирача и све сложенијим променама друштвене стварности.³

Чланови дирекција комунистичких партија Источног и Западног блока слагали су се у проценама да се, након што је СФР Југосла-

¹ Ioannis Balampanidis, „Eurocommunism and social democracy“ in: *Eurocommunism: From Communist to Radical European Left* (London: Routledge, 2015), 138-158, Andre A. Sant’Ana and Leonardo Weller, „The Threat of Communism during the Cold War: A constraint to social inequality“, *Comparative Politics*, Vol.52, No.3 (2020), 359–381, M. D. Brewer, J. Stonecash, „The Threats of Communism, Socialism and Redistribution“, in: *Polarization and the Politics of Personal Responsibility*, ed. by M.D. Brewer (Oxford: Oxford University Press, 2015), 91–109, John H. Goldthorpe and others „The Affluent Worker and the Thesis of Embourgeoisment: Some preliminary research findings“, *Sociology*, Vol. 1, No. 1 (1967), 11-37.

² АЈ, СКЈ, 507-IX, 122/1-52-81, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/1-392-426, АЈ, СКЈ, 507-IX, 33/1-712-779, АЈ, СКЈ, 507-IX, 30/1-210-255, Извештаји о значајним ставовима КПШ, КПИ, КПГ и КПФ.

³ АЈ, СКЈ, 507-IX, 30/1-213, Информације о неким питањима сарадње са КП Француске, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/1-392–426, Извештаји о политичкој и друштвеној ситуацији у Италији.

вија изашла из периода послератне финансијске оскудице, дипломатског превирања између блоковских утицаја и сукоба са Совјетским Савезом који је изазвао вишегодишњу изолацију југословенске партије у „социјалистичком свету“, Савез комуниста Југославије налазио на путу сталне експанзије свог утицаја у сфери односа комунистичких партија Европе, али и нових левичарских покрета који су настали у бившим колонијама европских сила.⁴ Поред борбе за престиж у хијерархијским односима марксистичких партија Европе и света, неуспех покушаја зближавања југословенских комуниста са утицајним социјалистичким и социјалдемократским партијама централне и северне Европе могао је имати утицаја на незваничну одлуку руководства југословенске партије да константно повећава количину пажње и ресурса које је Савез комуниста Југославије улагао у зближавање са комунистичким партијама Медитерана.⁵ Примера ради, анализирани извори показују да је непосредно након поновног успостављања сарадње југословенске са шпанском и грчком партијом дошло до обнове програма финансијске помоћи југословенских партијских и државних институција шпанским и грчким комунистима.⁶

Када су италијански комунисти средином шездесетих година XX века поверили представницима југословенске партије да планирају не само постепене реформе политичке праксе, већ и прилагођавање партијске идеологије Комунистичке партије Италије новим историјским околностима и друштвеним посебностима различитих регија Апенинског полуострва, чланови руководства југословенске партије понудили су да Савез комуниста Југославије и државне институције СФРЈ учествују у организацији и финансирању бројних заједничких активности југословенских и италијанских комуниста, као и представника оних марксистичких партија Европе које су убрзо означене као „реформистички блок“.⁷ Док су највеће комунистичке партије Западног блока раз-

⁴ АЈ, КПР, I-3-a/44-37, Пријем генералног секретара КПИ Луиђија Лонга, АЈ, КПР, I-3-a/110-4, Пријем генералног секретара КПШ С. Кариља код Ј. Б. Тита, АЈ, КПР, I-3-a/101-121, Посета делегације КП СССР-а.

⁵ Nikola Mijatov, *Milovan Đilas i evropski socijalisti (1950-1958)*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2019), 13-20, Aleksandar Miletic, „Political Parties and Movements as Alternative Options for Yugoslavia’s Policy of International Cooperation“, in: *On The Fault Lines of European and World Politics: Yugoslavia Between Alliances and Neutrality/Non-Alignmet* ed: S. Mičić and J. Čavoški (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2022), 289-333.

⁶ АЈ, КПР, I-3-a/110-3, Пријем генералне секретарке КПШ Долорес Ибарури и њеног заменика Сантјага Кариља код Јосипа Броза Тита на Брионима 1965. године, АЈ, СКЈ, 507-IX, 122/I-82-110, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-1-723, Информације о помоћи КПШ и КПГ.

⁷ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-392-426, Стенографске белешке разговора са представницима КП Италије.

матрале начине да започну дуге процесе промене своје партијске идеологије, а да притом избегну сукоб са Комунистичком партијом Совјетског Савеза, највеће партије Источног блока тражиле су да совјетска партија формално дефинише оштре критичке ставове о оним европским марксистима који су разматрали могућност напуштања традиционалног формирања партијских политика прилагођавањем принципа болшевичког социјалистичког модела локалним околностима појединих европских држава. Италијански и југословенски комунисти проценили су да се зближавањем руководства оних партија које највише страхују од унутрашње побуне реформистичких струја, односно комунистичких партија Источне Немачке, Пољске и Чехословачке, полако формира тзв. „антиреформистички блок“ комунистичких партија Европе, коме се постепено приближава и Комунистичка партија Француске.⁸

Идеја о стварању алтернативе конференцијама које је контролисала совјетска партија – Разговори Јосипа Броза Тита и Луиђија Лонга

Питање организације и одређивања тема дискусије на конференцијама комунистичких партија постало је нарочито значајно управо у тренутку када су реформистичке струје у многим комунистичким партијама Европе и света отворено иступиле са захтевима за променама партијских идеологија, али и променама хијерархијских односа партија чланица Међународног радничког покрета.⁹ Ранији сукоби комунистичких партија Југославије, Мађарске и Кине са КП Совјетског Савеза пре или касније доводили су до колективне осуде руководства оних партија које су критиковале болшевички социјалистички модел на глобалним или регионалним конференцијама комунистичких партија Европе или скуповима партија МРП-а.¹⁰ Улогу организатора наведених конференција готово традиционално је узимала совјетска партија или пак номинално нека од оних партија земаља Источног блока чије је руковод-

⁸ АЈ, СКЈ, 507-IX, 30/I-210-255, Инфорамције о питањима сарадње са КП Француске.

⁹ АЈ, СКЈ, 507-IX, 122/1-52-81, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-392-426, АЈ, СКЈ, 507-IX, 33/I-712-779, АЈ, СКЈ, 507-IX, 30/I-210-255, Извештаји о значајним ставовима КПИ, КПШ, КПФ и КПГ.

¹⁰ Mark Kramer, „Stalin, The split with Yugoslavia, and Soviet-East European Efforts to resist controle“, in: *Stalin and Europe, Immitation and Dommination 1928–1953*, ed. by: R. Brandon, T. Snyder (Oxford: Oxford University Press, 2014), 295–316, P. Roberts, „The Sino-Soviet Split: Cold War in the Communist World“, *Journal of Cold War Studies*, 1 (2010), 120–138, D.T. Tesar, „The Hungarian Connection: the 1956 Hungarian Revolution ant its impact on Mao Zedong’s Domestic Policies in the late 50s“, *Global Politics Review*, Vol 1. No. 1 (2015). 18–34.

ство тренутно било у блиским односима са политбироом совјетске партије у Москви.¹¹ Од средине шездесетих година XX века, италијански и шпански комунисти, као и реформистичке струје у комунистичким партијама Француске и Грчке, истицали су очекивања да ће управо светска или макар европска конференција комунистичких партија у организацији совјетске партије одредити смернице промена партијске идеологије и колективне ставове о реформама партијских политика, које би затим следиле појединачне марксистичке партије.¹²

Током посета генералних секретара комунистичких партија Италије и Шпаније СФР Југославији 1967. године, питање организације светске конференције комунистичких партија разматрано је у контексту покретања заједничких акција којима би се могло утицати на развој ставова совјетске партије о захтевима реформистичких струја у комунистичким партијама Европе.¹³ Током разговора са Јосипом Брозом Титом вођених у јануару 1967. године, генерални секретар италијанске партије, Луиђи Лонго, изнео је процену да би се Совјети можда могли убедити да сазову конференцију која би се бавила питањима прилагођавања партијских идеологија новим друштвеним и политичким околностима уколико би Савез комуниста Југославије и Комунистичка партија Италије заједнички одредили и током дужег времена суптилно али упорно износили захтеве да се оваква конференција одржи.¹⁴ У складу са својим уверењем о прогресивним тенденцијама Брежњевљеве администрације, Сантјаго Кариле је изразио ентузијазам према могућности успеха планова југословенских и италијанских комуниста и понудио да шпанска емиграција својим неформалним утицајима и симболичким значајем¹⁵ у СССР-у покуша да допринесе планираним притис-

¹¹ АЈ, КПР, I-2/68, Припреме за конференцију комунистичких партија Европе у Брлину 1976. године.

¹² АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-527-536, Разговори са члановима КПИ о друштвеној и политичкој ситуацији на Медитерану, информације о раду на припремама конференције КП Медитерана.

¹³ АЈ, КПР, I-3-a/44-34, Посета Луиђија Лонга, АЈ, КПР, I-3-a/44-37, Пријем Луиђија Лонга код Јосипа Броза Тита, АЈ, КПР, I-3-a/110-4, Пријем генералног секретара КПШ Сантјага Кариле код Јосипа Броза Тита, АЈ, СКЈ, 507-IX, 122/I-77, О боравку генералног секретара КП Шпаније.

¹⁴ АЈ, КПР, I-3-a/44-37, Пријем Луиђија Лонга код Јосипа Броза Тита.

¹⁵ Интересантно је да су Совјети на саветовању КП Европе у Москви након интервенције земаља ИБ у Чехословачкој покренули неформалне разговоре са шпанским комунистима како би спречили да шпанска партија отворено изнесе критике улоге совјетске партије у догађајима у Чехословачкој, процењујући да би симболички значај шпанске партије у перцепцијама руководства партија МРП-а али и совјетске јавности могао утицати на јавно мњење у „социјалистичком свету“ али и у самом СССР-у (АЈ, КПР, I-4-b/7).

цима на руководство совјетске партије.¹⁶ Истовремено, многе комунистичке и социјалистичке партије тзв. „Трећег света“ тражиле су да управо Савез комуниста Југославије пренесе Совјетима захтеве ових партија да се коначно организује конференција партија Међународног радничког покрета која би легитимизовала и усмерила реформистичке тенденције у овим партијама.¹⁷

Ипак, већ током посете делегације Комунистичке партије Италије у августу постало је јасно да је руководство италијанске партије изгубило поверење да би било каква конференција у организацији КП СС-СР-а могла донети афирмативне закључке о прогресивним променама и реформистичким тенденцијама појединих комунистичких партија.¹⁸ Тек нешто касније, Кариљо и његови сарадници подржали су ставове италијанских комуниста о неопходности сарадње југословенске, шпанске и италијанске партије с циљем организације конференције која би представљала алтернативу светској конференцији у организацији Комунистичке партије Совјетског Савеза.¹⁹ До промене у ставовима руководства комунистичких партија Италије и Шпаније дошло је у епилогу серије састанака представника комунистичких партија Европе који су током лета 1967. године одржани у Совјетском Савезу.²⁰ Током ових састанака управо су представници Новотнијевог руководства²¹ КП Чехосло-

¹⁶ АЈ, КПР, I-3-а/110-4, Пријем генералног секретара КПШ Сантјага Кариља код Јосипа Броза Тита.

¹⁷ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-456-514, Разговори са члановима КПИ о ставовима марксистичких партија Европе и света, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-527-536, Разговори са члановима КПИ о друштвеној ситуацији на Медитерану.

¹⁸ АЈ, КПР, I-3-а/44-38, Посета делегације КП Италије на челу са генералним секретаром Л. Лонгом.

¹⁹ АЈ, КПР, I-3-а/110-4, Пријем генералног секретара КПШ Сантјага Кариља код Јосипа Броза Тита.

²⁰ АЈ, КПР, I-3-а/27-96, Посета делегације КП Француске на челу са Валдеком Рошеом.

²¹ Чланови руководства југословенске партије касније су проценили да је инсистирање Новотнијевог руководства чехословачке партије, као и комунистичких партија Источне Немачке и Пољске, односно друге две велике партије „антиреформистичког блока“ комунистичких партија, да совјетска партија спречи разговоре о заједничким реформама партијских политика током конференција и других сусрета марксистичких партија Европе, била последица страха од растућег утицаја реформистичке струје у самој чехословачкој партији. Само неколико месеци након састанка представника комунистичких партија Источне и Западне Европе у Варни крајем августа 1967. године, у чехословачкој партији је почела побуна реформистичке струје која ће се завршити Брежњевљевом арбитражом и усвајањем Дубчековог акционог програма крајем марта 1968. године. Притом, потребно је приметити да је Савез комуниста Југославије још од 1965. године одржавао срдачне односе са реформистичком струјом чехословачке партије, а нешто касније су југословенски комунисти формирали прве политике пружања финансијске и других врста помоћи чехословачким реформистима (АЈ, КПР, I-3-а/19-12, Посета генералног секретара КП Словачке, Александра Дубчека, пријем А. Дубчека код Ј.Б. Тита).

вачке уз подршку руководства комунистичких партија Источне Немачке и Пољске тражили да материјали за дискусију на свим будућим међународним састанцима партија МРП-а, а нарочито на конференцијама и саветовањима комунистичких партија Европе, буду припремљени иза затворених врата у Кремљу и у присуству само одабраних представника руководства појединих комунистичких партија земаља Источне Европе.²²

Након састанака у СССР-у, Луиђи Лонго и Валдек Роше са представницима комунистичких партија Италије и Француске дошли су право у СФР Југославију, где су у току исте недеље, али у одвојеним аудијенцијама, примљени од стране Јосипа Броза Тита и представника Савеза комуниста Југославије.²³ Представници француске партије нагласили су задовољство исходом састанака у Совјетском Савезу, замерајући притом Новотнијевом, Улбрихтовом и Гомулкиом руководству једино то што им Совјети указују веће поверење у борби против реформистичких тенденција у партијама МРП-а него партијској дирекцији Комунистичке партије Француске, која се већ годинама бори против истих тенденција на француској левици.²⁴ Упркос томе, Валдек Роше и његови сарадници истицали су да је Комунистичкој партији Француске поверено да организује посебне састанке комунистичких партија Европе, покушавајући притом да заинтересују представнике Савеза комуниста Југославије за учешће у овим активностима.²⁵ Италијански комунисти били су разочарани закључцима састанака са совјетским руководством и инсистирали су да Савез комуниста Југославије учествује у одређивању тема дискусија и броја учесника на медитеранској конференцији комунистичких партија, чија је организација поверена Комунистичкој партији Италије.²⁶

Планови о сарадњи југословенских и италијанских комуниста ради заједничке организације медитеранске конференције комунистичких партија

²² АЈ, КПР, I-3-a/44-38, Посета делегације КП Италије на челу са генералним секретаром Л. Лонгом.

²³ АЈ,СКЈ,507-IX,48/I-392-426, АЈ,СКЈ,507-IX,30/I-210-255, Анализе разговора са делегацијама КПИ и КПФ.

²⁴ АЈ, КПР, I-3-a/27-96, Посета делегације КП Француске на челу са Валдеком Рошеом.

²⁵ Касније процене аутора извештаја партијских тела југословенске партије нагласиле су закључак да су „посебни састанци“ о којима су говорили чланови делегације француске партије били осмишљени са циљем да разбију и партикуларизују традиционалне групе учесника КП Европе, али и да допринесу „крсташко-месијанском рату“ КП Француске и КП СССР-а против реформистичких струја марксистичких партија Европе (АЈ,СКЈ,507-IX,30/I-210-255, Инфорамције о питањима сарадње са КП Француске).

²⁶ АЈ, КПР, I-3-a/44-38, Посета делегације КП Италије на челу са генералним секретаром Л. Лонгом.

тичких партија подразумевали су да, поред комунистичких партија капиталистичких земаља Медитерана, у конференцији потенцијално учествују и представници оних марксистичких, али и других левичарских партија и покрета земаља Блиског истока и Северне Африке чију идеологију представници Савеза комуниста Југославије и Комунистичке партије Италије одреде као прогресивну.²⁷ Прве нацрте тема дискусије за медитеранску конференцију саставили су Јосип Броз Тито и Луиђи Лонго са сарадницима током августа 1967. године, а након тога су ови планови значајно проширивани на многим консултативним састанцима представника две партије све до јуна 1968. године.²⁸ Наведени планови подразумевали су да најважнија питања за дискусију, поред кризе на Блиском истоку и успона крајње деснице на Медитерану, буду управо питања нових идејних кретања у развоју марксистичке мисли у свету и питање прилагођавања партијских идеологија и политика потребама нових друштвених и политичких околности.²⁹ Представници југословенске и италијанске партије сложили су се да у организацију конференције треба укључити и шпанске комунисте у емиграцији, па су партијска тела и представници Савеза комуниста Југославије почели да постепено упознају Сантјага Кариља и његове сараднике о плановима о медитеранској конференцији, које су чланови руководства шпанске партије са ентузијазмом подржали.³⁰ Ипак, потребно је приметити и да, у разговорима италијанских и југословенских комуниста, укључивање шпанске партије у емиграцији у заједничке планове никада није имало онај значај који су аутори извештаја партијских тела југословенске партије давали амбицијама две највеће марксистичке партије Медитерана, да за учешће у организацији медитеранске конференције придобију представнике Комунистичке партије Грчке у земљи.³¹

²⁷ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-456-514, Разговори са члановима КПИ о ставовима марксистичких партија Европе и света, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-527-536, Разговори са члановима КПИ о друштвеној ситуацији на Медитерану.

²⁸ АЈ, КПР, I-3-a/44-34, Посета Луиђија Лонга, АЈ, КПР, I-3-a/44-37, Пријем Л. Лонга код Ј.Б. Тита, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-392-420, Информације о консултативним састанцима са КП Италије у Београду и Риму.

²⁹ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-401-426, Разговори са члановима КПИ о развоју односа партија европске левице.

³⁰ АЈ, КПР, I-3-a/44-38, Посета делегације КП Италије на челу са генералним секретаром Л. Лонгом, АЈ, СКЈ, 507-IX, 122/1-52-81, Преписка са представницима и партијским телима КП Шпаније.

³¹ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-401-426, Разговори са члановима КПИ о развоју односа партија европске левице.

Планови о проширивању утицаја реформистичког блока кроз организацију европске и светске конференције комунистичких партија

Поред питања организације конференције која ће расправљати о захтевима реформистичких струја у партијама Међународног радничког покрета, веома актуелно у разговорима вођеним приликом сусрета представника Савеза комуниста Југославије са шпанским, италијанским и грчким комунистима било је питање организације трајне институције окупљања и дискусије представника комунистичких партија Европе.³² Совјетска партија често је организовала саветовања европских комуниста у Москви, а руководства Комунистичке партије Француске и партија земаља Источне Европе делила су уверење да оваква саветовања представљају најважнију, али и једину неопходну форму редовних сусрета европских комуниста.³³ Такође, совјетска партија или друге партије блиске совјетском руководству најчешће су имале улогу организатора европских конференција комунистичких партија. Шпански и италијански комунисти испољавали су различите критичке ставове према наведеним облицима окупљања марксистичких партија Европе током шездесетих година XX века, а у одређеним тренуцима ставове италијанских и шпанских комуниста подржавали су чланови дирекције Комунистичке партије Француске и грчки комунисти у земљи, али и у емиграцији.³⁴ Напослетку су, током посета Лонга и Карилја СФР Југославији 1967. године, генерални секретари италијанске и шпанске партије као једини могући исход европских конференција и саветовања комунистичких партија Европе означили колективно потврђивање ставова КП СССР-а, који су члановима руководства медитеранских партија изгледали као све мање наклоњени оним реформистичким тенденцијама које је совјетски политбиро испољавао током првих година након доласка Брежњевљеве администрације на власт у Совјетском Савезу.³⁵

³² АЈ, СКЈ, 507-IX, 122/1-52-81, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/1-392-426, АЈ, СКЈ, 507-IX, 33/1-712-779, АЈ, СКЈ, 507-IX, 30/1-210-255, Извештаји о значајним ставовима КПИ, КПШ, КПФ и КПГ.

³³ АЈ, КПР, 1-4-b/7, Саветовање комунистичких партија у Москви 1969. године.

³⁴ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/1-456-514, Разговори са члановима КПИ о ставовима марксистичких партија Европе и света, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/1-527-536, Разговори са члановима КПИ о друштвеној ситуацији на Медитерану.

³⁵ АЈ, КПР, 1-3-a/44-34, Посета Луиђија Лонга, АЈ, КПР, 1-3-a/44-37, Пријем Луиђија Лонга код Јосипа Броза Тита, АЈ, КПР, 1-3-a/110-4, Пријем генералног секретара КПШ Сантјага Карилја код Јосипа Броза Тита.

Након завршетка конференције комунистичких партија Европе у Карловим Варима 1967. године, италијански комунисти изразили су незадовољство уопштавањем тема дискусије и начином на који су Совјети (и чехословачки комунисти као формални домаћини) усмеравали токове расправа и излагања представника других комунистичких партија.³⁶ Сантјаго Кариљо и његови сарадници сматрали су да је, упркос извесним тенденцијама Брежњева и совјетске делегације које су одредили као позитивне, само сазивање конференције у Карловим Варима указивало на постојање потребе Совјета да некако одговоре на учестале захтеве многих партија да се организује конференција комунистичких партија Европе.³⁷ Италијански и шпански комунисти сматрали су да је потребно организовати конференцију комунистичких партија Европе која би се бавила управо оним питањима која су саветовања КП Европе у Москви уобичајено изостављала.³⁸ Супротно томе, дирекција Комунистичке партије Француске проценила је да организовање овакве конференције тренутно није потребно, већ да уместо тога треба организовати регионалне сусрете комунистичких партија Европе, са смањеним бројем учесника и онаквим темама дискусије какве би наметале питања која би се бавила искључиво локалним специфичностима, проблемима појединих држава, регија и развојем односа њихових комунистичких партија, али не и актуелним кретањима марксистичке мисли у Европи.³⁹

Развој планова партијских дирекција комунистичких партија Италије и Француске о организацији европске и медитеранске конференције био је условљен односом ових партија према реформистичким тенденцијама у другим комунистичким партијама, као и различитим интересима који су одредили токове покушаја ових партија да посредују у сукобу партија земаља Источног блока.⁴⁰ Након објављивања новог програма реформи партијског руководства КП Чехословачке, Одељење за међународне односе и везе СКЈ запазило је да италијански комунисти све одмереније и уздржаније говоре о заједничким плановима организације медитеранске конференције.⁴¹ Такође, аутори извештаја ис-

³⁶ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-401-426, Разговори са члановима КПИ о развоју односа партија европске левице.

³⁷ АЈ, КПР, I-3-a/110-4, Пријем генералног секретара КПШ Сантјага Кариља код Јосипа Броза Тита, АЈ, СКЈ, 507-IX, 122/I-77, О боравку генералног секретара КП Шпаније.

³⁸ АЈ, КПР, I-3-a/44-34, Посета Луиђија Лонга, АЈ, КПР, I-3-a/44-37, Пријем Луиђија Лонга код Јосипа Броза Тита, АЈ, КПР, I-3-a/110-4, Пријем генералног секретара КПШ Сантјага Кариља код Јосипа Броза Тита.

³⁹ АЈ, КПР, I-3-a/27-96, Посета делегације КП Француске на челу са Валдеком Рошеом.

⁴⁰ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-392-426, АЈ, СКЈ, 507-IX, 30/I-210-255, Извештаји о сарадњи са КПИ и КПФ.

⁴¹ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-401-426, Разговори са члановима КПИ о развоју односа партија европске левице.

тог одељења приметили су да италијански комунисти, супротно француским колегама, после почетка реформи у Чехословачкој све скромније говоре о улози своје партије у одређивању кретања у односима комунистичких партија Европе.⁴² Више месеци пре ових догађаја, француски комунисти су током различитих сусрета са представницима Савеза комуниста Југославије говорили о „новој улози“ своје партије у уређивању односа комунистичких партија Европе, притом често не пропуштајући да нагласе управо борбу против реформистичких струја у другим комунистичким партијама као одређујући чинилац „нове улоге“ француске партије.⁴³

Упркос томе, убрзани процеси зближавања у односима Комунистичке партије Француске и Савеза комуниста Југославије довели су до тога да су југословенски комунисти, током консултативних састанака одржаних у Београду крајем 1967. године, предложили представницима италијанске партије укључивање француских комуниста у заједничке планове две највеће партије реформистичког блока о организацији медитеранске конференције.⁴⁴ Ипак, убрзо се показало да су претпоставке Одељења за међународне односе и везе о могућности промене тренутног односа дирекције француске партије према реформистичким струјама у другим комунистичким партијама ипак биле превише оптимистичне.⁴⁵ Током прве недеље јануара 1968. године, односно у исто време када је у *Комунисту* објављен чланак Јосипа Ђерђе у коме се отворено говори о разговорима југословенских и италијанских комуниста, током којих су извесне тенденције француске партије означене као прогресивне, али и о плановима југословенских и италијанских комуниста у које француска партија није била укључена, Нијаз Диздаревић поднео је партијској дирекцији у Паризу предлоге о проширењу сарадњу са Савезом комуниста.⁴⁶ Француска партија убрзо је прекинула контакте са Савезом комуниста Југославије, а формално је одговорила на предлоге о проширивању сарадње тек током априла 1968. године, условљавајући притом покретање разговора о проширивању сарадње две партије учешћем југо-

⁴² АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-456-514, Разговори са члановима КПИ о ставовима марксистичких партија Европе и света, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-527-536, Разговори са члановима КПИ о друштвеној ситуацији на Медитерану.

⁴³ АЈ, КПР, I-3-a/27-96, Посета делегације КП Француске на челу са Валдеком Рошеом.

⁴⁴ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-392-420, Информације о консултативним састанцима са КПИ у Београду и Риму.

⁴⁵ АЈ, КПР, I-3-a/27-102, Извештаји о боравку делегације КПФ на XVIII конгресу СКЈ, АЈ, СКЈ, 507-IX, 30/I-213, Информације о неким питањима сарадње са КП Француске.

⁴⁶ АЈ, СКЈ, 597-IX, 48/I-393, Писмо КПИ о чланку Ј. Ђерђе објављеном у *Комунисту*, АЈ, СКЈ, 507-IX, 30/I-211, Нацрти предлога о будућем проширивању сарадње са КП Француске.

словенске делегације на конференцији коју планира да организује о ситуацији у Чехословачкој.⁴⁷ Неуспех руководства француске партије да током лета 1968. године организује конференцију комунистичких партија Европе са циљем осуде руководства КП Чехословачке, означио је крај покушаја ове партије да се постави као посредник између захтева за реформама комунистичких партија Западне Европе и политичке воље највеће комунистичке партије Источне Европе.⁴⁸

Истовремено, дирекција Комунистичке партија Италије постепено је напуштала или настојала да промени раније планове о заједничкој организацији медитеранске конференције са Савезом комуниста Југославије, отворено образлажући своје поступке императивима својих покушаја да посредује у компромисном превазилажењу сукоба комунистичких партија Совјетског Савеза и Чехословачке.⁴⁹ Већ током разговора италијанских и југословенских комуниста вођених априла и маја 1968. године, могло се приметити да италијанска партија полако напушта првобитне организацијске концепције око којих су Јосип Броз Тито и Луиђи Лонго постигли договор током претходне године.⁵⁰ Италијанска партија свела је теме дискусије одређене за медитеранску конференцију на питања успона империјализма и заоштравања кризе на Блиском истоку, оправдавајући овакве измене планова тражењима представника арапских покрета и партија, који су прихватили да упуте делегације на конференцију захваљујући утицају Савеза комуниста Југославије.⁵¹ Одељење за међународне односе и везе председништва СКЈ изнело је процену да италијански комунисти одустају од првобитних одређења тема за дискусију управо да отварање и проширивање ових тема не би угрозило процесе зближавања партијске дирекције КП Италије са руководством комунистичких партија Источне Немачке, Пољске и Совјетског Савеза.⁵²

⁴⁷ АЈ, СКЈ, 507-IX, 30/I-211, Одговор дирекције КПФ на предлоге о сарадњи које је поднео Н. Диздаревић.

⁴⁸ АЈ, СКЈ, 507-IX, 30/I-220-222, О одговору СКЈ на позив КПФ да учествује на конференцији КП Европе, АЈ, СКЈ, 507-IX, 30/I-220-223, Извештаји о одустајању КПФ од одржавања конференције КП Европе.

⁴⁹ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-421, Нека запажања о ставовима КП Италије поводом догађаја у Чехословачкој, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-392-426, О сарадњи са КПИ и држању КПИ у односима са другим партијама.

⁵⁰ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-411, О посети Ђ. Пајете, стенографске белешке разговора са Ђ. Пајетом, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-403-411, Белешке разговора са Павлонијем, Пекиолијем и Пајетом.

⁵¹ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-421, Нека запажања о ставовима КП Италије поводом догађаја у Чехословачкој, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-392-426, О сарадњи са КПИ и држању КПИ у односима са другим партијама.

⁵² АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-392-426, Информације о развоју сарадње са Комунистичком партијом Италије.

Такође, извештаји партијских тела југословенске партије показују да је велики део преписке италијанске и југословенске партије у месецима током удаљавања партијских ставова о организацији медитеранске конференције био посвећен одржавању избора у Италији.⁵³ Италијански комунисти често су у разговорима са југословенским колегама говорили о јачању конкуренције на италијанској левици и успону популарности влада левог центра, али и о значају финансијске подршке Совјетског Савеза предизборним напорима Комунистичке партије Италије.⁵⁴ Остаје неизвесно до које мере је финансијска зависност предизборне кампање КПИ од финансијске подршке СССР-а утицала на одустајање партијске дирекције од првобитних договора са Савезом комуниста Југославије о организацији медитеранске конференције, а у којој мери је одлука италијанских комуниста да напусте првобитне договоре са југословенским колегама представљала део раније дефинисаних планова италијанских комуниста да се приближе Совјетима у тренуцима ескалације спорова око реформи у Чехословачкој.⁵⁵ Са друге стране, критички ставови француских комуниста о улози југословенске партије у организацији медитеранске конференције постали су знатно оштрији после почетка оних сукоба партија европске левнице који су уследили након објављивања реформистичког програма КП Чехословачке.⁵⁶

Комунистичке партије Шпаније и Грчке нису узеле планирану улогу у организацији медитеранске конференције коју је Комунистичка партија Италије одржала у Риму у мају 1968. године, а аутори извештаја партијских тела југословенске партије закључили су да притом остаје дискутабилно и до које мере су италијански комунисти инсистирали на учешћу шпанских и грчких колега.⁵⁷ Ипак, дирекција италијанске партије је непосредно након конференције у Риму упутила писмо руководству Савеза комуниста у коме износи примедбе на равнодушно држање

⁵³ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/1-421, Нека запажања о ставовима КП Италије поводом догађаја у Чехословачкој, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/1-392-426, О сарадњи са КПИ и држању КПИ у односима са другим партијама.

⁵⁴ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/1-411, О посети Ђ. Пајете, стенографске белешке разговора са Ђ. Пајетом, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/1-403-411, Белешке разговора са Павлонијем, Пекиолијем и Пајетом.

⁵⁵ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/1-432, Анализа предлога о финансијској помоћи КПИ које је у Београду изнео Карло Галуци, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/1-392-426, Информације о развоју сарадње са КП Италије.

⁵⁶ АЈ, СКЈ, 507-IX, 30/1-213, Информације о неким питањима сарадње са КП Француске, АЈ, СКЈ, 507-IX, 30/1-218, О позиву КПФ за учешће на конференцији КП Европе о Чехословачкој.

⁵⁷ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/1-513-557, Разговори са члановима КП Италије о кретањима у односима КП Европе, АЈ, СКЈ, 507-IX, 122/1-52-81, АЈ, СКЈ, 507-IX, 33/1-712-779, Информације о значајним ставовима КПШ и КПГ.

југословенских представника током конференције комунистичких партија Медитерана.⁵⁸ Ђанкарло Пајета је касније тврдио да је дошло до неспоразума између руководства две партије, односно да је италијанска партија очекивала да ће југословенски представници на лицу места проширити дискусију и подстицати присутне делегације да разматрају управо она питања која су одређена као теме конференције током разговора Броза и Лонга и током потоњих консултативних сусрета.⁵⁹ Одељење за међународне односе и везе изнело је процену да је Пајетина посета Београду била покушај италијанске партије да се на суптилан начин превазиђе потенцијални сукоб, још пре него што је руководство Савеза комуниста Југославије изнело отворене критике држања италијанских комуниста.⁶⁰ Док је Пајета у разговорима са представницима југословенске партије нарочито наглашавао тешку позицију италијанских комуниста у односима са Совјетима и напоре партијске дирекције да се приближи руководством КП Источне Немачке и Пољске, партијске институције Савеза комуниста Југославије показивале су разумевање за положај КП Италије, али и потпуну индиферентност према исходима медитеранске конференције.⁶¹

Аутори извештаја Одељења за међународне односе и везе СКЈ означили су медитеранску конференцију одржану током „пролећа побуна“ 1968. године у организацији КП Италије као „*потпуно некомпетентно организовани скуп симболичног карактера*“, чији су организатори у страху од реакције совјетске партије, побуне унутрашње болшевичке струје, или пак предизборног опортунизма, потпуно напустили раније споразуме Тита и Лонга, и тиме онемогућили југословенску партију да у Риму покрене она питања која су две партије раније одредиле као кључна за представљање својих реформистичких идеја другим марксистичким партијама Медитерана.⁶² У складу са наведеним, аутори извештаја партијских тела Савеза комуниста Југославије нису очекивали да ће медитеранска конференција постати трајна институција окупљања комунистичких партија реформистичког опредељења,

⁵⁸ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-401-426, Преписка са партијским телима и представницима КП Италије.

⁵⁹ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-411, О посети Ђ. Пајете, стенографске белешке разговора са Ђ. Пајетом.

⁶⁰ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-421, Нека запажања о ставовима КП Италије поводом догађаја у Чехословачкој, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-392-426, О сарадњи са КПИ и држању КПИ у односима са другим партијама.

⁶¹ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-411, О посети Ђ. Пајете, стенографске белешке разговора са Ђ. Пајетом, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-392-426, Информације о развоју сарадње са Комунистичком партијом Италије.

⁶² АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-392-426, О сарањи са КПИ и држању КПИ у односима са другим партијама.

као ни онаква алтернатива конференцијама у организацији совјетске и блиских партија Источног блока, каква би касније могла постати идејни модел за организацију европске и светске конференције реформистичких партија.⁶³ Почетком седамдесетих година, након промене партијске идеологије Комунистичке партије Италије, поново су почели преговори између италијанских и југословенских комуниста о одржавању медитеранске конференције марксистичких партија реформистичког блока. Ипак, медитеранске конференције у чијој је припреми учествовала југословенска партија, и које су организоване уз финансијску подршку југословенских партијских и државних институција, имале су потпуно другачији карактер него што је имала медитеранска конференција чије су идејне концепције настале током сусрета Јосипа Броза Тита и Луиђија Лонга 1967. и 1968. године.⁶⁴

Епилог неуспеха прве медитеранске конференције и промене ставова комунистичких партија Европе уочи почетка чехословачке кризе

Док су односи италијанских и југословенских комуниста током лета 1968. године пролазили кроз комплексне фазе повремених неслагања партијских руководстава, али не и трајног удаљавања две највеће реформистичке партије Европе, Комунистичка партија Совјетског Савеза најавила је организацију нове конференције пар-

⁶³ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-401-426, Преписка са партијским телима и представницима КП Италије, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-411, О посети Ђ. Пајете, стенографске белешке разговора са Ђ. Пајетом.

⁶⁴ Анализирани извори показују да је седамдесетих година медитеранска конференција постала форум за окупљање комунистичких и социјалистичких партија медитеранских држава, као и да је југословенска партија финансирањем медитеранских конференција покушавала да допринесе зближавању италијанских, француских и шпанских комуниста са социјалистима. О томе колико је медитеранска конференција временом изгубила на значају сведочи и чињеница да су 1976. године југословенски и италијански комунисти били спремни да прихвате чак и да СКЈ и еврокомунистичке партије учествују на конференцији као посматрачи, а да социјалистичке партије Италије, Француске и Шпаније одреде теме дискусије. На основу наведеног може се претпоставити да један од потенцијалних разлога опадања значаја медитеранске конференције у перцепцијама југословенских, али и италијанских комуниста, треба тражити у чињеници да су три највеће еврокомунистичке партије већ одавно привеле крају процесе промене својих партијских идеологија, као и да је утицај совјетске партије на процесе формирања партијских политика комунистичких партија Медитерана био у сталном опадању, да би коначно нестао након Берлинске конференције комунистичких партија Европе 1976. године (АЈ, ССРНЈ, А-074-078, Међународна сарадња, Извештаји о иницијативама КП Италије и сарадњи са КП Италије у циљу реализације планова о организацији конференције КП Медитерана).

тија МРП-а.⁶⁵ Представници комунистичких партија Италије и Шпаније током разговора са југословенским комунистима износили су процене да Совјети организују светску конференцију комунистичких партија управо да би понудили формални одговор на захтеве партија међународног покрета за организацијом конференције, а избегли да конференција заправо разматра питања везана за агенду реформистичких струја у појединачним партијама.⁶⁶ Чланови дирекција италијанске и шпанске партије износили су наведене претпоставке и годину дана раније поводом организације конференције комунистичких партија Европе у Карловим Варима, али тада се италијански и шпански комунисти нису надали да ће у уским круговима европских марксистичких партија које су учествовале на конференцији у Чехословачкој наћи подршку за истицање својих реформистичких идеја.⁶⁷ Након догађаја у Чехословачкој који су окупирали пажњу партија МРП-а и након значајног проширивања сарадње и зближавања са југословенским комунистима, дирекције шпанске и италијанске партије повериле су југословенским комунистима своје процене да ће управо утицај Савеза комуниста Југославије на комунистичке партије тзв. „Трећег света“ пореметити равнотежу снага на конференцији и приморати Совјете да прихвате барем формалну дискусију о захтевима реформистичких струја.⁶⁸

Нарочито након што је одустала од договореног плана организације медитеранске конференције, Комунистичка партија Италије инсистирала је да Савез комуниста Југославије пошаље делегацију на нову конференцију партија МРП-а, где би подржала реформистички програм италијанских и шпанских комуниста и окуражила представнике партија и покрета ваневропског света да иступе са сличним захтевима.⁶⁹ Дирекција италијанске партије обећавала је да ће италијански комунисти овог пута остати доследни својим ранијим плановима и да ће јасније и упор-

⁶⁵ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-421, Нека запажања о ставовима КП Италије поводом догађаја у Чехословачкој, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-392-426, О сарадњи са КПИ и држању КПИ у односима са другим партијама.

⁶⁶ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-513-557, Разговори са члановима КП Италије о кретањима у односима КП Европе, АЈ, СКЈ, 507-IX, 122/1-52-81, АЈ, СКЈ, 507-IX, 33/1-712-779, Информације о значајним ставовима КПШ и КПГ.

⁶⁷ АЈ, КПП, I-3-a/44-34, Посета Луиђија Лонга, АЈ, КПП, I-3-a/44-37, Пријем Луиђија Лонга код Јосипа Броза Тита, АЈ, КПП, I-3-a/110-4, Пријем генералног секретара КПШ Сантјага Кариља код Јосипа Броза Тита.

⁶⁸ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-413-421, Разговори са представницима КП Италије о развоју односа марксистичких партија Медитерана, АЈ, СКЈ, 507-IX, 122/1-91-110, Пријем и посете Сантјага Кариља СФР Југославији.

⁶⁹ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-411, О посети Ђ. Пајете, стенографске белешке разговора са Ђ. Пајетом, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-403-411, Белешке разговора са Павлонијем, Пекиолијем и Пајетом.

није захтевати дискусију о реформама од КП Совјетског Савеза, што су им југословенски комунисти раније замерали да не чине довољно одлучно.⁷⁰ Упркос томе, руководство југословенске партије није сматрало да би чак и успех италијанских планова о измени уобичајених токова дискусије на конференцији партија међународног покрета могао да допринесе промени става совјетске партије о агенди реформистичких струја.⁷¹ Партијске структуре Комунистичка партије Грчке, које ће убрзо постати познате као унутрашња партија, такође нису показале велики ентузијазам према новој конференцији комунистичких партија света, што се уклапало са већ уобичајеним одсуством грчких комуниста у земљи са скупа и догађаја партија Међународног радничког покрета.⁷² Поред ограничења узрокованих политикама војне диктатуре у Грчкој, интересовање грчких комуниста у земљи за учешће у конференцијама чијом организацијом руководе партије земаља Источног блока знатно је опало након што је совјетска партија отворено подржала Колијанисову конзервативну струју, иако се већи део грчких комуниста у земљи определио да пружи подршку Парцалидису и реформистима.⁷³

Упркос томе што је непосредно пре промене руководства КП Чехословачке захтевала да се европске конференције комунистичких партија сведу на локалне састанке, након одређивања нових партијских политика чехословачке партије, Комунистичка партија Француске покренула је иницијативу за сазивањем европске конференције која би осудила ставове Дубчековог руководства.⁷⁴ Након што је одустала од ових планова током заоштравања сукоба партија Варшавског блока, француска партија није више говорила о организацији европске конференције, али је показала готово изненадно интересовање за учешће у организацији медитеранске конференције.⁷⁵ Непосредно након почетка великих сукоба комунистичких партија Европе у епилогу војне интервенције у Че-

⁷⁰ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-392-415, Информације о посетама делегација СКЈ Италији и КПИ СФР Југославији.

⁷¹ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-392-426, Информације о развоју сарадње са Комунистичком партијом Италије.

⁷² АЈ, СКЈ, 507-IX, 33/I-732, Из разговора В. Бакарића са Парцалидисом и Димитријом у Букурешту, АЈ, СКЈ, 507-IX, 33/I-736, О састанку Драга Кунца са Парцалидисовим сарадником С. Зографосом.

⁷³ АЈ, СКЈ, 507-IX, 33/I-728, Информације о сукобу у Комунистичкој партији Грчке, АЈ, СКЈ, 507-IX, 33/I-723, Информације о новом Уједињеном централном комитету Комунистичке партије Грчке.

⁷⁴ АЈ, СКЈ, 507-IX, 30/I-211, Одговор дирекције КПФ на предлоге о сарадњи које је поднео Н. Диздаревић, АЈ, СКЈ, 507-IX, 30/I-220-222, О одговору СКЈ на позив КПФ да учествује на конференцији КП Европе.

⁷⁵ АЈ, СКЈ, 507-IX, 30/I-220-223, Извештаји о одустајању КПФ од одржавања конференције КП Европе, АЈ, СКЈ, 507-IX, 30/I-226-255, Информације о активностима КП Француске у односима са другим КП Европе.

хословачкој, Комунистичка партија Италије поново је покренула разговоре са Савезом комуниста Југославије о заједничком учешћу у организацији медитеранске конференције.⁷⁶ Италијански комунисти показали су велику спремност да стварање нових планова о организацији медитеранске конференције започну управо проширивањем старих идејних концепција представника две партије чији је даљи развој прекинут током бурних догађаја 1968. године.⁷⁷ Тек нешто касније, Комунистичка партија Италије означила је организацију медитеранске конференције као потенцијалну потврду своје истрајности у напорима да у сфери односа комунистичких и социјалистичких партија Европе и света доследно примењује управо онакве политике какве би одговарале новим одређењима партијске идеологије усвојеним на XII Конгресу италијанских комуниста.⁷⁸

Након догађаја у Чехословачкој крајем лета 1968. године, шпански комунисти почели су да користе конгресе пријатељских комунистичких партија Европе као јединствене форуме за одржавање формалних и неформалних састанака и консултација са представницима других партија.⁷⁹ Са друге стране пак, извештаји партијских тела југословенске партије показују да је Комунистичка партија Шпаније након почетка сукоба са совјетском партијом готово потпуно одустала од идеја о одржавању велике европске конференције комунистичких партија која ће расправљати о реформистичким политикама.⁸⁰ Убрзо после почетка новог расцепа у Комунистичкој партији Грчке који је поделио грчку партију на две целине, грчки комунисти у земљи и у иностранству имали су потпуно другачија очекивања од потенцијалне конференције комунистичких партија Европе.⁸¹ Такође, упркос почетку унутрашњих су-

⁷⁶ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/1-432, Прелиминарна анализа два предлога која је у Београду изнео Карло Галуци.

⁷⁷ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/1-436-437, О разговорима са Берлингуером, Лонгом, Пајетом и Галуцијем, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/1-432, Стенографске белешке разговора Стана Доланца са Антонијем Минучијем, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/1-438, Белешке разговора В. Бакарића и С. Доланца са А. Косутом.

⁷⁸ АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/1-427, Припремни материјали за XII Конгрес Комунистичке партије Италије, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/1-392-426, Информације о развоју сарадње са Комунистичком партијом Италије.

⁷⁹ АЈ, СКЈ, 507-IX, 122/1-81, Белешке разговора Кире Хади Василева са Сантјагом Карилљом, АЈ, СКЈ, 507-IX, 122/1-82, Информације о сусретима са члановима руководства КП Шпаније на конгресу КП Белгије.

⁸⁰ АЈ, СКЈ, 507-IX, 122/1-91-110, Анализе преписке партијских тела и представника СКЈ и КП Шпаније, АЈ, СКЈ, 507-IX, 122/1-52-81, Информације о значајним ставовима КП Шпаније.

⁸¹ АЈ, СКЈ, 507-IX, 33/1-728, Информације о сукобу у Комунистичкој партији Грчке, АЈ, СКЈ, 507-IX, 33/1-723, Информације о новом Уједињеном централном комитету Комунистичке партије Грчке.

коба у Комунистичкој партији Француске и делимичној промени партијских политика, француски комунисти и даље су имали доста другачије идеје о организацији европске конференције од оних које је следила партијска дирекција Комунистичке партије Италије након почетка сукоба италијанске и совјетске партије.⁸² Било је потребно да прође готово целих десет година од конференције комунистичких партија Европе у Карловим Варима пре него што је питање организације конференције која ће одредити заједничке ставове о променама партијских идеологија поново постало одређујуће питање у развоју односа комунистичких партија Европе.⁸³

Luka FILIPOVIĆ

LEAGUE OF COMMUNISTS OF YUGOSLAVIA AND THE FIRST
ATEMPT TO ORGANIZE THE MEDITERRANEAN CONFERENCE
OF EUROPEAN COMMUNIST PARTIES 1967-1968.

Summary

The failed attempt of Yugoslav and Italian communists to organize the Mediterranean conference of then reformist, and later eurocommunist parties, represents the first recorded case when Italian communists relied on the financial aid of LCY to accomplish their programs for increasing the PCI influence in the international communist organizations, rather than on the help that was previously provided to Italian communists by the Soviet party. Also, the case of the 1968 Mediterranean conference represents the first instance in which the party leadership of Italian communists plotted with the Yugoslav communists to undermine the influence of Soviet and other Eastern European parties in the international communist organizations. However, and although very important for comprehension of the later events and future development of the relations between the LCY and PCI, initial plans of Josip Broz Tito and Luigi Longo about organization of the conference as well as their complex arrangements concerning the reformist agenda that was supposed to influence the subjects of conference discussion, never left the sphere of informal talks between the representatives of Yugoslav and Italian parties and became a part

⁸² АЈ, СКЈ, 507-IX, 30/1-220-223, Извештаји о одустајању КПФ од одржавања конференције КП Европе, АЈ, СКЈ, 507-IX, 30/1-226-255, Информације о активностима КП Француске у односима са другим КП Европе, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/1-427, Припремни материјали за XII Конгрес Комунистичке партије Италије, АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/1-392-426, Информације о развоју сарадње са Комунистичком партијом Италије.

⁸³ АЈ, КПР, I-2/68, Припреме за конференцију комунистичких партија Европе у Брлину 1976. године.

of history. Regardless, the unsuccessful attempt of organizing the Mediterranean conference of the reformist Marxist parties of Europe didn't manage to change the long-term direction in which relations between Yugoslav and Italian communists evolved in the late 60s, but only to foreshadow the future cooperation between LCY and PCI in the efforts to further develop and promote the reformist agenda among other communist parties of both Western and Eastern Europe.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивски извори:

Архив Југославије, фонд 507, ЦК СКЈ, Међународне комисије - Одељење за међународне односе и везе: Француска, Шпанија, Италија, Грчка.

Архив Јосипа Броза Тита (у Архиву Југославије), Кабинет Председника Републике (КПР).

Архив Југославије, фонд 142, Савез социјалистичког радног народа Југославије (ССРНЈ).

Литература:

Balampanidis, I. „Eurocommunism and social democracy“ in: *Eurocommunism: From Communist to Radical European Left* London, Routledge, 2015.

Brewer, M. D. and Stonecash J. „The Threats of Communism, Socialism and Redistribution“, in: *Polarization and the Politics of Personal Responsibility*, ed. by M.D. Brewer (Oxford: Oxford University Press, 2015), 91-109.

D.T. Teszar, „The Hungarian Connection: the 1956 Hungarian Revolution and its impact on Mao Zedong's Domestic Policies in the late 50s“, *Global Politics Review*, Vol 1. No. 1 (2015). 18–34.

Goldthorpe, J.H and others „The Affluent Worker and the Thesis of Embourgeoisment: Some preliminary research findings“, *Sociology*, Vol. 1, No. 1 (1967), 11–37.

Kramer, M. „Stalin, The split with Yugoslavia, and Soviet-East European Efforts to resist control“, in: *Stalin and Europe, Imitation and Domination 1928–1953*, ed. by: R. Brandon, T. Snyder (Oxford: Oxford University Press, 2014), 295–316.

Mijatov, N. - *Milovan Đilas i evropski socijalisti (1950–1958)*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2019.

Miletić, A. „Political Parties and Movements as Alternative Options for Yugoslavia's Policy of International Cooperation“, in: *On The Fault Lines of European and World Politics: Yugoslavia Between Alliances and Neutrality/Non-Alignment* ed: S. Mičić and J. Čavoški, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2022.

P. Roberts, „The Sino-Soviet Split: Cold War in the Communist World”, *Journal of Cold War Studies*, 1 (2010), 120–138.

Sant’Ana, Andre A. and Weller L, „The Threat of Communism during the Cold War: A constraint to social inequality”, *Comparative Politics*, Vol.52, No.3 (2020), 359–381.

Илија КУКОБАТ*

ЦРНА ГОРА У СИСТЕМУ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ВАЗДУШНОГ САОБРАЋАЈА 1930–2006.

ABSTRACT: Based on unpublished archival records, periodicals, and literature, this paper analyses the development of air transport in Montenegro within the broader Yugoslav system from the opening of the first regular air route from Belgrade to Podgorica via Sarajevo to the reestablishment of the independence of Montenegro. It encompasses the development of airports within Montenegro and of air routes connecting it to the rest of Yugoslavia, and foreign countries.

KEYWORDS: air transport, Montenegro, Yugoslavia, Aeropot, Yugoslav Airlines (JAT), Podgorica (Titograd), Tivat, Berane (Ivangrad), Žabljak

Авијација се на простору Црне Горе појавила не много касније него у другим деловима света. Прве неуспеле покушаје летова авионом на Цетињу извео је Италијан Ђовани Видмер 1912, да би затим 1913. извео и први успешан лет. Током Првог светског рата, над Црном Гором су дејствовала ваздухопловства Централних сила и Антанте. Присуство југословенског војног ваздухопловства у међуратном периоду било је најизраженије у Боки Которској, тј. у Кумбору, где је постојала хидроавионска база наслеђена од аустроугарске морнарице. Тек 1940. године, када је Други светски рат већ стигао до југословенских граница, у Подгорици (Ћемовско поље) и Никшићу (Капино поље) су стациониране значајније ваздухопловне јединице. Прве организације цивилног ваздухопловства у Црној Гори појављују се 1926. године са оснивањем Обласног одбора Аеро-клуба Краљевине СХС у Подгорици (од 1929. на Цетињу), као и низа месних одбора. Ипак, током читавог међуратног периода његове активности су биле веома скромне (први хидроави-

* Аутор је научни сарадник Института за савремену историју у Београду.

он цетињског обласног одбора набављен је тек 1937, а авион 1938. године).¹

Редован ваздушни саобраћај у Краљевини СХС успостављен је 1923. године, када је Француско-румунско друштво за ваздушну пловидбу (*Compagnie franco-roumaine de navigation aérienne*) укључило Београд у своју трансевропску линију од Париза до Истанбула. Године 1927. у Београду је основано Друштво за ваздушни саобраћај а. д, познатије по свом скраћеном називу Аеропут. Од оснивања, ово предузеће је намеравало да укључи у мрежу својих линија и простор Црне Горе, који је представљао вероватно најизолованији део југословенске државе, практично без икаквих друмских и железничких и са ограниченим поморским везама са остатком земље. Како је за београдски лист *Време* јуна 1927. писао један од тада водећих пропагатора ваздухопловства, новинар и писац Станислав Краков: „Рђаве саобраћајне прилике у многим крајевима наше земље, недовољна саобраћајна средства, лишеност железничке мреже читавих покрајина (нпр. Црна Гора), могу се корисно допунити и заменити ваздушним линијама. [...] До Подгорице је потребно путовати два до три дана, мењајући сва саобраћајна средства, а авионом се може стићи из Београда у Подгорицу за нешто више од два сата.“ Краков је линију Београд – Подгорица сматрао једном од „главних артерија“ будуће мреже унутрашњег ваздушног саобраћаја, на које би се надовезале локалне линије. У пројекту програма ваздушних линија Краљевине СХС који је Друштво за ваздушни саобраћај доставило министру финансија Милану Стојадиновићу 1927. и који је објављен у листу *Наша крила*, предвиђало се отварање авионске линије Београд – Пећ – Подгорица током 1929. године, а затим и хидроавионске линије Сплит – Подгорица 1930. године, уз подизање хидроавионске базе у Плавници на Скадарском језеру. По-

¹ Више у: Bojan Dimitrijević, Milan Micevski i Predrag Miladinović, *Kraljevsko vazduhoplovstvo. Vojno vazduhoplovstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918–1944*. (Beograd: Institut za savremenu istoriju 2012), passim; Čedomir Krunić, *Civilno vazduhoplovstvo Kraljevine Jugoslavije II* (Beograd: izdanje autora 2013), passim; Boris Ciglić, Aleksandar Radić, *Više od vijeka: vazduhoplovstvo u Crnoj Gori* (Podgorica: Aerodromi Crne Gore 2020), passim. Досадашња историографска и популарна литература о историји југословенског ваздухопловства (у оквиру тога и југословенског ваздушног саобраћаја) бавила се и његовим развојем на простору Црне Горе, али не као својом основном темом. Најпотпунији приказ историје ваздухопловства на простору Црне Горе представља монографија Бориса Циглића и Александра Радића *Више од вијека: ваздухопловство у Црној Гори*, с тим да се ради о пригодном издању. Извори за ову тему су разноврсни и чини их грађа Архива Југославије, збирке Музеја ваздухопловства (оба у Београду), затим објављени извори (годишњи билтени југословенских ваздухопловних власти 1955–1977) и штампа. Под појмом Црне Горе у овом раду третирамо њен простор у садашњим (2023) државним границама.

стојала је и могућност да се хидроавионима повежу Подгорица и Котор.²

Међутим, недовољне државне субвенције, захваљујући којима је Аеропут опстајао, значиле су и нешто спорији развој мреже авионских линија. У мају 1928, три месеца пошто је Аеропут почео да ради, извршен је експериментални кружни лет путничког авиона на релацији Београд–Скопље–Подгорица–Мостар–Сарајево–Београд, са циљем упознавања са предвиђеним трасама. Иако слетање авиона у Подгорицу није било најављено, изазвало је велико интересовање јавности жељне брже и лакше везе са остатком Краљевине СХС. Закључак са овог експерименталног лета био је да је директна авионска линија између Скопља и Подгорице немогућа у било којим условима, те да би требало путовати авионом од Скопља до Пећи, а затим од Пећи до Подгорице аутомобилом.³

До коначног отварања линије Београд – Сарајево – Подгорица дошло је 5. маја 1930. године. Авионом типа Потез 29-2 регистрације UN-SAD је том приликом управљао шеф пилота Аеропута Владимир Стрижевски, а са њим су летели директор друштва Тадија Сондермајер, авиомеханичар Ћук и четири београдска новинара. Свечаном дочеку на аеродрому на Ђемовском пољу присуствовали су бан Зетске бановине, армијски генерал Крста Смиљанић, председник подгоричке општине Нешо Шћеповић (чија је супруга крстила авион именом *Подгорица*), представници цивилних и војних власти и велики број грађана. Саобраћај на овој линији успешно је одржаван све до 15. септембра и завршетка летачке сезоне за 1930. годину. Од предвиђена 124 лета (свака деоница у одласку и повратку је рачуната као посебан лет), извршено је 117 (94%), као и један ванредни од Сарајева до Београда.⁴

² Архив Југославије (АЈ), Збирка Милана Стојадиновића (37), фасцикла 40, архивска јединица 279 (37-40-279), Пројект програма ваздушних линија Краљевине СХС, 1927; Тадија Сондермајер, „Буџет и саобраћајно ваздухопловство“, *Наша крила* (Београд), бр. 43, децембар 1927, 738-739; „Саобраћај у ваздуху“, *Наша крила* (Београд), бр. 46/47, март/април 1928, 787-789; Ћ. Krunić, *Civilno vazduhoplovstvo Kraljevine Jugoslavije I* (Beograd: izdanje autora 2010), 56-92, 275-292 (у даљем тексту: *CVKJI I*); Мијо Мirković, *Ekonomska historija Jugoslavije* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu 1962), 392-407; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije I* (Beograd: Nolit 1988), 79-80, 317; Станислав Краков, *Репортаже из авијације*, прир. Младен Весковић (Београд: Службени гласник 2020), 17-18.

³ „Први кружни лет од 1000 км“, *Наша крила* (Београд), бр. 50/51, јули/август 1928, 883-887; Ћ. Krunić, *CVKJI*, 86-87; В. Ciglić, А. Radić, *n. d.*, 94-95.

⁴ АЈ, Министарство трговине и индустрије (65), 65-1230-2214, Друштво за ваздушни саобраћај а. д: извештај Управног и надзорног одбора о раду од 1. 1. до 31. 12. 1930, 1931; „Наше нове ваздушне линије“, „Београд – Сарајево – Подгорица“, Раде Драинац, „Највеличанственији пут кроз нашу земљу“, Јован Палавестра, „Три сата у Подгорици“, *Наша крила* (Београд), бр. 73, јуни 1930, 1255-1259; Ћ. Krunić, *CVKJI*, 102-103; В. Ciglić, А. Radić, *n. d.*, 96.

Успешан саобраћај настављен је на релацији Београд – Сарајево – Подгорица и од 15. јуна до 10. септембра 1931. године. У саобраћај је уведен већи, тромоторни авион типа Фарман Ф.306, који је Аеропут наменски набавио за саобраћај над брдским и планинским тереном. Током летачке сезоне, на поменутој линији је превезено укупно 338 путника, 35,4 килограма поште, 568 килограма робе и 2.937 килограма пртљага. Нису извршена само два лета од предвиђена 104, тако да је редовност саобраћаја износила 97,5%. Да се радило о изузетно важној линији говори и чињеница да су, према првом историчару југословенског ваздухопловства Сави Микићу, карте биле распродате и по петнаест дана унапред. Ипак, успех је био кратког века. Услед недовољних државних субвенција и економске кризе која је погодила Југославију, Аеропут је био приморан да 1932. укине све линије осим оних ка иностранству (Београд – Загреб – Грац – Беч и Београд – Скопље – Солун), тако да је укинута и линија ка Подгорици.⁵

Године 1933. Аеропут је започео постепену обнову старих и отварање нових линија. Тадашња Зетска бановина је поново добила авионски саобраћај 1936, када је отворен аеродром у Дубровнику. Саобраћај на линији Београд – Подгорица обновљен је тек 23. августа 1938. године. Ипак, ово је тада била само једна етапа на линији од Београда до Тиране, која је функционисала само до 22. септембра са три лета недељно. Аеродром у Подгорици је оспособљен за прихват већих и модернијих авиона типа Локид Електра, који су тада постајали окосница флоте Аеропута. Већ 1939. године, због италијанске окупације Албаније, ова линија је скраћена само до Подгорице. Отворена је 16. јуна и на њој се летело три пута недељно (понедељком, средом и петком) до 15. септембра, када је и завршена летачка сезона. Укупно је превезено 747 путника (74 по пуној цени карте, 610 по повлашћеној цени и 63 бесплатно), 8.817 килограма пртљага, 150 килограма поште и 32,5 тона робе. Искористићење понуђеног капацитета износило је 72,5%, што је линију Београд – Подгорица чинили другом најискоришћенијом линијом Аеропута, после линије Београд – Сарајево – Дубровник (76,2%).⁶

Аеропут је имао највећи обим саобраћаја према Црној Гори у сезони 1940. На линији Београд – Подгорица летело се три пута недељно

⁵ АЈ, 65-1230-2214, Друштво за ваздушни саобраћај а. д: извештај Управног и надзорног одбора о раду у 1931. години, 1932; „На тромотору од Београда до Подгорице“, *Наша крила* (Београд), бр. 85, јуни 1931, 1488-1489; Сава Микић, *Историја југословенског ваздухопловства* (Београд: издање аутора 1932), 635-637; Ћ. Krunić, *CVKJ I*, 110-112, 118-120; В. Ciglić, А. Radić, *n. d.*, 96.

⁶ АЈ, 65-1230-2214, Друштво за ваздушни саобраћај а. д: извештаји Управног и надзорног одбора о раду за 1938 и 1939. годину; Ћ. Krunić, *CVKJ I*, 148-149, 159, 172-173, 185; В. Ciglić, А. Radić, *n. d.*, 96.

но од 1. маја до 3. јуна, затим свакодневно од 4. јуна до 30. септембра и поново три пута недељно од 1. до 31. октобра. Од 5. августа до 14. септембра, подгоричка линија продужена је до Бара, мада то није било предвиђено годишњим планом рада. Према подацима из годишњег извештаја о раду, Аеропут је на релацији Београд – Подгорица – Бар превезао 798 путника (104 по пуној цени карте, 591 по повлашћеној цени и 103 бесплатно), 8.827 килограма пртљага, 281 тону робе, 1.276 килограма новина и 431,6 килограма поште. По завршетку летачке сезоне, током децембра 1940. и јануара 1941. је одржавана поштанска линија између Београда и Подгорице, а разматрано је и увођење целогодишњег саобраћаја између ова два града. Међутим, приближавање, а затим и улазак Југославије у Други светски рат онемогућили су спровођење ове замисли. Током Априлског рата, са аеродрома у Подгорици и Никшићу и из хидробазе у Кумбору дејствовала је југословенска авијација, да би из Никшића била обављена и евакуација војног и политичког руководства Краљевине Југославије у Грчку. Под окупацијом, из ових база је против партизанског покрета дејствовала италијанска и немачка авијација. У завршној етапи рата, савезници су више пута нападали ове аеродроме, али и вршили снабдевање снага Народноослободилачке војске Југославије и евакуацију рањеника на лечење у Италију авионима, претежно са ратних летелишта попут оног у Његовуђи на Дурмитору и аеродрома на Капином пољу код Никшића.⁷

Процес обнове ваздушног саобраћаја на територији Југославије покренут је и пре завршетка Другог светског рата. Већ у мају 1945. године, транспортни авиони ваздухопловства Југословенске армије вршили су летове од Београда ка појединим градовима у земљи и иностранству, укључујући Подгорицу. Поново је коришћен аеродром на Ђемовском пољу, на ком су биле базиране и јединице Југословенског ратног ваздухопловства. Ипак, ови летови нису вршени редовно и за путовања су издаване дозволе по молбама. Крајем 1945. или почетком 1946. године основана је Главна управа ваздушног саобраћаја као орган Команде ваздухопловства, са задатком обнове ваздушног саобраћаја. После међународне линије Београд – Праг отворене 6. новембра 1945, своје прве домаће линије успоставила је 8. априла 1946. године, и то Београд – Сарајево и Београд – Подгорица (од јула 1946 Титоград). Ова линија је успешно функционисала до краја 1946. године.⁸

⁷ АЈ, 65-1230-2214, Друштво за ваздушни саобраћај а. д. извештај Управног и надзорног одбора о раду у 1940. години, 1941; Ћ. Krunić, *СВКЈ*, 189-193; В. Ciglić, А. Radić, *n. d.*, 96, 117-134.

⁸ Детаљније у: Ilija Kukobat, „Počeci vazdušnog saobraćaja u posleratnoj Jugoslaviji 1945–1947“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2020), 173–186.

Преласком Главне управе ваздушног саобраћаја у састав Министарства саобраћаја ФНРЈ почетком 1947, и ваздушни саобраћај прешао је у цивилне токове. На дан 1. априла 1947. године, Југословенски аеротранспорт (ЈАТ), тада орган Главне управе (формиран је као посебно предузеће 1948), почео је са саобраћајем на више линија, укључујући Београд – Титоград. На дан 28. јула исте године, у складу са споразумом Југославије и Совјетског Савеза, линију Београд – Титоград – Тирана преузело је Југословенско-совјетско акционарско друштво за цивилно ваздухопловство (ЈУСТА). Ово предузеће је једно време и управљало аеродромом у Титограду. На дан 27. новембра 1947, на овој линији је дошло до удеса авиона типа Лисунов Ли-2 регистрације YU-BAD, који је приликом приласка титоградском аеродрому по лошем времену ударио у Румију услед губитка оријентације посаде и слабог рада средстава за везу и навигацију. Поред ове, ЈУСТА је летела и на кружној поштанској линији Београд – Скопље – Титоград – Сарајево – Београд. Ипак, ове линије нису биле дугог века. Поштанска линија укинута је у склопу опште редукције ваздушног саобраћаја изазване смањеним испорукама горива из Румуније пред доношење Резолуције Информбироа, од 7. априла 1948. ЈУСТА је своје пословање свела на линију Београд – Титоград – Тирана. Због провокација са албанске стране, започетих у лето 1948, линија за Тирану је скраћена до Титограда у септембру те године. Последњи свој лет ЈУСТА је извела на релацији Београд – Титоград 3. јануара 1949, а предузеће је до краја године угашено. После стабилизације снабдевања горивом, ЈАТ је 18. априла исте године обавио први специјални лет за Титоград, да би 16. маја покренуо и редован саобраћај, понекад и са по два лета дневно због великог интересовања путника. На овим линијама коришћени су авиони типа Јункерс Ју 52, Даглас ДЦ-3 и Лисунов Ли-2.⁹

Веома значајан моменат за развој ваздушног саобраћаја у Југославији требало је да представља доношење Првог петогодишњег плана, који је предвиђао његову значајну експанзију. Била је предвиђена и модернизација аеродромске мреже. Према овом плану, на територији Црне Горе је требало да постоји само један аеродром, титоградски, оспособљен за „ограничен међународни и неограничен домаћи са-

⁹ АЈ, Управа цивилног ваздухопловства (620), 620-41, прегледи експлоатације ваздушног саобраћаја по данима током 1949. године; Чедомир Крунић, „Југословенско-совјетско акционарско друштво за цивилно ваздухопловство ЈУСТА“, *Лет*, бр. 2 (2000), 127–151; Milan Gulić i Momir Ninković, „Мјеšovита југословенско-совјетско друштво. Случај JUSTE“, *Историја 20. века*, бр. 1 (2014), 143–163; Илија Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949: између сарадње и супротстављања* (Београд: Институт за савремену историју 2020), 123-129; В. Ciglić, А. Radić, *n. d.*, 208-210.

обраћај“. Сврстан је у „аеродроме друге категорије“ (од укупно четири) и требало да буде опремљен травнатом полетно-слетном стазом и бетонском стајанком површине 5.000 м², као и да има хангар површине 2.000 м² и друге објекте укупне површине 5.300 м². Ипак, мало шта је од целокупног плана спроведено, тако да су извршене само најнужније адаптације на постојећим објектима на Њемовском пољу.¹⁰

Проширење аеродромске мреже на територији Црне Горе започето је 1955. године, када је на бившем ратном летишту отворен сезонски аеродром на Дурмитору, код села Његовуђа (званични назив је био Аеродром *Жабљак*). Године 1957. за ваздушни саобраћај је отворен до тада искључиво спортски аеродром код Тивта. У оба случаја подигнуте су скромне пристанишне зграде, а полетно-слетне стазе су биле травнате. Поред тога, ЈАТ је у летњој сезони одржавао и линију Београд – Херцег Нови, с тим што је авион заправо слетао на дубровачки аеродром код села Груда, а путнике до коначног одредишта возио аутобус. Титоград је добио и авионску везу са Загребом преко Сарајева у летњој сезони, док су зими летови били директни.¹¹

Почевши од 1955, на савезном нивоу је разматрана потреба за модернизацијом аеродромске мреже. Требало је превазићи њену општу заосталост (само је београдски аеродром у то време имао бетонску писту), али и искористити ваздушни саобраћај ради бољег повезивања различитих делова земље и Југославије са светом, уз посебно истицање везе ваздушног саобраћаја и туризма. Према једном елаборату Савезног завода за друштвено планирање из те године, титоградски аеродром је сврстан у групу аеродрома за „велики унутрашњи саобраћај“ заједно са Сарајевом, Љубљаном и Скопљем и било је предвиђено да се новоизграђени војни аеродром у Голубовцима учини мешовитим. Код Дубровника или Тивта је требало подићи „међународни туристички аеродром“ који би покрио јужни део јадранског приморја. У нацрту програма модернизације аеродромске мреже Југославије из 1959, титоградски аеродром је требало да покрије цело црногорско приморје уз изградњу пруге и пута за Бар. По броју услужених путника, Титоград је у то време имао други најфреквентнији аеродром у Југославији (после београдског), док је 1960. године чак 25% од укупног годишњег броја путника ЈАТ-а летело само на линији између Београда и Титограда. За аеродром

¹⁰ АЈ, Савезна планска комисија (41), 41-274-453, Петогодишњи план изградње аеродрома (табеларни приказ, без датума, вероватно 1947); АЈ, 620-5, допис ГУЦВС Министарству саобраћаја ФНРЈ, стр. пов. бр. 17, 17. новембар 1947; *Петогодишњи план развита народне привреде Федеративне Народне Републике Југославије у годинама 1947–1951* (Београд: Борба 1947), 63, 83.

¹¹ *Uprava civilnog vazduhoplovstva: godišnji bilten*, br. 1, 1955, 18, 21–23; *Uprava civilnog vazduhoplovstva: godišnji bilten 1957*, br. 4, 1958, 4, 10; B. Ciglić, A. Radić, *n. d.*, 211–214.

на Жабљаку је предложено да остане у тадашњем стању, а за Тиват је предложено да се затвори, пошто је било предвиђено успостављање локалног хеликоптерског саобраћаја. Заиста, на војном аеродрому код Голубоваца, који је грађен од 1955. до 1958. и већ имао бетонску писту дугачку 2.500 и широку 45 метара, подигнута је пристанишна зграда и посебна платформа за путничке авионе, тако да је саобраћај пребачен са Ђемовског поља на нови аеродром 1. маја 1960. године. Титоградски аеродром је тиме поново постао мешовит, односно војно-цивилни, а стари аеродром на Ђемовском пољу је остао активан као спортски. ЈАТ је затим на линијама за Титоград почео да користи модерније авионе типа Конвер 440 са већим капацитетом од ДЦ-3. Друге замисли из програма модернизације аеродромске мреже нису испоштоване. Године 1961. је отворена авионска линија Београд – Иванград (Беране) и настављена је употреба аеродрома код Тивта и на Жабљаку. Тиме је број аеродрома отворених за ваздушни саобраћај у Црној Гори достигао свој максимум (четири). Између 1968. и 1971. извршена је модернизација тиватског аеродрома, који је добио савремене зграде и бетонску писту. Овај подухват извршен је заједничким улагањима Савезне управе за цивилну ваздушну пловидбу, Југословенске народне армије и Општине Тиват. Од овог периода ЈАТ је почео да користи и млазне авионе различитих типова за летове ка Титограду и Тивту. Ови аеродроми су од 1971. године били организационе јединице (касније основне радне организације) у саставу ЈАТ-а. Са друге стране, повлачење већ застарелих авиона типа ДЦ-3 из саобраћаја приморало је ЈАТ да 1968. укине линију ка Жабљаку, а 1971. и ка Иванграду, пошто је само тај тип авиона могао безбедно да користи тамошње аеродроме. Потреба за овим аеродромима делимично је нестала и захваљујући градњи асфалтних путева и пруге Београд – Бар, чиме су побољшане везе Црне Горе са остатком Југославије.¹²

Током 1960-их година, поред ЈАТ-а, и друге југословенске авиокомпаније су почеле да користе црногорске аеродроме. Љубљанска Адрија (од 1968. до 1986. Инекс-Адрија) и београдски Авиогенекс специјализовали су се за чартер саобраћај, односно нередовни превоз стра-

¹² АЈ, Савезни секретаријат за саобраћај и везе (599), 599-195, Југословенски аеро-транспорт: извештај о раду за 1960. годину; АЈ, 599-226, Елаборат *Перспективни развој ваздушног саобраћаја*, август 1955; АЈ, 599-347, Перспективни програм аеродромске мреже Југославије (нацрт), без броја, април 1959; *Uprava civilnog vazduhoplovstva: godišnji bilten 1957*, br. 4, 1958, 4; *Uprava civilnog vazduhoplovstva: godišnji bilten 1958*, br. 5, 1959, 6-7; *Uprava civilnog vazduhoplovstva: godišnji bilten 1960*, br. 7, 1961, 4; *Uprava civilnog vazduhoplovstva: godišnji bilten 1961*, br. 8, 1962, 21, 23; *Savezna uprava za civilnu vazдушnu plovību: godišnji bilten 1968*, br. 15, 1969, 9; B. Ciglić, A. Radić, n. d., 143, 217, 222; Jovo Simić, *Bio jedan JAT* (Beograd: Lighthouse Studio 2022), 141.

них туриста, посебно из Западне Европе и Чехословачке. Поред тога, загребачка Пан Адрија је превозила пошту и за Титоград, да би 1970-их година у договору са ЈАТ-ом преузела и поједине путничке линије. Тако је 1974. Пан Адрија, поред других, летела на линији Београд – Приштина – Титоград, а 1975. на поштанској линији Београд – Сарајево – Титоград и путничким Загреб – Титоград, Скопље – Титоград – Сарајево, Ниш – Тиват и Београд – Иванград, чиме је обновљена употреба трећег аеродрома у Црној Гори. Гашење Пан Адрије 1978. довело је и до дефинитивног престанка коришћења иванградског аеродрома у ваздушном саобраћају, мада је остао активан као спортски. Године 1976. Инекс-Адрија је увела линију Љубљана – Титоград, а 1977. је Авио-генекс, такође у договору са ЈАТ-ом, летео на линији Загреб – Тиват – Скопље. Уз њих, у Титоград и Тиват су слетали и чартер летови страних компанија, али је редован саобраћај био искључиво домаћи. Примера ради, ЈАТ је 1973. повезивао Титоград са Београдом, Загребом, Мостаром, Приштином, Скопљем и Сарајевом, а Тиват са Београдом, Загребом, Сарајевом и Нишом. Те године је титоградски аеродром услужио 206.464 путника, а тиватски 134.576.¹³

Међу ванредним дешавањима у ваздушном саобраћају на територији Црне Горе од удеса на Румији 1947. до распада социјалистичке Југославије издвајају се један удес и две отмице авиона. Прва отмица догодила се 9. јула 1959. године, када је један путник оружјем приморао посаду авиона на линији Тиват – Београд да прелети у Бари. Следећи ванредни догађај представља удес ЈАТ-овог авиона каравела регистрације YU-AND на лету Скопље – Титоград. Приликом прилаза Титограду, авион је у условима густе облачности понирао испод минималне дозвољене висине и ударио у планину Маганик. Како је установљено истрагом, више радио-навигационих средстава дуж трасе лета није функционисало, међу њима и радио-фар Мојковац. Услед овога, посада авиона није могла да тачно утврди свој положај, а контролор летења је на основу процене посаде прерано дозволио понирање, мислећи да је авион већ прелетео Мојковац. Поред тога, капетан авиона, искусни пилот Живојин Маглић, био је преоптерећен радом са два приправника, што говори о лошем планирању састава посаде. Коначно, установљено је и да контролор летења никада није потпуно оспособљен за дужност

¹³ *Savezna uprava za civilnu vazдушnu plovidbu: godišnji bilten 1972, 1973, 32–33; Savezna uprava za civilnu vazдушnu plovidbu: godišnji bilten 1973, 1974, 57, 61–64; Savezna uprava za civilnu vazдушnu plovidbu: godišnji bilten 1974, 1975, 46–47; Savezna uprava za civilnu vazдушnu plovidbu: godišnji bilten 1975, 1976, 28–29; „Vazдушna trka za putnicima“, *Inex informator* (Beograd), br. 64–65, novembar-decembar 1976; „Planovi za novu sezonu“, *Genex informator* (Beograd), br. 1, 1977, 20; B. Ciglić, A. Radić, n. d, 228–230.*

коју је обављао. Друга отмица догодила се 26. септембра 1981. на лету ЈАТ-овог авиона боинг 727 на лету Титоград – Дубровник – Београд. После полетања из Титограда, тројица путника су принудила посаду да усмери авион ка југу Италије, а затим ка Атини, где је снабдевен горивом. Затим су захтевали да се лет настави ка Израелу, али је израелска војна авијација у сусрет послала два ловачка авиона, тако да је ЈАТ-ов авион слетео у Ларнаку на Кипру. По приземљењу, путници и посада су инсценирали пожар и успешно напустили авион, после чега су се отмичари предали полицији.¹⁴

Од краја 1970-их година, на територији Црне Горе су у ваздушном саобраћају коришћени само аеродроми у Титограду и Тивту. Први је реконструисан 1977, док је други обнављан после разорног земљотреса 1979. Према реду летења ЈАТ-а за период од 1. априла до 31. октобра 1976, директне линије су спајале Тиват и Титоград само са Београдом. Оволика редукација у односу на претходни период била је изазвана нафтном кризом која је отпочела 1974. и тежњом ЈАТ-а да укине што више неисплативих линија. До 1980, Титоград је поново добио директне линије за Загреб, Сарајево и Скопље, док је Тиват и даље имао везу само са Београдом. Године 1987. ЈАТ је у летњој сезони одржавао редовне линије из Титограда за Београд, Загреб и Лондон, а из Тивта за Београд, Амстердам (директно) и Беч (преко Београда). Поред тога, Адрија је 16. новембра те године чартер летове Титоград – Бари заменила редовном линијом. Поред тога, Адрија и Авиогенекс су и даље вршили чартер летове за Тиват и Титоград за потребе туризма. Покушаји обнове саобраћаја ка Иванграду и увођења линија ка Никшићу нису успели, мада је извршено неколико успешних демонстрација мањих путничких авиона погодних за употребу на овим аеродромима.¹⁵

Распад социјалистичке Југославије и увођење санкција Савезној Републици Југославији 1992. довели су до обуставе међународног саобраћаја. Летови су вршени само између Београда, Приштине, Ниша, Титограда (од лета 1992. Подгорице) и Тивта. Ситуација је почела да се поправља са укидањем санкција 1994. године. Поред ЈАТ-а и Авиогенекса, на тржишту се појавио и национални авиопревозник Црне Горе, Монтенегро ерлајнс (Montenegro Airlines), основан 1994. године. Ова компанија је априла 1997. рад почела промотивним летовима од Подго-

¹⁴ *Specijalni bilten: udesi u civilnom vazduhoplovstvu u 1973. godini*, br. 18, 1974, 26–33; „Drama sa srećnim ishodom“, *Jugoslovenski aerotransport* (Beograd), 5. oktobar 1981, 3; Љубо Пејановић, „Отмице ваздухоплова на простору бивше Југославије“, *Авијатика*, бр. 2–3, септембар 1994, 15; В. Ciglić, А. Radić, *n. d.*, 226, 230. Ј. Simišić, *n. d.*, 150–151, 196–197, 207–209.

¹⁵ Музеј ваздухопловства, Београд, збирка Историја цивилног ваздухопловства, редови летења ЈАТ-а за лето 1976, лето 1980. и лето 1987; В. Ciglić, А. Radić, *n. d.*, 230–231.

рице ка Београду и Нишу, да би у мају отворила своју прву међународну линију, Подгорица – Бари. Нови прекид саобраћаја наступио је у време НАТО бомбардовања Југославије. Већ прве вечери, 24. марта 1999, војни део подгоричког аеродрома је бомбардован, услед чега је оштећен и цивилни, тако да је саобраћај обновљен тек у октобру те године. Саобраћај са Тивтом обновљен је већ у јуну 1999. пошто аеродром није био мета дејстава. У лето 2001. ЈАТ је увео и више линија из Тивта ка европским дестинацијама: Берлину, Москви, Санкт Петербургу и другим. Године 2003. извршена је власничка трансформација аеродрома у Тивту и Подгорици, који су после дугогодишњих преговора издвојени из састава ЈАТ-а и постали део предузећа *Аеродроми Црне Горе*. Осамостаљење Црне Горе 2006. увело је ваздушни саобраћај у нову фазу развоја, са потпуним окретањем међународном саобраћају и привлачењем све већег броја страних авиокомпанија на црногорско тржиште.¹⁶

Ваздушни саобраћај на простору југословенске државе нераскидиво је везан за простор Црне Горе. Разлог за ово била је изузетно слаба повезаност Црне Горе са остатком земље у то време, односно недостатак железничких и друмских комуникација. Већ у фази када се појављују прве замисли за његово успостављање, у другој половини 1920-их година, планирано је и отварање линија ка Подгорици. Ову замисао остварило је предузеће Аеропут 1930. године, отварањем линије Београд – Сарајево – Подгорица. Иако је линија функционисала веома успешно, укинута је већ 1932. због економске кризе. Упркос честим захтевима, ваздушни саобраћај између Београда и Подгорице обновљен је тек 1938. године, да би 1940. ова линија била продужена до Бара.

Даљи развој ваздушног саобраћаја у Црној Гори уследио је после Другог светског рата. Редован ваздушни саобраћај између Београда и Подгорице, одн. Титограда обновљен је у пролеће 1946. од стране ваздухопловства Југословенске армије, да би његово вршење 1947. преузели ЈАТ и (накратко) југословенско-совјетско предузеће ЈУСТА. До 1961. за ваздушни саобраћај су отворена још три аеродрома у Црној Гори: жабљачки, тиватски и иванградски. Њихова сврха је била додатно превазилажење још увек слабих веза Црне Горе са остатком Југославије, али и потпора развоју туризма. Године 1960. ваздушни саобраћај је са старог титоградског аеродрома на Ћемовском пољу премештен на војни (од тада мешовити) аеродром код Голубоваца, чиме је омогуће-

¹⁶ B. Ciglić, A. Radić, *n. d.*, 231-237, 300-301; J. Simišić, *n. d.*, 317, 333.

на употреба већих авиона и раст обима саобраћаја. Од 1968. до 1971. са истим циљем је модернизован тиватски аеродром. Уз ЈАТ, ове аеродроме су користиле и југословенске чартер компаније Инекс-Адрија, Авиогенекс и Пан Адрија, као и стране компаније, превозећи велики број домаћих и страних туриста. С друге стране, аеродроми код Жабљака и Иванграда су затворени 1968. одн. 1975, чиме је број аеродрома отворених за саобраћај у Црној Гори сведен на два. У време распада и ратова на простору бивше Југославије, санкције су онемогућиле даљи нормалан развој ваздушног саобраћаја у земљи, па тако и у Црној Гори, док је у НАТО бомбардовању 1999. подгорички аеродром оштећен, али је у наредном периоду саобраћај обновљен и нормализован. Из изложеног се види да је Црна Гора од успостављања ваздушног саобраћаја на простору југословенске државе до њеног нестанка 2006. године била једно од тежишта ове делатности, да су сви нивои власти поклањали одговарајућу пажњу његовом развоју и да је захваљујући ваздушном саобраћају у знатној мери превазиђен недостатак других веза Црне Горе са остатком Југославије.

Ilija KUKOBAT

MONTENEGRO IN THE AIR TRANSPORTATION
SYSTEM OF YUGOSLAVIA
1930-2006

Summary

Since the founding of the first Yugoslav air carrier, Aeroput, in 1927, Montenegro was one of the prime regions of the country that could benefit from air transport due to a lack of other modes of transportation. The first air route to Montenegro, Belgrade – Sarajevo – Podgorica, was introduced in 1930, but had to be cancelled by the end of 1931 due to the economic crisis. A direct service from Belgrade to Podgorica was opened in 1938 and remained in operation until late 1940 with an extension to Bar during that year. After the Second World War, the route from Belgrade to Podgorica (Titograd) was reopened in the spring of 1946. It was at first operated by the Yugoslav Air Force, then by Yugoslav Airlines (JAT) and briefly by the Yugoslav-Soviet Civil Aviation Company (YUSTA). By 1961, three more airports were opened in Montenegro: Žabljak, Tivat, and Ivangrad, mostly catering to the needs of growing numbers of tourists. In 1960, air traffic was moved from the old Titograd airport at Ćemovsko Polje to the military airfield at

Golubovci. Tivat airport was modernised by the construction of new buildings and a concrete runway between 1968 and 1971. Besides JAT, they were used by Yugoslav charter companies Inex-Adria, Aviogenex, and Pan Adria, as well as foreign air carriers, bringing great numbers of domestic and foreign tourists to the Adriatic. Regular year-round services were only flown to other cities in Yugoslavia. Airports at Žabljak and Ivangrad were closed for passenger transport, although there were several attempts to introduce regional air transport to Ivangrad and Nikšić during the 1980's. Sanctions imposed by the international community on Yugoslavia led to an almost complete collapse of air transport in the country, including Montenegro, from 1992 to 1994, with only domestic flights being operated. Due to the efforts of JAT, Aviogenex, and Montenegro Airlines (founded in 1994), air transport continued to function, and international services were slowly reintroduced after the cancellation of sanctions. A complete cancellation of flights was caused by the NATO bombing of Yugoslavia in 1999, which damaged the airport in Podgorica. Since then, air transport in Montenegro has expanded greatly, entering a new phase in its development after the country became independent in 2006.

Референце

- Dimitrijević, Bojan, Milan Micevski i Predrag Miladinović, *Kraljevsko vazduhoplovstvo. Vojno vazduhoplovstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918–1944* (Beograd: Institut za savremenu istoriju 2012).
- Gulić, Milan, i Momir Ninković, „Mješovita jugoslovensko-sovjetska društva. Slučaj JUSTE“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2014), 143–163.
- Краков, Станислав, *Репортаже из авијације*, прир. Младен Весковић (Београд: Службени гласник 2020).
- Крунић, Чедомир, „Југословенско-совјетско акционарско друштво за цивилно ваздухопловство ЈУСТА“, *Лет*, бр. 2 (2000), 127–151.
- Krunić, Čedomir, *Civilno vazduhoplovstvo Kraljevine Jugoslavije I-II* (Beograd: izdanje autora 2010, 2013).
- Kukobat, Ilija, „Počeci vazdušnog saobraćaja u posleratnoj Jugoslaviji 1945-1947“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2020), 173–186.
- Кукобат, Илија, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949: између сарадње и супротстављања* (Београд: Институт за савремену историју 2020).
- Микић, Сава, *Историја југословенског ваздухопловства* (Београд: издање аутора 1932).
- Mirković, Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu 1962).
- Пејановић, Љубо, „Отмице ваздухоплова на простору бивше Југославије“, *Авијатика*, бр. 2–3, септембар 1994, 15-16.

- Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije I* (Beograd: Nolit 1988).
- Simišić, Jovo, *Bio jedan JAT* (Beograd: Lighthouse Studio 2022).
- Čiglić, Boris, i Aleksandar Radić, *Više od vijeka: vazduhoplovstvo u Crnoj Gori* (Podgorica: Aerodromi Crne Gore 2020).
- *Петогодишњи план развитка народне привреде Федеративне Народне Републике Југославије у годинама 1947–1951* (Београд: Борба 1947).

АРХЕОЛОГИЈА

Dejan GAZIVODA *

OSTACI CRKVE U ZALJEVU, REZULTATI ZAŠTITNIH ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA

ABSTRACT: This paper will present the preliminary results of protective archaeological research carried out in order to find the early Christian basilica.

KEYWORDS: Zaljevo, protection, archaeology, medieval period, church

U barskom prigradskom naselju Zaljevo notirano je moguće postojanje ostataka kasnoantičke-ranovizantijske crkve, koju su mještani iskopali krajem XIX vijeka¹. Ipak, do prvih arheoloških istraživanja došlo je tek krajem 2019. godine, kada je problematizovano postojanje crkve i njena eventualna devastacija. Lokalitet se nalazi sa desne strane ispod magistralnog puta iz pravca Bara prema Ulcinju.

Zaštitna arheološka istraživanja započeta su formiranjem rova 1, zahvaljujući čemu su već prvih radnih dana uočeni ostaci apside crkve. Nakon toga, radovi sondažnog karaktera bili su usmjereni u pravcu jugoistok-sjeverozapad, prateći orijentaciju ostataka crkve. Tokom istraživanja u potpunosti su otkriveni gabariti crkve na relativnoj dubini od 35 cm, čije spoljašnje dimenzije iznose 6,50 x 5,15 m, a unutrašnje 5,50 x 3,88 m. Sačuvani su jugozapadni i jugoistočni zid sa apsidom, a sjeveroistočni zid fragmentarno. S ciljem definisanja sjeverozapadnog zida crkve, formiran je rov 2, čime su konstatovani fragmentovani ostaci ovog zida u sjeveroistočnom dijelu, dok je u jugozapadnom segmentu zid očuvan. Radi otkrivanja temeljne zone, uz spoljašnje lice jugozapadnog segmenta navedenog zida formiran je rov 2a, u kome je konstatovana temeljna zona crkve. U ovom rovu iskopavanja su završena na relativnoj dubini od 2,61 m, čime je otkriveno spoljašnje lice zida,

* Autor je doktor arheologije u Centru za arheologiju i konzervaciju.

¹ Đ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd, 1962, 180.

koje čini 10 redova poluobrađenog i neobrađenog kamena spojenih krečnim malterom visine 0,97 m. Temeljnu zonu čini tri reda neobrađenog kamena sa sporadičnom pojavom opeke, koji su spojeni krečnim malterom visine 0,92 m. Ispod temeljne zone nalazi se sloj šuta.

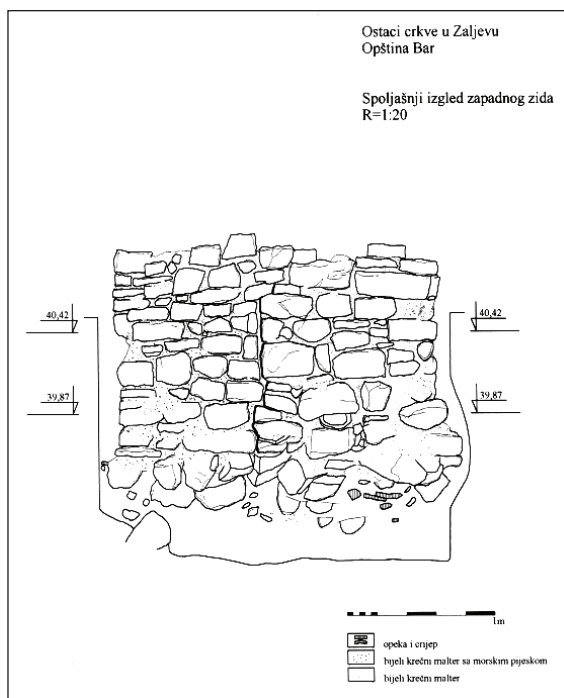

Slika 1. Ostaci apside crkve u Zaljevu

Slika 2. Pozicije rovova 2 i 2a

Slika 3. Opšti izgled crkve

Slika 4. Spoljašnji izgled dijela sjeverozapadnog zida crkve (izradila R. Ćapin)

Na osnovu definisanih arhitektonskih elemenata, može se zaključiti da je crkva jednobrodna građevina sa apsidom na istočnoj, ulazom na zapadnoj strani. Na arhitektonskim ostacima su konstatovane tri građevinske faze. Najstariju fazu karakteriše jedan pilastar uz južni zid, koji je dijelio unutrašnji prostor na dva skoro jednaka traveja. U sloju štapa ispod temeljne zone pronađeni su ostaci kasnoantičke opeke i komad sige, što upućuje na moguće postojanje starije građevine na ovom prostoru. Ipak, zaštitna istraživanja nisu dovoljna za utvrđivanje apsolutne hronologije crkve.

Radi dodatne provjere, formirana je test sonda na udaljenosti od pet metara od crkve prema sjeveru. Na relativnoj dubini od 1,39 m, otkriven je dio zida, pravca sjeverozapad-jugoistok, objekta nepoznate namjene. Otkriveni su sokl i temeljna zona zida, dimenzija 3,40 x 0,42 m, čija ukupna visina iznosi 0,68 m. Zid u širini čine dva reda kamena zapunjena sitnim kamenom i malterom u sredini. Radovi su završeni na relativnoj dubini od 2,35 m u prostoru pored temeljne zone zida.

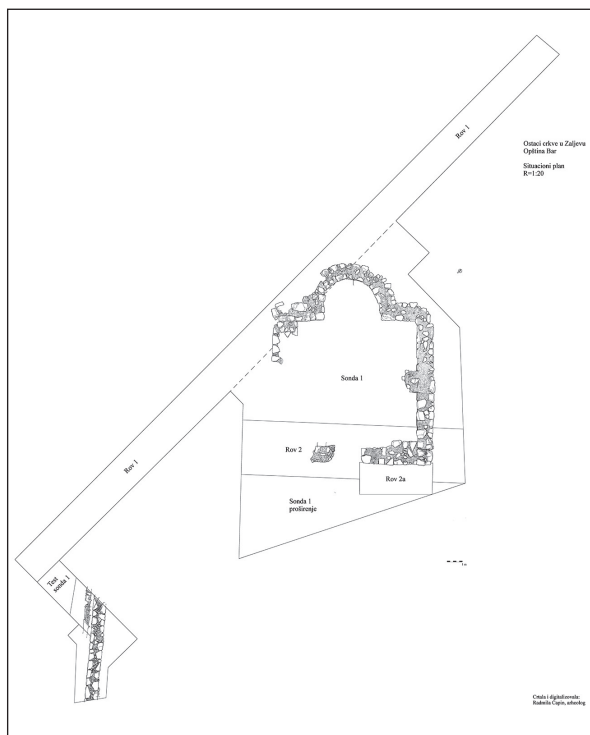
Na kraju, može se zaključiti postojanje srednjovjekovne crkve, ali se ne može preciznije datovati zbog sporadičnih pokretnih nalaza u istraženoj površini, karaktera istraživanja i ograničenih rokova za njihovu realizaciju. Sjeverno od ostataka crkve, na udaljenosti od 5 metara, pronađen je dio zida objekta nepoznate namjene. Malobrojni pokretni nalazi su datovani u vrijeme V-VI, XIV i XVII vijek.

Slika 5. Dio zida u test sondi 1

Slika 6. Tehničko snimanje tegule u profilu sonde

Zaštitna arheološka istraživanja ispunila su cilj, pronalazak sakralnog objekta. Radi hronološke determinacije otkrivene crkve, eventualnog pronalaska njene starije faze i definisanja objekta sjeverno, neophodno je sprovesti sistematska arheološka istraživanja.

Slika 7. Situacioni plan lokaliteta u Zaljevu (izradila R. Čapin)

Zaključak

Zaštitna arheološka istraživanja realizovana u prigradskom barskom naselju Zaljevo rezultirala su pronalaskom crkve, zida objekta nepoznate namjene i sporadičnih nalaza datovanih u period V-VI, XIV i XVII vijek. Radi hronološke determinacije otkrivene crkve, eventualnog pronalaska starije faze crkve i definisanja objekta sjeverno, neophodno je sprovesti sistematska arheološka istraživanja.

Dejan GAZIVODA

Summary

Protective archaeological research carried out in the suburban Bar settlement of Zaljevo resulted with discovery of a church, a wall of an object of unknown purpose and sporadic findings dated to the period of the 5th-6th, 14th and 17th centuries. In order to determine the chronological determination discovered church, the eventual finding of the older phase of the church and the definition of the object to the north, it is necessary to carry out systemic archaeological research.

Literatura:

- Đ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd, 1962;
D. Gazivoda, „Zaštitna arheološka istraživanja ostataka crkve u Zaljevu, opština Bar“, *Godišnjak CKACG*, 2019/3, Cetinje, 2019, 124–127.

ПРИЛОЗИ

Janko PAUNOVIĆ*

STATUS ROBOVA (SERVI, ANCILLE) U KOTORSKOM STATUTU (1616, VENECIJA) I NJEGOV RIMSKO-PRAVNI UTICAJ

ABSTRACT: *The aim of this article is to shed light on the status of slaves in the Statute of Kotor (1616) and its Roman legal basis. The work is primarily based on the Kotor Statute, as well as the accompanying notary documents from the relevant period of time.. Due to the nature of the topic, other Dalmatian and Mediterranean cities in the respective period were also taken into account. In this article, the author used an argumentation-based linguistic approach and systematic method of interpretation of the statutory provisions concerning the status of slaves, while excluding the status of other „unfree“ or „semi-free“ people.*

KEYWORDS: *Servi, ancille, Kotor, city statutes, notarial acts.*

I Uvod

Postoji opsežna naučna literatura¹ o statusu robova u jadranskim komunama srednjeg vijeka².

* Autor je asistent na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beču – Katedra za rimsko pravo i antičku pravnu istoriju.

¹ Vidi više: Neven Budak, Slavery in the late medieval Dalmatia/Croatia: labour, legal status, integration in: *Melanges de l'Ecole française de Rome, Moyen-Age, tome 112, 2000.* (dalje: NB, 2000) / Ferdo Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb, 1914. (dalje: FŠ, 1914) / Neven Budak, *Na dnu društvene ljestvice, robovi i služinčad na istočnoj jadranskoj obali*, Zagreb, 2021. (dalje, NB, 2021) / Neven Budak, *Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnim društvima na istočnom Jadranu*, Sveučilište u Zagrebu – Centar za povijesne znanosti – Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb, 1984. (dalje NB, 1984) / Heinrich Mayr, *Das dalmatinische Kolonat*, Wien, 1911. (dalje: HM, 1911) / Alexander von Reutz, *Verfassung und Rechts-Zustand der dalmatinischen Küstenstädte und Inseln im Mittel Alter, aus ihren Municipal-Statuten entwickelt*, Dorpat, 1841. (dalje AR, 1841) / Душанка Динић-Кнежевић, Прилог проучавању миграција нашег становништва у Италију током XII и XIII века, Гласник филозофског

Stavovi (pravni) historičara divergiraju u određenim segmentima, koji se prvenstveno tiču porijekla institucije ropstva u dalmatinskim gradovima, postojanju/nepostojanju antičkog rimskog/istočno-rimskog uticaja.³ Franjo Rački je postavio teoriju o antičkom uticaju romanskih gradova Dalmacije na razvoj ropstva u tim komunama.⁴ On je razlikovao romanske gradove Dalmacije od njihovih zaleđa, kao i od ostatka Balkanskog poluostrva, stavljajući instituciju ropstva u direktnu vezu sa romanskim nasljeđem dalmatinskih gradova, kao i uticajem rimokatoličke crkve.⁵ Njegovoj teoriji o antičkom uticaju romanskih, dalmatinskih gradova priključuje se i Ivan Ružić, koji uporednom metodom negira postojanje *serva* u hrvatskim samostanima u zaleđu.⁶ Heinrich Mayr u svom djelu (*Das dalmatinische Kolonat*, Wien,

факултета у Новом Саду XVI/1, 1973. (dalje: ДДК, 1973) / Илија Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Српска академија наука, Историски институт, Београд, 1950. (dalje: ИС, 1950)

² NB, 2000, стр. 745–760: „Other sources from the Xth -Xith centuries confirm that slaves were used in agriculture in the region where Roman traditions had been preserved. Later urban documents show a need for slaves in households and crafts. We can recognize three periods of slavery in late medieval Dalmatia/Croatia. The first ends with the turn of the XIIIth century, and was one of intensive slave trade. In the second period we lack data about slave trade. Slaves were replaced by persons entering service on the basis of a contract. The third period (second half of the XIVth century) is characterized by an increase in the purchases of slaves, but mainly for export to Italy and Catalonia. From the end of the XIVth century cities undertook measures to prohibit the export of slaves and servants. This, however, did not mean a prohibition of slavery itself, because citizens were allowed to keep slaves for their own use. The position of slaves was defined by city statutes, and can be additionally documented by well preserved notarial documents“ / FŠ, 1914, s. 282 / NB, 2021, s. 94–104: „Zaseban položaj među gradskim stanovništvom zauzima roblje, koje se i u doba najrazvijenijeg feudalizma očuvalo u dalmatinskim gradovima. Roblje se javlja u dva vida, kao predmet trgovine i kao kućna posluga. Najstariji trag trgovanja robljem u Kotoru nalazi se u darovnici Petra Crnog crkvi Sv. Petra u Selu kod Splita oko 1080. U tom dokumentu se kaže, da je Petar Crni kupio roba od Kotorana za tri solidi“ / Konstantin Jiriček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Wien, 1902 (dalje: KJ, 1902) / Ivan Strohal, *Pravna povijest dalmatinskih gradova*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Zagreb, 1913. (dalje: IS, 1913) / Ivan Strohal, *Statuti primorskih gradova i općina*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1911. (dalje: IS, 1911) / Jovan Radonić, *Dubrovačka akta i povelje 1*, SAN, ZIJK, III od, Beograd, 1934, s. 63. (dalje: JR, 1934) / Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Државна штампарија, Београд, 1912, с. 25–31: *У уговору између Котора и Дубровника из 1279. године, дозвољена је била трговина робљем између ова два града и утврђена је висина царине на робу или ропкињи.*“ (dalje: CH, 1912)

³ Vidi više: NB, 2000 / FŠ, 1914 / NB, 1984 / HM, 1911 / AR, 1841 / ДДК, 1973 / ИС, 1950.

⁴ NB, 1984, s. 8-9 / Franjo Rački, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća*, Rad LXX, 1884. (dalje: FR, 1884) / KJ, 1902.

⁵ *Isto*, 8.

⁶ *Isto*, 8 / Ivan Ružić, *Društveno stanje u Hrvata u starije doba*, Mjesečnik pravničkog društva u Zagrebu, god. 37, knj. 1, 1911, s. 110–123. (dalje: IR, 1911)

1911) takođe govori o kontinuitetu antičke civilizacije na prostoru Dalmacije, kao i o uticaju na razvoj institucije ropstva.⁷ Alexander von Reutz uzrok nerazvijenosti institucije ropstva u dalmatinskim gradovima srednjeg vijeka vidi u postojanju dva faktora: straha lokalnog, gradskog stanovništva od robova unutar gradskih zidina, koji predstavljaju faktor nestabilnosti (strah od pobune lokalnog stanovništva), kao i društvenog konsenzusa tog doba, da je posao obrađivanja zemlje častan postao, koji vrše i slobodni ljudi.⁸ Nada Klaić, ali i Dušanka Dinić-Knežević, instituciju ropstva ne vide prvenstveno u antičkom uticaju romanskih gradova Dalmacije, već u trenutnim okolnostima, koje su vladale tokom srednjeg vijeka.⁹ Ove autorke ne osporavaju uticaj antičkog kontinuiteta romansko-dalmatinskih gradova, ali instituciju ropstva smještaju u trenutni kontekst, prije svega u uzročno-posljedičnu vezu izbijanja nepovoljnih, kriznih situacija u zaleđu, ratova i pustošenja, pojave gladi, kao i iseljavanja.¹⁰ Nada Klaić, kao bitan faktor klasifikacije i identifikacije institucije ropstva, uzima mediteransko-dalmatinske tipove kultura, koje su se uzgajale u dalmatinskim gradovima srednjeg vijeka; postojanje mediteranskih kultura, poput maslinjaka i vinograda, omogućavalo je relativno slobodnije odnose, koji su omogućavali nevezivanje ljudi za zemlju.¹¹

Neven Budak¹² u članku (*Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnim društvima na istočnom Jadranu*, Zagreb, 1984) rezimira da je neosporan faktor uticaj antičke baštine na postojanje i razvoj institucije ropstva u dalmatinsko-romanskim gradovima, kako direktnim putem preko dalmatinskih gradova, koji su rano u svom istorijskom ciklusu bili romanizovani, ili pak indirektnim putem preko istočnorimskog i italijanskog uticaja srednjeg vijeka. Razlike među naučnicima postoje takođe u pogledu intenziteta uticaja antičke kulture u periodu srednjeg vijeka.¹³ Dodatni problem za identifikaciju i klasifikaciju sta-

⁷ HM, 1911.

⁸ NB, 1984, s. 7 / AR, 1841.

⁹ Nada Klaić, Pitanje društvenog uređenja kvarnerskih općina u novijoj literaturi, *Zgodovinski časopis (Zč) XII-XIII*, 1958-59, s. 254. (dalje: NK, 1958-59) / *ДДК*, 1973, c. 39–61.

¹⁰ NB, 1984, s. 17 / NK, 1958-59, s. 254 / *ДДК*, 1973, c. 39–61.

¹¹ *Isto*, 17 / *Isto*, 254 / *Isto*, 39–61 / Nada Klaić – Ivo Petricioli, Zadar u srednjem vijeku, Zadar, 1976 (dalje: NK-IP, 1976)

¹² Neven Budak, *Servi i famuli – primjer isključivanja i marginalizacije u našim komunalnim društvima*, Institut za hrvatsku povijest, Vol. 18, Zagreb, 1985, s. 250: „*Nema nikakve sumnje da su servi bili značajan dio stanovništva velikih gradova antičke Dalmacije, ali im je broj vremenom opadao. Iako o njima nemamo nikakvih vijesti kroz nekoliko stoljeća, smijemo tvrditi da su se u nekim gradovima i njihovoj okolini zadržali i u vremenima političkih, etničkih i društvenih previranja najranijeg Srednjeg vijeka. Drugačije ne bismo mogli objasniti njihovo postojanje na dalmatinskom području u X st. i kasnije. U prilog našem zaganjanju kontinuiteta govori ne samo terminologija, nego i stvarni odnosi, kao i karakteristike njihovog položaja.*“ (dalje: NB, 1985)

¹³ NB, 1984, s. 24.

tusa robova u dalmatinskim gradovima srednjeg vijeka predstavlja terminologija statuta i sačuvanih notarskih akata.¹⁴ Ilija Sindik i Ivo Stjepčević govore o jednakosti izraza, ali ne i sadržaja statutarnih normi i Justinijanovog prava.¹⁵

II Glave Kotorskog statuta koja se bave položajem robova

Kotorski statut¹⁶ poznaje različite kategorije neslobodnih, poluslobodnih i slobodnih ljudi. U ovom radu ćemo se ograničiti na kategoriju ljudi koji su „slovom Statuta“ (terminološki) okarakterisani kao robovi (*servi, ancille*).¹⁷ Različite kategorije zavisnih i poluzavisnih ljudi (*possanici, possadnici, villani*) nisu uzeti u obzir. Kotorski statut je izrazito strog prema statusu robova, to se najbolje očitava u glavi 221, gdje je vlasniku/gospodaru roba/robinje omogućeno bilo „*possit facere de eo vel eis quidquid sibi placuerit et Curia nullam poenam sibi imponere possit.*“¹⁸ Na istočnojadranskoj obali se u naročitoj mjeri trgovalo robljem, a glavni izvozni centri bili su Dubrovnik i ušće Neretve.¹⁹ Dubrovčani su u dva navrata, 1400. i 1416. godine, zabranili prodaju roblja, ne iz humanistički promijenjene svijesti, već iz potrebe da robovsku snagu zadrže i koriste za svoje lokalne potrebe.²⁰

U Kotoru se nisu sačuvali primjeri kao u Dubrovniku, ali nam je indirektnim putem iz jednog parničnog procesa, koji se vodio pred venecijanskim sudom u XV vijeku, ostavljen prostor da sa popriličnom sigurnošću

¹⁴ *Isto*, 11–15.

¹⁵ ИС, 1950 / Ivo Stjepčević, Kotor i Grbalj, Split, 1941 (dalje: IS, 1941) / NB, 1984, s.11-12: „*Na temelju statuta, ali i notarskih spisa, autor daje sliku najnižih slojeva unutar komune. Pri tome je prihvatio Stjepčevićevo mišljenje da termini servus i ancilla u statutu imaju dvojako značenje, odnosno da označavaju i slobodnu i neslobodnu radnu snagu.*“ / Lenka Blehova-Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, CID, Podgorica, 2002, s. 63 (dalje: LBC, 2002).

¹⁶ Miljan Gogić, *O kotorskom Statutu tiskanom 1715. godine*, Istorijski Institut Crne Gore, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 2020, s. 139–164. (MG, 2020) / Nevenka Bogojević-Glušćević, *Negotium i instrumentum u gradovima na jadranskoj obali u XIV vijeku*, 1998, Istorijski zapisi, 71, 1–2, Podgorica, 115–116 (dalje: NBG, 1998) / Nenad Fejić, *Kotorska kancelarija u srednjem veku*, Istorijski časopis, 1980, 27, Beograd, 5–62. (dalje: NF, 1980) / Miljan Gogić, *Prilog hronologiji kotorskih notara i kancelara u XIV i početkom XV vijeka*, DHS 4 21, 2022, Tuzla, 341–364. (dalje: MG, 2022) / IS, 1913 / IS, 1911.

¹⁷ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI, Apud Rubertum Meietum, cap. CCXVII. (dalje: SCC, 1616) / SCC, 1616, cap. CCXVIII / cap. CCXIX / cap. CCXX / cap. CCXXI / cap. CCXXII / cap. CCXXIII / cap. CXXV / LBC, 2002, S. 63.

¹⁸ *Isto*, cap. CCXXI.

¹⁹ Jorjo Tadić, *Trgovina robljem u Dubrovniku u XV. stoljeću*, Politika 1930, br. 8084 (dalje: JT, 1930) / ИС, 1950, c. 46 / Anita Mažibradić, *Tivat kroz stoljeća - mjesto robova i gospodara*, Donja Lastva 2015, s. 141-142. (AM, 2015)

²⁰ JT, 193 / ИС, 1950, c. 46.

vjerujemo da je ovakvih primjera, kao u Dubrovniku, bilo i u Kotoru, gdje su ropkinje bile dio miraza aristokratskih porodica.²¹

a) Glava 217 (CCXVII). O nasljednicima koji se rode od robinje

„Uvrđujemo da ako neko obljudi nečiju robinju, sve nasljednike koji se od nje rode otac ako hoće može otkupiti za 10 perpera u roku od godinu dana. Ako ih ne otkupi za godinu dana, poslije toga stoji do volje gospodara ili gospodarice te robinje.“²²

Kao izvore ropstva rimsko klasično pravo uzima rođenje ili porobljavanje u ratu. *Institutiones Corpus Iuris Civilis* navode: „*Servi autem aut nascuntur aut fiunt*“ – robovi se ili rađaju kao takvi, ili postaju robovima.²³ U antičkom Rimu su nakon završetka osvajačkih ratova veliku većinu činili domaći robovi (*vernae*).²⁴ Prema *ius gentiumu*, vanbračna djeca su dijelila pravnu sudbinu majke. Djeca robinja pratila su pravnu sudbinu majke-robinje, odnosno bila su neslobodna. Dijete robinje/*partus ancillae* je uvijek pripadalo vlasniku majke-robinje (*patrus matrem sequitur* – dijete prati sudbinu majke).²⁵ Jezičko-logičkom interpretacijom teksta 217. glave Kotorskog statuta dolazi se do zaključka da je vlasnik majke-robinje ujedno bio i vlasnik djeteta, rođenog od robinje i slobodnog oca. Otac, koji je morao biti slobodan čovjek, imao je pravo da u roku od godinu dana od rođenja djeteta otkupi novorođeno dijete za vrijednost od 10 perpera. Ovakva regulacija kotorskih zakonodavaca ukazuje na samu klasifikaciju robova kao stvari (*res*). Vlasnik stvari (*serva/ancilla* – robinje) bio je ujedno i vlasnik djeteta (*fructus* – plod). Zbog prirode stvari (*res* – osoba, čovjek) i prirode odnosa, donešene su, za razliku od drugih stvari (*res*), određene modifikacije.²⁶ Teleološkom interpre-

²¹ IC, 1950, C. 46./ Šime Ljubić, Listine o odnošajima između Južnog Slovenstva i Mletačke Republike, 9 Monument asp. H. Sl. M 21, Zagreb 1890, s.132. (ŠLJ, 1890)

²² SCC, 1616, cap. CCXVII./ *STATUTA CIVITATIS CATHARI* - Jelena Antović (ur.); *STATUT GRADA KOTORA*: Knjiga I, fototipsko izdanje originala iz 1616. godine; Knjiga II, prevod originala iz 1616. godine sa naučnim aparatom. Kotor, Državni arhiv Crne Gore, 2009, S. 241. Napomena: U tekstu latinskog originala Statuta je štampana pogrešna glava rimskim brojem CCXVI, umjesto CCXVII, kako je ispravno, autor je preuzeo ispravljenu verziju (dalje: SGK, 2009).

²³ Ulrike Babusiaux, Christian Baldus, Wolfgang Ernst, Franz-Stefan Meissel, Johannes Plat-schek, Thomas Rübner, Handbuch des römischen Privatrechts, Band I, Mohr Siebek Verlag, Tübingen, Band I, S. 949. (dalje: BBEMPR, 2023)/ *Inst. 1.3.4, Marcian. 1 inst. D.1.5.5.1/ Elisabeth Hermann-Otto, Ex ancilla natus*, 1994, s. 22. (dalje: EHO, 1994)

²⁴ *Isto*, 949/ Olga Pelcer Vujačić, *Slaves and Freedmen in Lydia and Phrygia in the early Roman Empire*, Istorijски zapisi, godina XCII, 3-4/2019, Istorijски Institut Crne Gore, Podgorica, 11–13. (dalje: OPV, 2019)

²⁵ *Isto*, 949/ *Gai. 1.89/ Ulp. reg. 5.9/ EHO*, 1994, s. 24/ LBC, 2002, s. 63.

²⁶ Miloš Milošević, Sima Ćirković, O Statutu grada Kotora, Kotor, 2009, s. 35-36. (dalje: MĆ, 2009)/ IC, 1950, s. 42–56. / *Isto*, 63.

tacijom pomenute glave Kotorskog statuta uočava se jasna intencija zakonodavca. Novorođenče prati pravnu sudbinu majke, koja je sama predmet (*res*) u vlasništvu²⁷ vlasnika. Majka-robinja, kao stvar od određene vrijednosti, donijela je plod (*fructus*) u vidu novorođenčadi; zbog nepostojanja dopuštenja od strane vlasnika majke-robinje, ponuđen je vlasniku stvari supstituent u vidu vrijednosti od deset perpera.²⁸

b) Glava 218 (CCXVIII). O robovima koji ožene slobodnu ženu bez dozvole svojih gospodara

„Ako bez saglasnosti gospodara ili gospodarice neki rob oženi slobodnu ženu, svi nasljednici koje bude imao sa tom ženom pripašće gospodaru ili gospodarici toga roba. Gospodar ili gospodarica toga roba mogu takođe uzeti što god nađu u kući žene od onoga što pripada naprijed rečenom robu, i to mogu učiniti bez glasnika Suda. Ako pak taj rob uz saglasnost gospodara ili gospodarice uzme tu ženu, pošto su na molbu žene gospodar ili gospodarica učinili milost ženi da uzme roba za muža, svi nasljednici koje budu zajedno imali biće zajednički gospodaru ili gospodarici onoga roba i te žene. Ako se pak, sam gospodar ili gospodarica saglasi sa tim brakom, uz uslov da svi nasljednici koje zajedno izrode budu slobodni, odlučujemo da gospodar ili gospodarica nemaju vlast nad njima već da svi nasljednici koje zajedno izrode, budu slobodni.“²⁹

Glave 218 i 219 Kotorskog statuta se bave pravnim posljedicama mješovitih veza roba i slobodne žene (glava 218), kao i slobodnog čovjeka i robinje (glava 219).³⁰ U oba slučaja je potrebna saglasnost gospodara i sam čin sklapanja braka, kako bi potomstvo bilo slobodno.³¹ Glava 218 daje tri pravne posljedice prilikom mješovitog braka roba i slobodne žene, stepenovane prema saglasnosti/pristanku gospodara/gospodarice dotičnog roba. U slučaju da nema prethodne saglasnosti gospodara/gospodarice pomenutog roba, svi nasljednici pripadaju vlasniku/vlasnici pomenutog roba. Vlasnik/vlasnica pomenutog roba ima pravo da uzme/*vindicira* sve što pripada dotičnom robu, i to bez pomoći glasnika Suda. *„Ono što pripada naprijed rečenom robu“* ostavlja prazninu u tumačenju.³² Da li je riječ o stvarima koje pripadaju vlasniku/vlasnici roba, koje je on/ona dao robu na korišće-

²⁷ NBG, 1995, s. 1–27./ IS, 1913/ IS, 1911.

²⁸ SCC, 1616, cap. CCXVII./ MČ, 2009, s. 35-36./ ИС, 1950, s. 42–56./ BBEMPR, 2023, S. 949.

Isto, 949 / *Gai. 1.89/ Ulp. reg. 5.9/EHO*, 1994, s. 24.

²⁹ SCC, 1616, cap. CCXVIII./ cap. CCXVII./ SGK, 2009, s. 241.

³⁰ *Isto*, cap. CCXVIII./ CCXIX./ *Isto*, 241-242.

³¹ MČ, 2009, s. 36. / *Isto*, cap. CCXVIII / CCXIX / *Isto*, 241-242.

³² *Isto*, cap. CCXVIII.

nje (npr. odjeća/hrana), ili je ipak riječ o imovini koja se nalazi u vlasništvu samog roba? Sistematskom interpretacijom statutarnih odredbi Kotorskog statuta, koje se tiču položaja neslobodnih ljudi (*servi, ancillae*), dolazimo do dvije moguće pretpostavke: 1. da je riječ o stvarima koje se nalaze u vlasništvu vlasnika/vlasnica robova, 2. da se radi o imovini samog roba/robinje, jer se rob/robinja mogao/mogla nakon oslobođenja ponovo (samo) prodati, što indicira na postojanje imovinsko-pravne sposobnosti u vidu posjedovanja *peculiuma*.³³

Ako postoji dozvola/*consensus* za brak od strane vlasnika/vlasnice roba, uz dodatnu molbu slobodne žene, djeca rođena u tom braku biće u suvlasništvu gospodara/gospodarice roba i žene. Ako postoji *consensus* vlasnika/vlasnice roba oko sklapanja braka, kao i oko uslova da djeca budu slobodna, onda je pravna posljedica ovakvog dogovora slobodan brak, ali i potpuna sloboda novorođenčadi.³⁴ Intencija zakonodavca u ovom slučaju je jasna, radi se o zaštiti imovine.³⁵ Kao vlasnik/vlasnica roba (*res*), vlasnik/vlasnica ima i potpuno vlasništvo nad plodom (*fructus*) (n)ove stvari – novorođenčadima. Samo u slučaju dogovora i pristanka vlasnika/vlasnice stvari može doći do djelimičnog ili potpunog otuđenja imovine (samog roba, ali i novorođene djece).³⁶ *Senatus Consultum Claudianum*,³⁷ donešen 52. ili 54. godine naše ere, reguliše položaj slobodne žene, koja se uda za roba, protivno volji vlasnika pomenutog roba. U klasičnom rimskom pravu *denuntiatio* vlasnika roba čini ovu ženu robinjom vlasnika pomenutog roba. Samo u slučaju prethodnog saglasja između žene i vlasnika roba, žena zadržava *statuts libertatis*, doduše kao *liberta Caesaris*. Djeca u svakom slučaju, i u slučaju saglasja i bez saglasnosti, pripadaju vlasniku roba.³⁸

³³ O kontroverzama pri interpretaciji statutarnih odredbi vidi: NB, 1985, s. 255–268./ Lujo Margetić, Iz ranije hrvatske povijesti (From the earlier Croatian history), Zagreb, 1997, s. 385–396. (dalje: LM, 1997) / Neven Budak, Struktura i uloga obitelji serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu (The structure and the role families of slaves and servants in communal societies on the Eastern Adriatic), in Starohrvatska prosvjeta, 14, 1984, strane 348–349. (dalje: NB, 1984²) / HM, 1911 / Antun Dabinović, Otkada postoji kmetstvo, Zagreb, 1940. (dalje: AD, 1940)/ Грегор Чремошник, Извори за историју робља и сервицијалних односа у нашим земљама средњег вијека (*Sources for the history of slavery and servile conditions in our medieval lands*) у Историско-правном зборнику, I, бр. 1, 1949. (dalje: ГЧ, 1949)/ NBG, 1995, s. 1–27.

³⁴ SCC, 1616, cap. CCXVIII./ CCXIX./ SGK, 2009, s. 241–242.

³⁵ NBG, 1995, s. 1–27.

³⁶ *Isto*, 1–27.

³⁷ BBEMPR, 2023, s. 952 / OPV, 2019, s. 19.

³⁸ *Isto*, S. 953.

c) Glava 219 (CCXIX). O slobodnom čovjeku koji oženi robinju bez saglasnosti gospodara

„Ako slobodan čovjek oženi robinju drugoga bez saglasnosti gospodara, nasljednici koje s njom bude imao pripašće gospodararu ili gospodarici te robinje. Ali ako je oženi uz saglasnost gospodara ili gospodarice i zatraži milost da nasljednici koje zajedno budu imali budu slobodni, ako se s tim saglasi, svi će biti slobodni, ako se pak ne saglasi, nasljednici će biti zajednički gospodara ili gospodarice rečene robinje i njenoga muža.“³⁹

Ista zakonska intencija kao i u glavi 218 Kotorskog statuta ponavlja se i u glavi 219 – zaštita imovine vlasnika/vlasnice robinje.⁴⁰ Da li će nasljednici biti u suvlasništvu ili u potpunosti slobodni zavisi od saglasnosti vlasnika/vlasnice robinje. Pravo vlasnika da raspolaže svojom imovinom igra ključnu ulogu u identifikaciji pravne sudbine nasljednika.

d) Glava 220 (CCXX). O oslobođenicima (*libertii*), robovima i robinjama

„Rob i robinja, oslobođeni, oslobođeni robovanja svojim gospodarima, ako ne bi mogli sebe ili svoju djecu voditi i izdržavati i budu htjeli da se prodaju ili založe svoju ličnost ili da se bez nadoknade predaju na služenje, gospodar ili gospodarica, koji ih je oslobodio i sinovi i kćeri njegovi i prvi bratučedi njihovi, mogu da njega ili njih, koji bi tako učinili, povrate u ropstvo po onoj cijeni koju su za sebe mogli dobiti, ili bez nadoknade, ako su se bez nadoknade drugome predali, i ako bi se već prodali, gospodar ili gospodarica ih mogu otkupiti po onoj cijeni za koju su se prodali.“⁴¹

Glava 220 Kotorskog statuta govori o oslobođenicima - *libertii* (robovima i robinjama). Zbog nedostatka statutarne i notarske građe, nije moguće precizno identifikovati na koji način su robovi/robinje oslobađani. Iz uporedno-istorijske analize tog doba, moguće je uzeti u obzir praksu drugih dalmatinskih i italijanskih gradova, posebno Bolonje, Dubrovnika i Zadra.⁴² *Manumissio*, kao rimsko-pravni okvir za oslobađanje robova, korišćen je u Du-

³⁹ SCC, 1616, cap. CCXIX / SGK, 2009, s. 241-242.

⁴⁰ MČ, 2009, s. 36./ *Isto*, cap. CCXIX./ *Isto*, 241-242.

⁴¹ *Isto*, cap. CCXX / *Isto*, 242 / LBC, 150-168.

⁴² NB, 1985 / NB², 1985, s. 255-268 / *Isto*, cap. CCXX / *Isto*, 242 / Antonio Teja, Aspetti della vita economicca di Zara 1289, al 1409, parte II, La rivista dalmatica, 47 (dalje: AT, 1936) / NB, 1985, s. 115-130: „U Bolonji je donijeta generalna odluka (*Liber paradisus*) koja je oslobađala serve i ancile, razlozi koji su dovodili do ove odluke: promjena privrede i kretanja ljudi, shodno tome je bilo potrebno ukinuti one statutarne propise koji su ograničavali slobodu kretanja, demografski uzroci i porast broja gradskog stanovništva.“

brovniku toga doba.⁴³ *Manumissio pro anima* (za spas duše) je igrao dominantnu ulogu.⁴⁴ Interesantna forma oslobađanja robova, koja se notarskom građom jedino može potkrijepiti u Zadarskoj komuni je „*manumissio la liberazione differita*“. Ovaj vid ugovora o oslobađanju je karakterisan činjenicom da robovi nisu momentalno oslobađani, već pod uslovom da još neko vrijeme ostanu u položaju robova. Antonio Teja je u svom djelu (*Aspetti della vita economicca di Zara 1289, al 1409, parte II, La rivista dalmatica*) ovaj vid oslobađanja robova nazvao oslobađanje s odgađanjem.⁴⁵ Radilo se o jako rijetkoj pojavi (*manumissio la liberazione differita*), koja je označavala prelaz sa neslobodne na poluslobodnu, odnosno slobodnu radnu snagu.⁴⁶

Promijenjene okolnosti gradskog života, uticaj crkve na svakodnevni život, promjena u ekonomsko-trgovinskim okolnostima, kao i svijest o pripadnosti komuni, kao jednakim i ravnopravnim građanima, igrala je ulogu u oslobađanju robova. Praksa u Bolonji tog vremena pokazuje slične potrebe i intencije zakonodavca.⁴⁷ Robovi su, razvitkom trgovine i zanatstva, bili potrebni unutar samih gradova, nego na polju, obrađujući zemlju.⁴⁸ Odredba iz Kotorskog statuta iz 1359. godine govori o masovnom oslobađanju robova jednom statutarnom odredbom.⁴⁹ Razlog nije bio humanizmom promijenjena svijest građana o (ne)slobodi, već potreba moćnika/aristokrata da reaguju na promijenjene okolnosti. Mobilnost robova je bila od presudnog značaja, odredbe kojima su se robovi „vezivali“ za zemlju bile su statične, nisu išle u prilog novonastalim okolnostima, koje su zahtijevale i od vlasnika i od robova veću mobilnost i spremnost na pokret. Neven Budak je, kao što je već napomenuto, periodizirao tri etape razvoja ropskog sistema na istočnom Jadranu. Prvu fazu čini masivno porobljavanje, sve do početka XIII vijeka. Druga faza je bila orijentisana na proces masivnog oslobađanja robova, a trajala je do kraja XIII vijeka. Taj trend se uočava u većini komuna istočnojadranskog basena. Treći period karakteriše ponovni povratak robova u poluzavisni ili gotovo neslobodni položaj.⁵⁰ Razlog tome je bila nemogućnost oslobode-

⁴³ BBEMPR, 2023, s. 982–994 / NB, 1985 / NB, 1985, s. 255–268 / AT, 1936, s. 47.

⁴⁴ *Isto*, 255–268 / *Isto*, 988–990 / AT, 1936, s. 47 / Nevenka Bogojević-Glušćević, *Provisions of the Medieval Cattaro Statute on testament and their application in notary practice*, Istorijски zapisi, godina LXXXVI, broj 1-2/2013, Istorijски Institut Crne Gore, Podgorica, 7–25. (dalje: NBG, 2013)

⁴⁵ AT, 1936, s. 47.

⁴⁶ NB, 1985, s. 115–130.

⁴⁷ *Isto*, 1985 / NB, 1985, s. 255–268. / *Isto*, 1985, s. 115–130: „U Bolonji je donijeta generalna odluka (*Liber paradisus*) koja je oslobađala serve i ancile, razlozi koji su doveli do ove odluke: promjena privrede i kretanja ljudi, shodno tome je bilo potrebno ukinuti one statutarne propise, koji su ograničavali slobodu kretanja, demografski uzroci i porast broja gradskog stanovništva.“

⁴⁸ *Isto*, 115–130 / NB, 2000, s. 745–760.

⁴⁹ SCC, 1616, cap. CCXXIX / SGK, 2009, str. 245–246.

⁵⁰ NB, 2000, s. 745–760 / NB, 1985, s. 255–268 / NB, 1985, s. 115–130.

nika da dobitkom formalne slobode ostvare i ekonomsku slobodu, odnosno položaj koji bi im omogućio uživanje pune slobode. Robovi su tokom procesa masovnog oslobađanja često ostajali u zavisnom položaju u odnosu na svoje prethodne vlasnike, formalno ili neformalno. Nekad su te obaveze, kao što je slučaj bio u Dubrovniku, precizno uređene notarskim aktima u ugovorima o oslobađanju (*carta libertatis*), neke od obaveza oslobođenika bile su: briga o porodici nekadašnjeg vlasnika, praćenje u rat i nošenje oružja.⁵¹ U nekim slučajevima su se te obaveze tek neformalno podrazumijevale. Prelazak iz neslobodnog u slobodni status, robove je stavljao u formalno bolji, faktički ipak znatno gori položaj. Sličan položaj su imali oslobođeni robovi (*libertii*) Rimskog carstva drugog i trećeg vijeka.⁵² Samoprodaja ili samozalaganje su bile iznuđene posljedice nesnalaženja robova u novonastalim okolnostima. Robovi su obično imali krnje ili nikakve porodice. Prepušteni sebi samima, odlučivali su se za samoprodaju ili samozalaganje iz nužde, jer su na taj način makar bili u stanju da prežive. Ponovno vraćanje u položaj radnika sa novčanom naknadom, gdje su formalno zadržavali položaj slobodnih ljudi, faktički bili poluzavisni ili zavisni, karakteriše već pomenutu treću fazu u razvoju robova na istočnom Jadranu.⁵³ Iz zakonskog slova statutarne odredbe 220 vidi se praksa i uočava intencija zakonodavca, koji pri oslobađanju robova daje prethodnim vlasnicima robova pravo preče kupovine (*ius protimiseos*) po jasno ugovorenim uslovima; praksa, koja se nažalost ne može potkrijepiti notarskim knjigama, jer se nijedna *carta libertatis* nije sačuvala u kotorskim notarskim knjigama. Prethodnim vlasnicima je omogućeno pravo preče kupovine po istoj cijeni po kojoj su se robovi prodali drugim vlasnicima.⁵⁴ Kotorsko vijeće je 1359. godine donijelo odluku da svi podložnici – *homines, villani, possanici* koji dođu i ostanu u gradu te tu obavljaju gradsku tlaku i imaju dio metohije, postaju slobodni i građani (*cives*).⁵⁵ Gospodari ih nisu mogli odvesti iz grada ni na koji način, bez obzira na to posjeduju li ili ne *cartu servitutis*. Ako ne obavljaju tlaku i nemaju metohije, gospodari su ih mogli izvesti iz grada u roku od 6 mjeseci, a ako to u navedenom roku ne bi učinili, postojali bi ovi podložnici slobodni.⁵⁶ Iste je godine ponovljena slična

⁵¹ *Isto*, 745–760 / *Isto*, 255–268. / *Isto*, 115–130.

⁵² *Isto*, 745–760 / *Isto*, 255–268. / *Isto*, 115–130 / BBEMPR, 2023, 972 / OPV, 2019, s. 9.

⁵³ NB, 1985, s. 115–130 / *Isto*, 2019, s. 19.

⁵⁴ SCC, 1616, cap. CCXX / SGK, 2009, s. 242 / *Isto*, 115–130. Napomena: Antun Mayer, Koterski spomenici, Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326 – 1335, JAZU, Zagreb, 1951, S. 107. (dalje: AM, 1951) / IS, 1941, s. 99: „*Tako se god. 1327 Jon Albanensis sa svojom ženom Marijom i sinovima Petrom, Nikolom i kćerkom Chuiru obavezao Baziliju de Salve de Cataro promittentes eidem perpetuo servituros in omni genere famulatus et fieri totaliter suos et suas secundum consuetudinem civitatis Cathari*“.

⁵⁵ *Isto*, cap. CCXXIX / *Isto*, 245–246.

⁵⁶ *Isto*, cap. CCXXIX / *Isto*, 245–246.

odredba, ali donekle izmijenjena u korist gospodara takvih *vilana* i *posadnika*.⁵⁷ U Dubrovniku se tokom *XIV* vijeka javljaju slučajevi oslobađanja robova protiv volje gospodara. Ta oslobađanja su preduzimali predstavnici vlasti u slučajevima kada nije bilo moguće utvrditi vlasništvo nad robovima, kao i prilikom nehumanog postupka gospodara prema robovima.⁵⁸

e) Glava 221 (CCXXI). O robovima bjeguncima (*servus fugitivus*)

„Ako bi nečiji rob ili robinja pobjegao ili nestao, mogu njega ili nju njegov gospodar ili gospodarica tražiti sa glasnikom Suda po svojoj volji, i ako bi ga našli mogu s njim ili njima činiti što hoće (*res propria sua*) i Sud im ne može izreći nikakvu kaznu. Ako neko ne bi dopustio gospodaru ili glasniku Suda da ih traži, da plati roba ili robinju sa svim danima. Ako bi se poslije kod njega našao, da vrati roba ili robinju gospodaru i 10 perpera globe, od čega će dva dijela pipasti Komuni a preostali treći dio predaće se rečenom njihovom gospodaru.“⁵⁹

Pobjeglog roba ili pobjeglu robinju (*servus fugitivus*) vlasnik je mogao svuda tražiti/potraživati (*rei vindicatio*), zajedno sa glasnikom Suda.⁶⁰ Glava 221 Kotorskog statuta klasifikuju robove kao *res propria sua* vlasnika, što implicuje da su vlasnici mogli sa njima činiti šta su htjeli, odnosno da su u pravnom smislu bili tretirani kao stvari (*res*).⁶¹ Sud nije mogao ograničiti ili kazniti vlasnika robova prilikom izvršenja njegovih disciplinskih mjera. Ako treće lice ne bi dopuštalo vlasniku roba/robinju da ga traži kod njega, tad je treće lice bilo dužno da plati roba/robinju „sa svim danima“.⁶² Ako bi se pak rob/robinja nakon toga našao kod tog trećeg lica, moralo je tad to treće lice da vrati roba/robinju, ujedno i da plati kaznu/globu u visini od deset perpera, od čega su dva dijela pripadala Komuni, dok je jedna trećina pripadala gospodaru roba/robinje.⁶³ Odredbe glave 221 Kotorskog statuta su izrazito oštre i nepovoljne po robove, čak i u poređenju sa rimskim pravom, gdje su vlasnici robova u izvjesnoj mjeri morali računati sa ograničenjima njihove *dominica potestasa*, naročito od careva Hadrijana i Antonija Pija, gdje su ubistvo i neljudski tretman robova smatrani krivičnim djelom.⁶⁴

⁵⁷ IC, 1950, C. 38 / *Isto*, cap. CCXXIX / *Isto*, 245-246.

⁵⁸ NB, *Oslobađanja serva i ancilla i napuštanje upotrebe njihove radne snage na istočnom jadrano*, Historijski zbornik, god. XXXVIII (1), Zagreb, 1985, s. 253.

⁵⁹ SCC, 1616, cap. CCXXI./ SGK, 2009, s. 241.

⁶⁰ *Isto*, cap. CCXXI / *Isto*, 241 / BBEMPR, 2023, s. 967.

⁶¹ *Isto*, cap. CCXXI / *Isto*, 241 / *Isto*, 967.

⁶² *Isto*, cap. CCXXI / *Isto*, 241.

⁶³ *Isto*, cap. CCXXI.

⁶⁴ BBEMPR, S. 958–964.

f) Glava 222 (CCXXII). O onima koji istjeraju iz kuće robove ili robinje

„Ako neki ili neka izгна из куће роба или robinju и učini да иду лоше обучени или лоше нахранјени, ради тога да би се тај роб или robinja одућио од некогог порока који има, тај господар или господарца може тога роба или robinju вратити кући по својој волји. Ако неки слободан човјек, или слободна жена, тог истјераног роба или robinju без сагласности и дозволе господара прими и господар претрпи неку штету на истом робу или robinји, или ако би умро или побјегаво, онај који га је примио дужан је да господару или господарци роба или robinje исправи све на што се закуну њихови господар или господарца и за личност да плати 12 перпера.“⁶⁵

Одредбом 222 Которског статута, власници робова имали су право да робове казнјавују (изгнанство, лоша/недовољна исхрана или лоше/недовољно облачење – у античком Риму генерално овлашћење познато као *ius vitae nesque* – право живота и смрти).⁶⁶ У римском праву власници робова су могли робове тражити назад путем vindikacione тузбе (*rei vindicatio*).⁶⁷ Језичко-логичком анализом текста поменуте статутарне одредбе 222 Которског статута утврђујемо да је власништво и државина на одбјеглом робу (*servus fugitivus*) и даље код власника/власнице роба, баš као у класичном римском праву.⁶⁸ Ако би неко треће лице без дозволе или сагласности господара роба/robinje примило роба/robinju и тим чином власник роба/robinje претрпио одређену штету, то треће лице је било дужно да плати штету власнику роба/robinje.⁶⁹ Ако би роб пак побјегаво или умро, власник роба био је дужан да положи заклетву (*calumniae*) на висину штете које је претрпио и то треће лице било је у обавези да исплати штету plus дванаест перпера за личност.⁷⁰

g) Glava 223 (CCXXIII). Da niko ne šalje roba ili robinju vladaru da ih otkupi

„Пошто су многи од наших грађана слали робове или robinje Владару да их Владар откупи, из чега су настјале штете и смутње, утврђујемо стoga да ниједан господар робова или robinja не покуша послати свoga роба или robinju

⁶⁵ SCC, 1616, cap. CCXXII / SGK, 2009, s. 242-243.

⁶⁶ *Isto*, cap. CCXXI / cap. CCXXII / *Isto*, s. 242-243 / BBEMPR, 938-939.

⁶⁷ *Isto*, 938-943 / Herbert Hausmaninger, Walter Selb, *Römisches Privatrecht*, Böhlau Verlag, Wien, 1997, s. 196. (dalje: HS, 1997)

⁶⁸ SCC, 1616, cap. CCXXI / cap. CCXXII / SGK, 2009, s. 242-243 / *Isto*, s. 938-943 / HS, 1997, S. 196.

⁶⁹ *Isto*, cap. CCXXI / cap. CCXXII / *Isto*, 242-243.

⁷⁰ *Isto*, cap. CCXXI / cap. CCXXII / *Isto*, 242-243.

*Vladaru da ih Vladar otkupi pod prijeljnom kazne od 25 perpera, osim ako bi Vladar silom htio da ga otkupi bez saglasnosti gospodara. I ako bez saglasnosti gospodara Vladar otkupi njega ili nju i kasnije taj rob ili robinja dođe u Kotor, niko da se ne usudi da njega ili nju pošalje u kuću ili da kuću ili zemljište za izdržavanje, niti da ih šalje na posao. Ako bi to učinio da plati Komuni 25 perpera.*⁷¹

Glava 223 Kotorskog statuta svjedoči o zabrani slanja robova vladaru, kako bi ih on otkupio.⁷² Komuna je ovom zakonskom odredbom reagovala na smanjenje broja robova unutar Komune. Ova zakonska odredba nije datirana. Zabrana prodaje robova nastala je iz manjka raspoložive ropske snage, nipošto kao momenat masivnog oslobođenja robova, već isključivo kao privredno-ekonomska mjera, koja je pokušala da zaustavi rasipanje robne snage u gradove Mediterana.⁷³ Česti ratovi u okolini, kao i nestabilnost u okruženju, desetkovali su raspoloživo ropsko stanovništvo. Komuna je zabranjivala novim vlasnicima da te iste robove prime nazad, propisujući kaznu od dvadeset pet perpera, koja se morala platiti Komuni. Komuna je ovom statutarnom odredbom pokušala da zaštiti svoj ekonomski interes.⁷⁴

h) Glava 125 (CXXV). O vlašćacima i ropskom rodu, koji bi digli ruku na vlastelu

„Utvrdjemo da se niko od vlašćaka ili ropskog roda ne usudi ili drzne dići ruku na plemenite muževe ili žene Grada ili da ih vrijeđa i ako se neki ili neka od njih drzne da digne ruku ili ih uvrijedi i bude se moglo dokazati, onaj ko je uvrijeđen ili udaren može da njega ili nju bije sam ili posredstvom drugih do mile volje i to ne može izbjeći. I ako se zbog bijenja onaj izbijeni sluga ili sluškinja tuži, platiće taj izbijeni 10 perpera, koja kazna ide u Komoru naše Komune. I ovoj statutarnoj odredbi podliježu sva muška i ženska kopilad.“⁷⁵

Glava 125 Kotorskog statuta govori o kaznama koje su propisane za one robove /vlašćake koji bi digli ruku na vlasnike ili u slučaju prema gospodarima upućenim uvredama.⁷⁶ Ovo je jedina kodifikovana statutarna odredba koja se bavi položajem vlašćaka. U ovoj statutarnoj odredbi, koja se tiče sankcionisanja ponašanja vlašćaka i robova, vlašćaci su pravno izjednačeni sa robovima. O statusu i porijeklu vlašćaka postoji brojna literatura, koja u veli-

⁷¹ *Isto*, cap. CCXXIII / *Isto*, 243.

⁷² *Isto*, 243.

⁷³ SCC, 1616, cap. CCXXIII / *Isto*, s. 243 / NB, 1985, s. 115–130.

⁷⁴ *Isto*, cap. CCXXIII / *Isto*, 243.

⁷⁵ *Isto*, cap. CXXV. / *Isto*, S. 201.

⁷⁶ MČ, 2009, S.36. / *Isto*, cap. CXXV. / *Isto*, S. 201.

koj mjeri ima oprečne stavove u pogledu porijekla i položaja vlašćaka.⁷⁷ Pošto smo se uvodu ovog članka metodološki ograničili na položaj neslobodnih ljudi, u onom smislu kako ih Kotorski statut karakteriše i reguliše, nećemo davati naše tumačenje položaja vlašćaka.

Janko PAUNOVIĆ

THE STATUS OF SLAVES (*servi, ancille*) IN THE STATUTE
OF KOTOR (1616, VENICE) AND ITS ROMAN
LEGAL FRAMEWORK

Summary

The status of slaves is quite clearly defined by the provisions of the Kotor Statute. A methodological problem in the interpretation of statutory provisions is represented by the terminology of the statute. In this paper, the author limited himself to the legal analysis of the position of slaves, who are so named in the Statute (*servi, ancille*). In this work, the author does not deal with the position of semi-free or free people (*villani, possanici, possadnici*). The ancient heritage of Dalmatian cities influenced the status of slaves in the medieval Kotor. The position of slaves in the Kotor Statute largely corresponds to the Roman legal understanding. The Statute of Kotor defines the legal status of a slave as a thing (*res*) and regulates its legal fate as a thing in regard to inheritance law issues. The idea and the general principle of seeing slaves as things and someone's property, aimed at protecting the owner's possessions, are articulated throughout the entire Statute of Kotor.

Izvori:

Behrends Okko, Knütel Ralf, Kupisch Berthold, Seiler Hans Hermann, *Corpus Iuris Civilis*, Text und Übersetzung, Heidelberg, 1990 ff. Bisher erschienen: Bd.

⁷⁷ Sima Ćirković, Vlaštaci. Stranica iz socijalne istorije, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, 39, 1988, str. 34–41/ MČ, 2009, s. 35–37./ Marko Pijović, Vlasi u dubrovačkim spomenicima do 14. stoljeća, Zagreb, 2018/ ГЧ, 1949, s. 148–162./ Gregor Čremošnik, Josp Lučić (ur.), Monumenta Historica Ragusina, Vol. 1–4, Zagreb: JAZU/HAZU, 1951–1993./ David Binder, Vlachs – a Peaceful Balkan People, Mediterranean Quarterly, Vol 15, No 4, 2004, s. 115–124/ Miloš Blagojević, Vlaški knezovi, premijuri i čelnici u državi Nemanjića i Kotromanića (XIII–XIV vek), u: Rade Mihaljčić (ur.), Spomenica Milana Vasića, Banja Luka: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 2005, s. 43–77/ Neven Budak, Servi i famuli – primjer isključivanja i marginalizacije u načinu komunalnim društvima, Institut za hrvatsku povijest, vol. 18, Zagreb, 1985/ NB, 1985.

I (*Institutiones*); Bd. II (*Digesten 1-10*) Bd. III (*Digesten 11-20*); Bd. IV (*Digesten 21-27*).

Bogišić Valtazar, Jireček Konstantin, *Liber statutorum civitatis Ragusii*, Zagreb, 1904.

Blehova-Čelebić Lenka, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, CID, Podgorica, 2002.

Mayer Antun, *Kotorski spomenici, Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337*, JAZU, Zagreb, 1981.

Mayer Antun, *Kotorski spomenici, Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326 – 1335*, JAZU, 1951.

Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum. *STATUTA CIVITATIS CATHARI* - Jelena Antović (ur.); *STATUT GRADA KOTORA*: Knjiga I, fototipsko izdanje originala iz 1616. godine; Knjiga II, prevod originala iz 1616. godine sa naučnim aparatom. Kotor, Državni arhiv Crne Gore, 2009.

Watson Alan, *The Digest of Justinian*, Philadelphia 1985.

Bibliografija:

Babusiaux Ulrike, Baldus Christian, Ernst Wolfgang, Meissel Franz-Stefan, Platschek Johannes, Rüfner Thomas, *Handbuch des römischen Privatrechts*, Band I, Mohr Siebek Verlag, Tübingen, Band I, 2022.

Beuc Ivan, *Statut zadarske komune iz 1305.godine*, Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, II, 1954.

Binder David, *Vlachs – a Peaceful Balkan People*, Mediterranean Quarterly, Vol 15, No 4, 2004, s. 115–124.

Blagojević Miloš, *Vlaški knezovi, premicuri i čelnici u državi Nemanjića i Kotromanića (XIII-XIV vek)*, u: Rade Mihaljčić (ur.), *Spomenica Milana Vasića*, Banja Luka: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 2005, s. 43–77.

Blehova-Čelebić Lenka, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, CID, Podgorica, 2002.

Bogojević-Gluščević Nevenka, *Negotium i instrumentum u gradovima na jadranskoj obali u XIV vijeku*, 1998, Istorijski zapisi, 71, 1–2, Podgorica, 115–126.

Bogojević-Gluščević Nevenka, *Oblici svojine u srednjovjekovnim italijanskim i našim primorskim gradovima*, Istorijski zapisi, Podgorica, LXVIII, broj 4, 1995, s. 1–27.

Bogojević-Gluščević Nevenka, *Provisions of the Medieval Cattaro Statute on testament and their application in notary practice*, Istorijski zapisi, godina LXXXVI, broj1-2/2013, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, s. 7–25.

Budak Neven, *Na dnu društvene ljestvice, robovi i služinčad na istočnoj jadranskoj obali*, Zagreb, 2021.

Budak Neven, *Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnim društvima na istočnom Jadranu*, Sveučilište u Zagrebu – Centar za povijesne znanosti – Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb, 1984.

Budak Neven, *Servi ranog srednje vijeka u Hrvatskoj i Dalmaciji (Slaves in the early Middle Ages in Croatia and Dalmatia)*, in *Starohrvatska prosvjeta*, 15, 1985.

Budak Neven, *Slavery in the late medieval Dalmatia/Croatia: labour, legal status, integration in: Melanges de l'Ecole française de Rome, Moyen-Age, tome 112*, 2000.

Čremošnik Gregor, Josp Lučić (ur.), *Monumenta Historica Ragusina*, Vol. 1-4, Zagreb: JAZU/HAZU, 1951–1993.

Чремошник Грегор, Извори за историју робља и сервицијалних односа у нашим земљама средњег вијека (*Sources for the history of slavery and servile conditions in our medieval lands*) у Историјско-правном зборнику, I, бр. 1, 1949.

Ćirković Sima, *Vlaštaci*. Stranica iz socijalne istorije, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 39, 1988, S. 34–41.

Dabinović Antun, *Otkada postoji kmetstvo*, Zagreb, 1940.

Динић-Кнежевић Душанка, Прилог проучавању миграција нашег становништва у Италију током XII и XIV века, Гласник филозофског факултета у Новом Саду XVI/1, 1973.

Fejić Nenad, *Kotorska kancelarija u srednjem veku*, *Istorijski časopis*, 1980, 27., Beograd, 5-62.

Gogić Miljan, *O kotorskom Statutu tiskanom 1715. godine*, *Istorijski institut Crne Gore, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 2020.

Gogić Miljan, *Prilog hronologiji kotorskih notara i kancelara u XIV i početkom XV vijeka*, *DHS 4 21*, 2022, Tuzla, S. 341–364.

Hermann-Otto Elisabeth, *Ex ancilla natus: Untersuchungen zu den "hausgeborenen" Sklaven und Sklavinnen im Westen des römischen Kaiserreiches*, Stuttgart, 1994.

Hermann-Otto Elisabeth, *Ex Ancilla Natus: Untersuchungen zu den 'hausgeborenen' Sklaven und Sklavinnen im Westen des römischen Kaiserreiches* (Forschungen zur antiken Sklaverei XXIV). Stuttgart: Steiner, 1994.

Janeković Römer Zdenka, *Komuna grada Kotora u srednjem vijeku – posebnosti institucionalnog i društvenog razvoja u: Zbornik sa znanstvene konferencije „Isprepleteni identiteti: Kotor, Dubrovnik i njihovo zaleđe u višestoljetnoj perspektivi“*, *Bokeški ljetopis* br. 4, 2019, Kotor.

Jiriček Konstantin, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Wien, 1902.

Klaić Nada – Petricioli Ivo, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar, 1976.

Klaić Nada, *Pitanje društvenog uređenja kvarnerskih općina u novijoj literaturi*, *Zgodovinski časopis (Zč) XII-XIII*, 1958-59.

Ljubić Šime, *Listine o odnošajima između Južnog Slovenstva i Mletačke Republike*, 9 Monument asp. H. Sl. M 21, Zagreb 1890.

Margetić Lujo, *Iz ranije hrvatske povijesti (From the earlier Croatian history)*, Zagreb, 1997.

Mayr Heinrich, *Das dalmatinische Kolonat*, Wien, 1911.

Mažibradić Anita, *Tivat kroz stoljeća - mjesto robova i gospodara*, Donja Lastva 2015, S. 141–142.

- Milošević Miloš, Ćirković Sima, *O Statutu grada Kotora*, Kotor, 2009.
- Новаковић Стојан, Законски споменици српских држава средњег века, Државна штампарија, Београд, 1912.
- Pelcer Vujačić Olga, *Slaves and Freedmen in Lydia and Phrygia in the early Roman Empire*, Istorijски zapisi, godina XCII, broj 3-4/2019, Istorijски institut Crne Gore, Podgorica.
- Pijović Marko, *Vlasi u dubrovačkim spomenicima do 14. stoljeća*, Zagreb, 2018.
- Rački Franjo, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća*, Rad LXX, 1884.
- Radonić Jovan, *Dubrovačka akta i povelje 1*, SAN. ZIJK, III od, Beograd, 1934.
- Ružić Ivan, *Društveno stanje u Hrvata u starije doba*, Mjesečnik pravničkog društva u Zagrebu, god. 37, knj. 1, 1911.
- Синдик Илија, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Српска академија наука, Историски институт, Београд, 1950.
- Stjepčević Ivo, *Kotor i Grbalj*, Split, 1941.
- Strohal Ivan, *Pravna povijest dalmatinskih gradova*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Zagreb, 1913.
- Strohal Ivan, *Statuti primorskih gradova i općina*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1911.
- Šišić Ferdo, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb, 1914.
- Tadić Jorjo, *Trgovina robljem u Dubrovniku u XV stoljeću*, Politka 1930. Br 8084.
- Teja Antonio, *Aspetti della vita econimca di Zara 1289, al 1409*, parte II, La rivista dalmatica, Sp. Artale, 1936.
- Von Reutz Alexander, *Verfassung und Rechts-Zustand der dalmatinischen Küstenstädte und Inseln im Mittel Alter, aus ihren Municipal-Statuten entwickelt*, Dorpat, 1841.

Милић ДУЈОВИЋ*

МАНАСТИР СВЕТА ТРОЈИЦА КОД ПЉЕВАЉА ОД ОСНИВАЊА ДО 1859. ГОДИНЕ

ABSTRACT: Based on published sources from the archives of the monastery of the Holy Trinity near Pljevlja, and with the help of literature published so far on the history of the monastery, the article deals with the period from the foundation of the monastery to 1869. The foundation of the monastery and its functioning in this period depended significantly on the relationship with the Ottoman authorities and the local Christian and Islamic population. Monastery life was influenced by Montenegro and Serbia, as well as the struggle of the Balkan peoples for liberation from Ottoman rule. In the article various circumstances are presented that affected the life of the monastery brotherhood, the cultivation of the monastery estates, as well as the construction and decoration of the monastery church.

KEY WORDS: Monastery of the Holy Trinity near Pljevlja, Ottoman Empire, abbots, fresco painting, monastery economy.

Султан Мехмед II Освајач је након освајања Цариграда 1453. године издао повластице цариградском патријарху у којима је, између осталог, хришћанској цркви оставио њене богослужбене објекте уз услов да се не могу подизати нови. Турци су пописивали цркве и манастире уносећи их у дефтере и одређивали им висину пореза коју су морали да плате султану.¹ Турске власти су могле да одобре изградњу храма уколико би вјерници и свештенство приложили писани доказ о постојању храма прије турског освајања, или показали остатке некадашње грађевине. У том случају радило се о обнови старог, а не о изградњи новог вјерског објекта.²

* Аутор је историчар из Пљеваља

¹ Љ. Дурковић-Јакшић, *Пљевља и манастир Света Тројица, Борба против расрбљивања до ослобођења од Турака 1912*, Београд, 2012, 145.

² С. Петковић, *Манастир Света Тројица у Пљевљима*, Пљевља, 2008, 11.

На основу ових одредаба из османских закона изводи се закључак да је на мјесту манастира Свете Тројице постојала хришћанска богомоља прије пада Пљеваља под Турке 1463. године. Међутим, у детаљном попису Херцеговине из 1476/77. године не наводи се манастир Света Тројица, такође га не помињу ни француски путописци који су у XVI вијеку пролазили кроз Пљевља путујући из Дубровника караванским путем у Цариград на Порту. Најстарији помен манастира у старим српским записима је од 7. новембра 1537. године у Минеју који је преписао јеромонах Сава за вријеме игумана јеромонаха Василија и његовог брата монаха Саве.³

Манастир Света Тројица је свој успон доживио у четвртој деценији XVI вијеку, када је највјероватније обновљена манастирска црква. Натпис који говори о првим ктиторима манастира налазио се изнад врата која су водила из приправе у наос. Овај натпис уништен је приликом пробијања зида који је дијелио наос од приправе, али је сачуван трудом свештеника Саве Косановића, потоњег митрополита дабробосанског, који је овај натпис препричао у свом чланку објављеном 1871. године. У запису је стајало да је први ктитор манастира јеромонах Висарион са братом Савом и сином архијерејом Никифором, а да га је доцније обновио игуман Јоаким. Наводи се и година фрескописања манастира, 7173. година од стварања свијета (1665. година од рођења Христовог) за вријеме архиепископа кир Јована и митрополита кир Силвестра.⁴ Читајући натпис који је услед пожара 1859. године потамнио, свештеник Сава Косановић направио је неколико грешака које су касније исправљене. Нема података да је Херцеговачком митрополијом управљао архијереј по имену Никифор, док се у истој митрополији као архијереј од 1534. до 1546. године помиње митрополит Никанор. Митрополит Никанор помиње се као свједок при куповини Јеванђеља у манастиру Свете Тројице 1544. године, као и у два рукописа преписана у манастиру 1545. и 1546. године. У манастирском архиву чува се и повластица коју је манастиру Довољи издао поменути митрополит. На основу наведених записа може се закључити да је митрополит Никанор боравио у манастиру у ком је његов отац био игуман.⁵

У броду цркве сачувана је ктиторска композиција која приказује игумана Висариона са светитељским ореолом како приноси модел

³ *Стари српски записи и натписи I*, прир. Љ. Стојановић, Београд–Нови Сад, 1982, бр. 490; *Историја Пљеваља*, ур. С. Терзић, Пљевља, 2009, 122.

⁴ С. Косановић, *Крстом и пером, Сабрани списи*, прир. Б. Шијаковић, Београд–Беране, 2019, 88.

⁵ Ђ. Слијепчевић, Хумско-херцеговачка епархија и епископи (митрополити) од 1219. До краја XIX века, *Богословље I* (1940), 274; *Стари српски записи и натписи I*, бр. 490, 525, 533; А. Пејатовић, Списак фермана, бурунгија и хуцера у манастиру Св. Тројице код Пљеваља, *Споменик СКА 39* (1903), 93.

цркве Христу на престолу уз кратки натпис *јеромонах Висарион ктитор*. Поменути игуман јеромонах Василије који се помиње у Минеју из 1537. године, путовао је у Цариград 1541. године како би се жалио султану Сулејману I због незаконитог увећања дажбина за манастирски читлук. Ферманом који је издао султан Сулејман I забрањено је увећање дажбина и уједно се последњи пут помиње игуман Василије. У једном прологу који се чува у манастирској књижници, као старјешина манастирског братства 1544/1545. наводи се игуман Висарион.⁶ Да су игуман јеромонах Василије и игуман јеромонах Висарион иста личност закључује се на основу тога што се и у запису из 1537. године⁷ и у натпису који је објавио свештеник Сава Косановић 1871. године⁸ наглашава да је игуман јеромонах Василије, односно Висарион, имао брата *по тијелу* Саву. До промјене имена је дошло услед примања схиме када се врши и промјена имена, када, по обичају, калуђери узимају ново име које почиње истим словом као и претходно, што је свакако био случај са тројичким ктитором и игуманом.⁹ О његовању свијетле успомене на ктитора и игумана Висариона поред ктиторске композиције свједочи и понављање имена Висарион у тројичком братству.¹⁰

Наредна велика обнова манастира била је 1592. године, када је дограђена и фрескописана припрата. Натпис изнад врата на западном зиду припрате јасно говори ко су њени ктитори: монах Георгије са сином јеромонахом Ананијом и синовцем спахијом Војином, као и да је подизање и фрескописање припрате завршено 27. септембра 1592. године. Најзапаженију улогу у подизању и украшавању припрате имао је монах Георгије Поблаћанин, што се види у поменутом натпису изнад улазних врата у ком се он обраћа у првом лицу једнине као и по распореду фигура на ктиторској композицији. Монах Георгије приноси модел припрате Богородици која сједи на престолу и у наручју држи малог Христа. Иза њега се налази његов синовац спахија Војин, док се са лијеве стране Богородице налази јеромонах Ананија, Георгијев син.¹¹

Велики број хришћанских племића и ниже властеле био је укључен у тимарски систем, они су за своју службу уживали приход од уступљеног добра до висине од 20.000 акчи. Хришћани спахије били су у обавези, као и муслимани спахије, да се у случају рата одазову као коњаници, самостално или са пратњом, док су у миру уживали сеос-

⁶ С. Петковић, *н. д.* 14–16.

⁷ *Стари српски записи и натписи I*, бр. 492.

⁸ С. Косановић, *н. д.* 88.

⁹ С. Петковић, *н. д.* 15.

¹⁰ С. Петковић, *н. д.* 15–16.

¹¹ *Стари српски записи и натписи I*, бр. 835; Љ. Дурковић-Јакшић, *Пљевља и манастир*, 152; С. Петковић, *н. д.* 17, 43.

ки приход, са њега убирали ренту, одржавали ред и мир и спроводили наредбе османских власти. Иако број хришћана спахија опада у XVI и XVII вијеку, запажа се њихова улога у обнављању, фрескописању и подизању цркава и манастира.¹²

Када је 1596. године никшићки војвода Грдан, кога је подржавао српски патријарх Јован Кантул и херцеговачки митрополит Висарион II, подигао на устанак Брђане и херцеговачка племена: Никшићане, Пивљане и Дробњаке, придружио му се и спахија Војин, што је изазвало нереде међу јањичарима у Пљевљима. Спахија Војин је уживао приличан углед међу савременицима, он се појављује као један од 32 потписника писма војводе Грдана које је упућено папи Павлу V са збора главара одржаног у манастиру Морачи 26. априла 1608. године. На листи потписника писма папи Павлу V, на двадесет и трећем мјесту налази се потпис и печат спахије Војина, који открива да се Војинов отац и брат монаха Георгија Побраћанина звао Павле. Војин спахија се налази и међу тридесеторицом народних првака Црне Горе, Брда, јужне Херцеговине и Задримља које је сазвао патријарх Јован Кантул у манастир Морачу 13. децембра 1608. године. На овом збору разматрано је писмо савојског војводе Карла Емануела у ком је он нудио Србима ослобођење ако њега признају за краља.¹³

Осим ктитора који се помињу у натпису¹⁴ изнад врата припрате на западном зиду, одређени удио у подизању и фрескописању припрате имао је и златар Јован Хочанин. Овај златар, поријеклом из Хоче (Фоче) приказан је на засебној ктиторској композицији како га Богородици која у наручју држи Христа и сједи на престолу, приводи Свети врач Козма.¹⁵ Свети врач Козма јавља се као посредник између приложника и Богородице са Христом, могуће је да је златар Јован боловао од неке болести због које се молио овом светом лљекару, или је Свети врач Козма био заштитник његове породице.¹⁶

Према препричаном запису који је дао свештеник Сава Косановић 1871. године, брод манастирске цркве фрескописан је 1665. године, за вријеме патријарха српског Јована и херцеговачког митрополита

¹² Поред спахије Војина у манастиру Светој Тројици као ктитори појављују се и спахија Милисав из породице Храбрена у манастиру Житомислићу 1609. године, спахија Јован Клисур у Гостовићу крајем XVI или почетком XVII вијека, као и спахија кир Тодор у цркви Светих Апостола у Пећкој Патријаршији 1634. године. Г. Томовић, Ктитори Манастира свете Тројице пљеваљске, *Гласник завичајног музеја Пљевља* 7 (2010), 47.

¹³ С. Петковић, *н. д.* 44; Г. Томовић, *н. д.* 47–48.

¹⁴ *Стари српски записи и натписи I*, бр. 835.

¹⁵ С. Петковић, *н. д.* 45.

¹⁶ Г. Томовић, *н. д.* 49; С. Петковић, *н. д.* 71.

Силвестра.¹⁷ Патријарх Јован Кантул управљао је Српском патријаршијом од 1592. до 1614. године, а митрополит Силвестар помиње се као херцеговачки митрополит 1602. године.¹⁸ Иларион Руварац и Љубомир Стојановић су накнадно анализирали овај натпис и утврдили да се ради о 1595. години, док се на основу кратког натписа у сјеверном прозору наоса закључује да је фрескописање наоса завршено 9. јуна 1595. године.¹⁹ Исти натпис који је препричао свештеник Косановић сигурно је прочитао и руски конзул и истраживач Александар Гиљфердинг који је у манастиру боравио 1857. године и забиљежио да је црква обновљена 1595. године.²⁰

Дјело које је започео игуман Висарион завршио је игуман Јоаким. Фрескописање манастирске цркве започето је од припрате 1592. године и завршено фрескописањем наоса и олтара 9. јуна 1595. године. Стилском анализом закључено је да је фрескопис дјело једног мајстора, попа Страхиње из Будимље. У непосредној близини манастирске цркве сачувана је и подземна црква. У ову скривену цркву малих димензија улазило се кроз капак у поду. У њој је очуван само дио фрескописа на основу ког се закључује да је ова подземна црква била посвећена Светом арханђелу Михаилу, што је у складу са традицијом да се подземне цркве и крипте налазе под његовом заштитом. Анализом остатака фрескописа закључује се да је подземни храм вјероватно настао крајем XVI вијека и да га је фрескописао поп Страхиња из Будимља у вријеме када је радио фрескопис манастирске цркве. Поп Страхиња се осамосталио као сликар 1591. године, када је радио фреске у манастиру Светог арханђела Михаила крај Таре, затим слиједе његови радови у манастиру Свете Тројице 1592–1595. године, у манастир Озрену 1605/1606, у цркви Светог Николе у селу Подврху 1614, у манастиру Морачи 1615, у манастиру Градишту у Паштровићима 1620. и у малој цркви крај села Јеске око 1624. године. Поред зидног сликарства, поп Страхиња сликао је и иконе као и илуминације по рукописним књигама.²¹

Након обнове Пећке патријаршије 1557. године, нарочито се његовао култ појединих чланова светородне лозе Немањића као што су Свети Симеон, Свети Сава и Свети Стефан Дечански чији су ликови најприсутнији у стваралаштву друге половине XVI вијека. У сјеверо-западном дијелу наоса манастира Свете Тројице, први пут после пада

¹⁷ С. Косановић, *н. д.* 88.

¹⁸ С. Вуковић, *Српски јерарси, од деветог до двадесетог века*, Београд–Подгорица–Крагујевац, 1996, 241, 444.

¹⁹ С. Петковић, *н. д.* 46–47.

²⁰ А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, прир. Б. Чулић, Сарајево, 1972. 280.

²¹ С. Петковић, *н. д.* 45–79. *Историја Пљеваља*, 123.

српске средњовјековне државе под Турке, слика се поворка Немањића у којој су приказани сви значајнији чланови од Стефана Немање до цара Уроша. На почетку поворке насликан је Стефан Немања као монах Свети Симеон Српски, након њега слиједи Свети Сава Српски у архијерејском орнату.²² Након Светог Саве нижу се истакнути владари из немањићке династије: краљ Стефан Првовјенчани, краљ Урош I, краљ Милутин, краљ Стефан Дечански, цар Душан и цар Урош. Сви владари су приказани са светитељским ореолима, цар Душан, иако приказан као светитељ, никада није канонизован, док ће цар Урош бити прибројан сабору светих тек у првој половини XVII вијека када ће му светитељско житије и службу саставити патријарх Пајсије Јањевац.²³

Након пропасти српске средњовјековне државе, Пећка патријаршија је била легитимни представник покорених Срба у Османском царству, зато се она ослања на традиције Немањића. Поворка Немањића, владара и светитеља, имала је и просветну улогу. Локално становништво било је махом неписмено, али захваљујући визуелним представама светих Немањића у народу се чувало сјећање на постојање слободне и независне државе којом су управљали владари-светитељи. Осим Немањића, у манастиру Свете Тројице осликана су и три угледна балканска пустиножитеља: Свети Прохор Пчињски, Свети Јоаким Сарандапорски и Свети Јован Рилски. Након обнове српске црквене организације 1557. године, култ ових светих подвижника знатно је ојачан у областима удаљеним од манастира у којима почивају њихове мошти.²⁴

Култ Светог Саве, првог архиепископа српског, нарочито је био жив у манастиру Свете Тројице.²⁵ У наосу манастирске цркве, на самом почетку поворке Немањића налазио се његов лик. Након похаре Милешеве, у манастир Свете Тројице приспио је штап Светог Саве, и дрвени кивот у ком су према предању почивале његове мошти.²⁶ Тројички епископ Лонгин и параклисијарх Висарион дали су да се овај штап окује, што је и урадио један непознати златар прекривајући га сребрним тракама. Декоративним словима је искуцан текст похвалне пјесме Светом Сави. Фокс, слуга енглеског амбасадора, који је боравио у Милешеву 1589. године, описао је штап који је тамо видио, а његов опис одговара штапу који је чуван у манастиру Свете Тројице. Око штапа

²² С. Петковић, *н. д.* 45–79.

²³ Исто.

²⁴ Исто.

²⁵ С. Терзић, *Стара Србија, драма једне цивилизације*, Нови Сад–Београд, 2012, 71.

²⁶ *Светосавска традиција у пљеваљском крају*, прир. Д. Аранитовић, Подгорица–Пљевља, 2014, 6.

Светог Саве настале су многе легенде које су забиљежене у пљеваљском, дурмиторском и пријепољском крају.²⁷

Предање које се очувало у манастиру Свете Тројице везује дрвени кивот испред иконостаса за првог архиепископа српског Саву. У народној пјесми *Опет Свети Саво* наводе се задужбине великог Жупана Стефана Немање и међу њима манастир Света Тројица, као и манастир Довоља, такође у пљеваљском крају. Крајем XIX вијека забиљежено је и предање да су Турци који су носили мошти Светог Саве у Београд, прошли поред манастира Свете Тројице и понудили калуђерима да откупе мошти, што су калуђери одбили сумњајући да је у питању превара.²⁸

У манастирској књижници сачувано је *Житије и подвизи св. Саве и оца му Симеона* од Теодосија као и три Србљака, у којима се налазе сабране службе у част српских светитеља који се прослављају у току године. Монах Гаврило Тројичанин Светог Саву, уз његовог оца Симеона Немању, ставља на почетак српске историје, док зограф Јован осликава њихову заједничку представу у Псалтиру из 1643. године.²⁹

У манастиру Свете Тројице током XVI, XVII и XVIII вијека био је активан манастирски скрипторијум у ком су преписиване књиге које су углавном биле за богослужбену употребу. Дијаци–монаси из братства који су преписивали књиге своја знања преносили су млађим монасима, тако се преписивачка дјелатност обављала скоро читав један вијек. Најстарији познати преписивач је јеромонах Сава који је 1537. године преписао Минеј у ком је оставио запис о себи, као и о игуману и тешким приликама у којима је радио.³⁰ Након смрти јеромонаха Саве, његово дјело наставио је дијак Јован који је довршио Стиховни пролог за септембар–фебруар.³¹ Јеромонах Сава и дијак Јован записали су како су преписивали у тешка времена, за вријеме султана Сулејмана, када су многи Турци долазили и одлазили и од манастира узимали све што би калуђери стекли.³² Из XVI вијека познати су још као преписивачи дијак Влатко, расодер Висарион, црнац Венијамин, а из XVII вијека познат је као преписивач Ратко Ранковић и чувени монах Гаврило Тројичанин.

²⁷ *Светосавска традиција*, 9; С. Петковић, *н. д.* 42–45.

²⁸ С. И. Самарцић, *Сабрани радови*, прир. Д. Аранитовић, Пљевља, 2018, 204–206; С. Петковић, *н. д.* 42; *Светосавска традиција*, 9.

²⁹ Љ. Дурковић-Јакшић, Књижница манастира Св. Тројице код Пљеваља, *Библиотекар 3–4* (1957), 231–232. С. Петковић, *н. д.* 99–100; Монах Гаврило Тројичанин, *Врхобрезнички летопис*, прир. В. Цвијовић, Подгорица–Пљевља–Плужине, 2004, 523–536.

³⁰ Љ. Дурковић-Јакшић, *Пљевља и манастир*, 153; *Стари српски записи и натписи I*, бр. 492.

³¹ С. Петковић, *н. д.* 13.

³² *Стари српски записи и натписи I*, бр. 492, 526.

О монаху Гаврилу Тројичанину није сачувано много података, изузев онога што је он сам записао у књигама које је преписивао. У Минеју завршеном 3. јула 1633. године монах Гаврило се потписао тајнописом и то је прво његово дјело за које се зна.³³ Монах Гаврило Тројичанин био је родом из Шћепан-поља, а у манастиру Свете Тројице преписивао је књиге од 1633. до 1651. године када се помиње последњи пут.³⁴ Шестоднев Јована Егзарха са Хришћанском топографијом Козме Индикоплова преписао је Гаврило Тројичанин а украсио зограф Андрија Раичевић за вријеме игумана Мојсија 1649. године.³⁵ Преписивач наводи да је ово дјело преписано у вријеме рата султана Мехмеда са Венецијом, када су Турци револитрани поразима које су им наносили Млечани чинили разна насиља над својим поданицима.³⁶ Врхобрезнички хронограф, једно од најважнијих дјела монаха Гаврило Тројичанин, настао је 1650. године.³⁷ Ово дјело се састоји од Хронографа, Родослова, Старијег и Млађег љетописа.³⁸ У Минеју за јануар из 1651. године преписивач себе пореди са старозавјетним пророком Јеремијом, говорећи да плаче над својим родом који живи у великом страху и невољама усљед насиља која је чинио Али-паша Ченгић. Осим Андрије Раичевића, књиге које је преписивао монах Гаврило украшавао је и зограф Јован који украсио Псалтир из 1643. године. Међу минијатурама које је насликао зограф Јован истиче се представа Светог Саве Српског и његовог оца Симеона Немање; исти аутор насликао је и житијну икону Светог Саве за манастир Морачу.³⁹

У дјелима монаха Гаврила могу се пронаћи богослужбени и догматски текстови, али и догађаји из опште хришћанске и националне историје. Записи у преписаним дјелима представљају поуздано свједочанство о околностима у којима су настајала. Квалитетно преписане и умјетнички украшене књиге биле су на цијени и није их било лако набавити, монах Гаврило је преписивао како за свој манастир тако и за наручиоце, о чему свједоче и записи о цијени и продаји његових радова.⁴⁰

Књижницу манастира Света Тројица нису чиниле само књиге преписане у манастирском скрипторијуму у ком је преписивање књи-

³³ С. Петковић, *н. д.*, 89-90; *Стари српски записи и натписи I*, бр. 1249.

³⁴ Т. Поповић, Књижевно-преписивачка дјелатност у Манастиру Св. Тројице код Пљеваља од 15. до 18. вијека, *Брезнички записи 7-8* (1997), 12.

³⁵ Т. Поповић, *н. д.*, 14.

³⁶ *Стари српски записи и натписи I*, бр. 1437.

³⁷ Т. Поповић, *н. д.*, 16-17; С. Петковић, *н. д.*, 92-93.

³⁸ Т. Поповић, *н. д.*, 16-17; Монах Гаврило Тројичанин, *н. д.*, 523-536.

³⁹ С. Петковић, *нав. дело*, 100-102.

⁴⁰ Љ. Дурковић-Јакшић, *Пљевља и манастир*, 358-359; С. Петковић, *н. д.*, 91.

га било нарочито од средине XVI до средине XVII вијека. У манастир Свете Тројице приспјеле су књиге и из других оближњих манастира, дио сачуваних књига су и прилози благочестивих хришћана, као и помоћ из Русије.⁴¹ Од прве половине XVII вијека у оквиру помоћи из Русије истичу се штампане књиге са скупоцјеним оковима које су стизале као дар грофа Саве Владиславића и његовог рођака Филотеја Вујовића Владиславића. Царица Катарина II (1762–1796) поклонила је манастиру седамнаест штампаних књига 1765. године, а повезаност манастира са руским приложницима протезала се кроз читав XVIII и XIX вијек. Када је Александар Гилфердинг посјетио манастир Свете Тројице, забиљежио је да се у њему чува велики број старих књига и истакао да је то једини манастир, који је он видио на свом путовању, у ком се старе књиге чувају на сигурном мјесту.⁴²

У Османском царству велика имања називала су се чифлуцима, њих су обрађивали сељаци уз давање накнаде у натуралном облику посједнику чифлука. Чифлуке су имали и манастири. Дио прихода служио је за издржавање манастирске братије, одржавање црквених здања као и за плаћање пореза. Границе чифлука манастира Свете Тројице одређене су 1569. године, а манастир је тада посједовао земље, виноград, баште и млин.⁴³

Попис манастирске имовине извршен је 1572. године у Дефтеру Пријепољског кадилука бр. 654. Према овом попису, у састав манастирског чифлука улазе шуме и ливаде за испашу и налазе се у посједу игумана Стефана и манастирског братства.⁴⁴ Манастир је посједовао најбољу земљу у пљеваљском крају, извориште потока Бисерке и ријеке Брезнице налазило се у манастирском посједу, а дуж ових водотока налазила су се манастирска имања као и манастирски млинови.⁴⁵ Број манастирских воденица и ваљалица сукна варирао је, крајем XVI вијека манастир је имао једну воденицу и једну ваљалицу а њихов број ће током времена расти.⁴⁶ На манастирском чифлуку налазила су се и домаћинства сељака који су обрађивали манастирску земљу, њихове куће су грађене на узбрдицама око горњег тока Брезнице, што се види и по данашњим насељима као што су Моћевац, Гувна и Варош.⁴⁷

⁴¹ Љ. Дурковић-Јакшић, *Књижевница манастира*, 227.

⁴² А. Гилфердинг, *н. д.*, 280; С. Петковић, *н. д.*, 124.

⁴³ *Турски документи*, 33; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868.) наслеђе на југу*, Београд, 2016, 10–11.

⁴⁴ О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд, 1984, 196.

⁴⁵ Љ. Дурковић-Јакшић, *Пљевља и манастир*, 150.

⁴⁶ Ђ. М. Остојић, Трагом старих пљеваљских воденица, *Брезнички записи 1* (1990), 55.

⁴⁷ Љ. Дурковић-Јакшић, *Пљевља и манастир*, 150.

Турци су након доласка одузимали или принудно откупљивали манастирско земљиште и на њему оснивали муслиманска насеља, највише око доњег тока Брезнице.⁴⁸ Манастирски посјед увећаван је куповином земљишта. Сачуван је документ на основу ког се види да је игуман Георгије Тројичанин купио земљу Дракуловину 1659. године.⁴⁹ Такође, калуђери манастира Свете Тројице 1730. године купили су у Прибојском кадилуку земљу од неког Јусуфа.⁵⁰ Вјерници из околних села су манастиру остављали своје баштине, или један њихов дио.⁵¹

Игуман Василије је путовао 1541. године у Цариград како би се жалио султану Сулејману I јер је незаконито увећан порез који манастир плаћа на чифлук Горња Врхобрезница; том приликом издат му је ферман којим се ово забрањује.⁵² Сељаци из села Црљеница, Горње и Доње Руднице упали су на манастирски посјед и сјекли манастирску шуму, упали су и у манастирске баште, винограде и млинове и пријетили монасима да ће им их одузети, због чега је, на жалбу игумана Стефана, издат ферман 1570. године и опет потврђен 1575. године.⁵³ Након што су опустјели манастири Довоља, Дубочица, Мажићи и Бања, манастир Свете Тројице преузео је и њихову имовину, за шта су му издате потврде о држању земље.⁵⁴ Бројни су примјери покушаја узурпирања манастирске имовине, светотројички игумани су због тога водили бројне спорове и обрађали се надлежним државним властима почевши од пљеваљског кадије па све до султана и порте.⁵⁵

Након пада Српске деспотовине под Турке 1459. године, неканонски и насилно је разорена организација Српске патријаршије а њени остаци прикључени су Васељенској патријаршији. Српска патријаршија са сједиштем у Пећи обновљена је 1557. године, међутим, на исти начин

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ А. Пејатовић, *н. д.*, 90.

⁵⁰ *Турски документи*, 49.

⁵¹ На примјер: Своју баштину, за покој душе, приложио је 1752. године Тома Вуловић. Јован Рабреновић је своју баштину завјештао манастиру документом из 1763. године. Максим Грдовић је дио своје очевине предао рођацима 1842. године уз обавезу да манастиру Свете Тројице годишње плаћају 25 гроша као спомен; Љ. Дурковић-Јакшић, *Пљевља и манастир*, 149; А. Пејатовић, *н. д.*, 91.

⁵² С. Петковић, *нав. дело*, 14.

⁵³ *Турски документи*, 33.

⁵⁴ Љ. Дурковић-Јакшић, *Пљевља и манастир*, 183–188.

⁵⁵ На примјер: Сјеча манастирске шуме 1633. године, због чега се игуман Мојсије жалио Порти. Покушаји локалних ага да отму манастирске њиве 1649, 1724, 1734 и 1737. године, спорови су вођени пред пљеваљским кадијама који су, по слову закона, пресуде доносили у корист калуђера. Познат је и случај да су харачлије током 1764. године више пута узимале порез – главарину од калуђера који су ишли да прикупљају милостињу, кадија је одредио да се вишак који им је одузет обрачуна за наредну годину. *Турски документи*, 39–52.

ће бити прекинут њен рад 1766. године. Територије Српске, или неформално Пећке патријаршије биће прикључене Васељенској патријаршији, а на чело митрополија долазиће углавном Грци који су били у могућности да плате трошкове постављења.⁵⁶

Манастир Света Тројица је припадао Херцеговачкој митрополији и имао је статус епархијског манастира у ком је епископ имао право да поставља игумане, врши надзор и води рачуна о манастирској имовини. У манастиру Свете Тројице повремено је столовао херцеговачки митрополит, као од 1534. до 1546. године. Укидање Српске патријаршије, свргавање херцеговачког митрополита Стефана Милутиновића Мркоњића и довођење новог митрополита изазвало је револт међу клиром и вјерним народом. Херцеговачки митрополит Грк Антим преузео је митрополију 1767. године. По његовом доласку дошло је до неког сукоба митрополита са игуманом манастира Свете Тројице Никодимом. Игуман се склонио из манастира у село Опаљеник, у кућу свештеника Исаије Николића, а за своје здравствено стање оптуживао је митрополита Антима који је наводно покушао да га отрује.⁵⁷

Митрополит Јосиф 1828. године дозволио је калуђерима из манастира Свете Тројице да служе у селима Пљеваљског кадилука, уз обавезу да уредно плаћају све обавезе према држави и према њему, као надређеном архијереју. Архијереји су се, пред долазак у одређену дијецезу, задуживали како би платили берат којим им се потврђује звање, трошкове пута, ствари од потребе и дарове за локалне турске власти. Због наведених разлога архијереји су нарочиту пажњу поклањали прикупљању новца, приликом кога је било и разних злоупотреба, због чега ће многи архијереји, неки чак и неоправдано, бити означени као среброљубиви и властима сервилни људи. Тако је митрополит Прокопије 1837. године дошао у манастир Свете Тројице и из њега покупио скупоцене ствари, сребрне тањире, виљушке, ножеве, срецаде и распродао их у Сарајеву. Митрополит Аксентије Петров Чешмеџијев, васпитаник Рилског манастира и Прокопијев насљедник је по доласку у Херцеговачку митрополију наметнуо велике глобе на свештенство, а није се устезао ни од физичког кажњавања оних који нису задовољавали његова финансијска потраживања. Чешменџијев је у манастиру Свете Тројице казнио дванаест свештеника из пљеваљског и пријепољског краја јер нису могли да прикупе довољну суму новца коју је од њих потраживао. Из манастира Свете Тројице управљао је повјереном му епархијом од 1838. до 1843. године.

⁵⁶ Н. Радосављевић, Херцеговачки митрополити 1766–1878, *ИЧ* 57 (2008), 175; Љ. Дурковић-Јакшић, *Пљеваља и манастир*, 202.

⁵⁷ Н. Радосављевић, *н. д.*, 175–177; *Стари српски записи и натписи II*, прир. Љ. Стојановић, Београд–Нови Сад, 1983, бр. 3320; Љ. Дурковић-Јакшић, *Пљеваља и манастир*, 202.

Након смрти игумана Јоаникија Шилка 1856. године, угледни Пљевљаци ријешили су да се директније укључе у борбу за очување манастира и да организују Српску православну црквено-школску општину. Општина је бирала четири епитропа-тутора који су имали задатак да управљају манастирском имовином и да се о њој брину. Епитропи су из угледних домаћинстава из села која опслужује манастир и њихов мандат трајао је годину дана, након чега су полагали рачун општини. Овим директним мијешањем прекршени су црквени прописи и прилично умањена права игумана, а општина им је чак одређивала и плату. Након успостављања општине, 1. октобра 1856. године у манастир је дошао херцеговачки митрополит Григорије и покушао да преузме манастир и постави игумана по својој вољи, чему су се епитропи успротивили. Митрополит Григорије се жалио и мостарском везиру, а затим и Порти, међутим, његове жалбе су одбијене пошто је утврђено да епитропи раде у корист манастира.⁵⁸

Приликом посјете манастиру Свете Тројице Александар Гиљфердинг је сазнао о сукобу вјерника са новим митрополитом. Гиљфердинг преноси да је спор окончан митрополитовим попуштањем, а да су епитропи на себе преузели старање о имовини као и враћање нагомиланих дугова. Народ пљеваљског краја, како је запазио Гиљфердинг, био је јако везан за манастир који држи за друштвено добро, а калуђери су му испричали да нема сељака у околини који не даје годишњи прилог манастиру. Такође, истиче и добар однос парохијског свештенства, монаха и народа. После 1856. године организовани су органи који су управљали црквеном и школском имовином: народна скупштина, општински одбор (општинари), епитропи и школски старатељи. Општински органи су радили под надзором надлежног архијереја и игумана манастира.⁵⁹

За одржање и помоћ манастиру Свете Тројице залагао се и чувени архимандрит Арсеније Гаговић, хиландарски проигуман и игуман Пивског манастира. Он је 1792. године у Цариграду завршавао одређене послове за пљеваљски манастир. Приликом боравка у Русији 1803. године, архимандрит Арсеније тражио је прилог у књигама за манастир. Почетком XIX вијека архимандрит Мелетије Михаиловић и игуман Авакум Милошевић успјели су да прикупе новчана средства за израду новог иконостаса у манастирској цркви. Ангажовали су најугледнијег иконописца тог времена, попа Симеона Лазовића, родом из Бијелог Поља, који је тај посао завршио највјероватније 1806/1807. године.⁶⁰

Калуђери из Свете Тројице тражили су дозволе и од државних и црквених власти у Кнежевини Србији да купе милостињу за мана-

⁵⁸ Љ. Дурковић-Јакшић, *Пљевља и манастир*, 202–225; Н. Радосављевић, *н. д.*, 185–187.

⁵⁹ А. Гиљфердинг, *н. д.*, 279–281; Љ. Дурковић-Јакшић, *Пљевља и манастир*, 226.

⁶⁰ Љ. Дурковић-Јакшић, *Пљевља и манастир*, 808–815; С. Петковић, *н. д.*, 130.

стир, што им је више пута одобрано. Стари игуман Герасим је због тога посетио београдског митрополита Петра Јовановића 1841. године.⁶¹ Братство манастира Свете Тројице обавијестило је кнеза Михаила Обреновића да се на богослужењима помиње његово име, као и имена чланова његове породице уз жеље да их он заштити од Турака.⁶² Због великих дугова и потребе за обновом манастирских здања епитропи су 1856. године упутили по јеромонаху Антиму Илићу молбе митрополиту Петру Јовановићу и кнезу Александру Карађорђевићу, молећи од њих помоћ за манастир. Кнежевина Србија одобрила је помоћ за манастир Свете Тројице, међутим, митрополит Петар Јовановић нагласио је да се одобрена сума од 150 дуката утроши на поправку манастирских здања, а не на враћање дугова.⁶³ Манастир је добио и 850 гроша од руског конзула у Сарајеву, као и 51.250 гроша које су прикупили чланови занатлијских еснафа приликом својих слава.⁶⁴

Уочи Ђурђевдана, 22. априла 1859. године, калуђери су прикупили и запалили отпад од дрвене грађе који се накупио у манастиру. Пламен се проширио и изгореле су све келије и зграде, један дио књига и покретне имовине, изузев манастирске цркве и новог конака који је саграђен 1858. године, а пламен је био захватио и кров цркве. У пожару је трагично настрадао болестан и непокретан јеромонах Антим Илић. Старањем епитропа и калуђера убрзо је организовано прикупљање средстава за обнову манастира. Ова обнова завршена је 1861. године, када је постављено и прво манастирско звоно.⁶⁵

Milić DUJOVIĆ

HOLY TRINITY MONASTERY NEAR PLJEVLJA FROM ITS FOUNDATION TO 1859.

Summary

In the period from its foundation in the 16th century to 1859, the Monastery of the Holy Trinity played an important role in the history of the region of Pljevlja. In addition to an active spiritual life, the monastery had a rich cultural, education-

⁶¹ Љ. Дурковић-Јакшић, *Пљевља и манастир*, 164.

⁶² М. Јагодић, *н. д.*, 56.

⁶³ Љ. Дурковић-Јакшић, *Пљевља и манастир*, 165–172; М. Јагодић, *н.*, 140.

⁶⁴ Љ. Дурковић-Јакшић, *Пљевља и манастир*, 225.

⁶⁵ Љ. Дурковић-Јакшић, *Пљевља и манастир*, 177–180.

al and economic role. The abbots and the monastery brotherhood fought for survival and guarded the inherited estate, but they also copied books, painted icons and acquired expensive objects for liturgical use. From the middle of the 19th century, lay people also got involved in the affairs of the monastery, showing an increasing interest in the preservation of the monastery as a spiritual, educational and national center. By surviving in very difficult conditions under foreign rule, the monastery of the Holy Trinity became one of the most important church and civil centers in Old Herzegovina.

ИЗВОРИ

Миљан ГОГИЋ*

ПРЕПИСИ КОТОРСКИХ ИСПРАВА ИЗ ЛЕКЦИОНАРА И ПОНТИФИКАЛА КОТОРСКЕ БИСКУПИЈЕ У РУКОПИСНИМ ЗБОРНИЦИМА АРХИВА ХАЗУ У ЗАГРЕБУ

ABSTRACT: *The Lectionary and Pontifical of the Diocese of Kotor, which is now kept in St. Petersburg, contains on the free pages on the margins of the main text, transcripts of the documents of the Kotor authorities from the first half of the 12th century until the middle of the 13th century. In the Manuscript Department of the HAZU Archives in Zagreb, in manuscript collections from the 18th century, there is a certain number of these documents. This paper provides basic information about these manuscripts and provides the texts of the transcripts of the documents.*

KEYWORDS: *Lectionary and Pontifical, Kotor, 12th century, 13th century, sources, manuscripts*

Увод

Најзначајнији зборник докумената за проучавање политичких и друштвених прилика Котора друге половине XII и прве половине XIII вијека јесу преписи исправа на слободним страницама и маргинама рукописа тзв. Которског лекционара и понтификала. При тренутно познатим сазнањима, његов први помен налази се у дјелу Бернарда Нанија *De duobus imperatorum Rassiae nummis, editio altera, monetis, ac documentis*. Говорећи о годинама владавине краља Радослава, Нани износи да се о томе *marginalis quaedam adnotatio* налази у *antiquissimo cuidam Rituali seu Caeremoniali, qui Cathari in capsa Communitatis adservatur*.¹ Овај његов помен Понтификала јасно говори да се среди-

* Аутор је научни сарадник на Историјском институту УЦГ у Подгорици и професор на Филозофском факултету УЦГ у Никшићу.

ном XVIII вијека он налазио у Котору. Неколико година након Нанија, Фламиније Корнелије у свом дјелу о Котору помиње Понтификал, такође у контексту владавине краља Радослава, доносећи навод који је готово идентичан оном што га даје Бернардо Нани.² Фламиније Корнелије се на више мјеста у свом дјелу позива на Нанија, па је, највјероватније, од њега и преузео овај податак. У турбулентним временима која су услиједила крајем XVIII и почетком XIX вијека, однесен је из Котора, да би на крају завршио у Санкт Петербургу.³

Садржина исправа из Лекционара и Понтификала почиње да бива доступна научним круговима кроз подухват који је покренула Римокатоличка црква. Значајније интересовање за историју источне обале Јадрана почиње у првој половини XVIII вијека. Први који је детаљније, у оквиру прикупљања грађе за своје замишљено обимно дјело о Илирику, проучавао которску архивску грађу био је језуита Филипо Ричепути, преписујући и прикупљајући она документа која су му била од значаја за његов рад. У, за то вријеме, капиталном дјелу *Illyricum sacrum*, на више мјеста помињу се исправе из Понтификала.⁴

Наведени средњовјековни рукопис сада се налази у Рукописном одјељењу Руске академије наука и умјетности у Петрограду, под сигнатуром *F200*.⁵ У новије вријеме Понтификал је постао познат када су га почели помињати руски научници, акцентујући палеографску и музичолошку садржину основног текста.⁶ Историјској науци на нашим про-

¹ B. Nani, *De duobus imperatorum Russiae nummis, editio altera, monetis, ac documentis*, Venetiis 1752, LI.

² F. Cornelius, *Catharus Dalmatiae civitas*, Patavii, 1759, 48; Д. Синдик, *Понтификал*, 55.

³ Тада је из Которског архива нестало много драгоцених рукописа и извора, нпр. Грбаљски катастик (М. Nežirović, *Liber Legiptimationum, Nepoznati katastik župe Grbalj iz XV stoljeća*, Zbornik u čast Petru Skoku o stotoj obljetnici rođenja 1881–1956, JAZU, Zagreb 1985, 357–374.)

⁴ D. Farlati, I. Coleti, *Illyricum sacrum VI*, Venetiis 1600. О овом дјелу видјети: М. Vanino, *Illyricum sacrum i Filip Riceputi*, Croatia sacra I (1931) 259–292, Isti, *Philippi Riceputi I S. J. Begründer des „Illyricum sacrum“*, Archivium historicum Societatis Jesu I Roma 1932, 204–237, Isti, *Illyricum sacrum i začetnik mu F. Riceputi*, Vrela i prinosi I (1932) 10–79.

⁵ Прије него што је доспιο у рукописно одјељење РАН, Зборник је неко вријеме био у посједу католичке Академије у Санкт Петербургу. На фолијима 1r, 3r, 39r и 154r рукописа забиљежено је: PETROPOLIT. ROMANO-CATHOLICAE ECCLESTIAST. ACADEMIAE.

⁶ Л. Киселёва, *Фрагмент беневетанског писма в собрании рукописей Библиотеки АН СССР*, Сборник статей и материалов Библиотеки АН СССР по книговедению, Ленинград 1970; М. Мурьянов, *Звонят колоколы вечныа в великом Новгороде (славянские паралели)*, Славянские страны и русская литература, Ленинград 1973, 238–245; Л. Киселёва, *Латинские рукописи Библиотеки Академии наук СССР – описание рукописей латинского алфавита*, Ленинград 1978, 63–65.

сторима приближио га је својим радом Душан Синдик, почевши од 80-их година XX вијека.⁷

Овај литургијски спис привукао је пажњу и ширих научних кругова. Његов садржај био је предмет докторске дисертације коју је Канађанин Richard F. Gyug одбранио на Универзитету у Торонту.⁸ Његово бављење овим рукописним зборником има за епилог публикавање овог дјела, гдје је приложио транскрипцију текстова исправа које се налазе у њему.⁹ Фототипско издање овог дјела приредила је Ленка Блехова Челебић.¹⁰

По анализи канадског научника, у Понтификалу су се налазили преписи укупно 64 исправе. Оно што карактерише преписе исправа унијетих на слободним страницама и маргинама основног текста јесу оштећења у појединим дјеловима текста. Анализом текста исправа, а прије свега ишчитавањем оштећених дјелова исправа уз помоћ инфрацрвених зрака, може се уочити да су оштећени они дјелови текста који говоре о томе који су органи доносили одлуке. У питању су дјелови исправа гдје стоји да је народна скупштина, односно заједница свих которских грађана доносила те одлуке. Оштећења су вршена у вријеме када је, услед промјене друштвених односа у Котору, которско племство преузело примат у управљању градом. Брисањем дјелова исправа које говоре о учешћу народне скупштине у њиховом доношењу, желио се елиминисати њен некадашњи значај и улога у управљању комуном.¹¹

Интересовање за рану которску историју довело је до тога да су током новог вијека, од почетка XVIII вијека, прављени преписи исправа из Понтификала. Тако су настајали рукописни зборници, о чијим се

⁷ Д. Синдик, *Понтификал*, 53–66; *Которска исправа из 1200. године*, ИЧ 37 (1990) 197–203; *О политичким и друштвеним приликама у Котору крајем XII века*, Научни скуп Црква Светог Луке кроз вјекове, Котор 1997, 13–21; *Стефан Немања и Котор*, Међународни научни скуп Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви – историја и предање, Београд, Нови Пазар 2000, 116–119; *Которски документи из времена краља Стефана Владислава*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 25–30; *Превлака 1124. и 1181*, Бока 24 (2004) 127–133; Д. Синдик, *Одлука которског већа из 1246. године*, Грбаљ кроз вјекове, Зборник радова са научног скупа „Грбаљ кроз вјекове“ Грбаљ и Котор, 11–13. октобра 2001, Грбаљ 2005, 157–161; *О првом помену Брскова*, ИЧ 56 (2008) 305–309.

⁸ R. F. Gyug, *An Edition of Leningrad, B.A.N., F. no 200: The Lectionary and Pontifical of Kotor*, Ottawa 1985. Понтификал са Лекционаром представља један од најстаријих споменика музичке културе на тлу Републике Црне Горе (М. Radulović-Vulić, *Drevne muzičke kulture Crne Gore I, II*, Podgorica 2002).

⁹ R. F. Gyug, *Liturgy and Law in a Dalmatian city*, Toronto 2016, 541–571.

¹⁰ L. Blehova Čelebić, *Lectionarium et Pontificale Catharense 1166*, Tivat, Podgorica 2020.

¹¹ М. Гогић, *Политичко и друштвено уређење Котора у другој половини XII и XIII вијеку*, Необјављени рукопис докторске дисертације одбрањен на Филозофском факултету Београду, новембра 2018, 70–79.

ауторима често не може ништа казати. Ти зборници су садржали одређени број исправа из Понтификала. Преписивачи који су правили њихове преписе суочавали су се са проблемима оштећених исправа, па су те дјелове у преписима означавали на посебан начин (.).

У рукописном одјељењу Архива ХАЗУ у Загребу налази се неколико зборника са преписима исправа из Которског лекционара и понтификала. Колико се може видјети, хронолошки најстарији јесте зборник који се чува под сигнатуром *II b 21*. Он има неку врсту наслова и регеста: *Catharensium Miscellaneorum Liber continens: Informationes varias Procuratorum generalium Dalmatiae et Albaniae nec non copias, regesta et excerpta antiquissimorum privilegiorum, statutorum, protocollorum etc communitatis Cathari et ecclesiarum atque monasteriorum Catharensis civitatis ab anno 809 usque ad a. 1715*.¹² Рукопис садржи текстове неколико стотина исправа, преписао их је Которанин Антун Бизанти (1683–1742). Због тога се он у литератури обично наводи као Зборник породице Бизанти. У Котору га је купио и у Загреб понио Иван Кукуљевић Сакцински.¹³

Дио овог рукописа чији се садржај односи на исправе из ране которске историје почиње забиљешком преписивача: *Excerpta a quibusdam scriptura marginalibus extantibus sparsim in manuscripto Ceremoniali seu breviario quod aueruarum in Thesaurio Sancti Tryphonis*.¹⁴

Не може се примијетити да је код избора исправа које су из Понтификала преписане у овај зборник састављач примијенио неки критеријум, да је желио да унесе исправе одређене садржине. Вршио је одабир према свом нахођењу. Исправе нијесу унесене по хронолошком реду. Текст на почетку дијела рукописа који садржи преписе исправа говори да је састављач зборника имао Лекционар и Понтификал пред собом и директно из њега уносио одређене исправе. Неке од њих дају се у пуном облику, док су од неких наведени само почеци (*incipita*). Осим ових одлука, у зборнику се налазе преписи неколико других извора из которске историје до краја XIII, односно почетка XIV вијека.¹⁵

¹² Архив ХАЗУ у Загребу, Збирка хрватско-латиничких рукописа и кодекса, *II b 21*; I. Strohaj, *Statuti primorskih gradova i općina*, Zagreb 1911, 11; Д. Синдик, *Понтификал*, 54–56. О рукописним зборницима који се помињу у раду видјети: М. Гогих, *Политичко и друштвено уређење Котора у дружој половини XII и XIII вијеку*, 5–9.

¹³ I. Kukuljević Sakcinski, *Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim* 341; Ђ. Бубало, *Неколико докумената о зетском војводи Стефаници Црнојевићу*, *Историјски записи* 1-2 (2015) 27–45, 27–28.

¹⁴ *II b 21*, 304; Д. Синдик, *Понтификал*, 56.

¹⁵ У питању су акта који се углавном односе на црквене прилике (из 809, 1270, 1288, 1289. године). При крају рукописа налази се хронолошки попис исправа (*II b 21*, 361–365).

Рукопис говори да су у вријеме његовог настанка у Котору већ постојали и други зборници са преписима средњовјековних аката. Већ је казано да је од неких одлука из Понтификала дат њихов само почетни дио. Тако после кратког регеста одлуке из јула 1199. године: *In nomine Christi anno ab incarnatione Domini Nostri MCXCIX indictione II mense iulio sub tempore Regis Velcanni et Comitum Civivitis Desimiri (sequitur Decretum Consilii)* стоји *et reperitur in Nova Miscellanea n. XIII*, док се после помена одлуке из 1238. године – *Anno M.CC.XXXVIII. Sub tempore Domini Regis Vladislavi decretum scribere quod* каже (*initium ut supra*) *reperitur in Nova Miscellanea n. VIII*. Укупно се на четири мјеста у Загребачком кодексу налази помен тог зборника. Бројеви којима су означени преписи одлука означавају њихово мјесто, тј. редни број у овом непознатом зборнику¹⁶ *Nova Miscellanea* представљала је већ постојећи, други рукопис који је садржао преписе неких аката из которске историје, о чијој је садржини преписивач Загребачког зборника био упознат. Пошто је знао за његово постојање, он није уносио садржај исправа које су биле унијете у тај данас непознати зборник. Шта је још, осим поменутих одлука, тај рукописни зборник (*Nova Miscellanea*) садржао не може се утврдити. У цијелом зборнику једино се за исправе из Понтификала наводи да се налазе у неком другом зборнику. Анализом преписа аката у Зборнику породице Бизанти може се уочити да је након преписивања исправа текст контролисан. У преписима појединих исправа уочене су мање грешке, које су, истим рукописом, исправљене уношењем другог облика изнад тог првобитног.

У рукописном одјељењу Архива ХАЗУ у Загребу, под сигнатуром *I. d. 157*, пронађен је рукописни зборник (без наслова, означеног бр. 3) који у највећој мјери садржи преписе појединих исправа из Которског понтификала.¹⁷ На првој страници овог зборника забиљежено је: „*Sve ove vesti redom su i točno prepisane iz rukopisa nalazećega se sada u Kotoru kod g. Tripa D. Smeće, rukopis je bio pisan na početku našega vieka od Konta Tripa Smeće djeda gori rečenog doktora Tripa. Žalit je što nije nigdje zabilježio od kud je prepisivao, a navlaš na koju s knjižnicu odnosi popis knjiga na st. 15. i 16. Veći dio vesti već su tiskane u Farlatiju i Flaminiu Kornei. Rukopis je dobro sačuvan.*“ Трипо Смеќја (1755–1812), који се помиње у тексту, био је познати бокелски књижевник и историчар који је прикупљао грађу за бокелску прошлост. Из овог кратког увода може се закључити да је овај препис урађен у XIX вијеку. Пред-

¹⁶ *II b21*, 306, 308.

¹⁷ Архив ХАЗУ у Загребу, Збирка хрватско-латиничких рукописа и кодекса, *I. d. 157. Catharensia – Transumpta documentorum et statutorum civitatis, saec. XII et XIII.*

ложак му је био рукопис који је био у власништву знамените пераштанске породице Сmekја (Smecchia).¹⁸

Поменути зборник садржи преписе више од четрдесет исправа. Најстарија исправа у њему јесте она из 809. године о преносу моштију Св. Трипуна у Котор. За њом слиједе исправе које се тичу которске историје, од којих је већина позната: повеља папе Александра II из 1062. године, *Breve* из 1154. године, исправа о посвећивању олтара катедрале св. Трипуна из 1166. године, уговор Которана са Омишанима из 1167. године, препис документа који се тицао цркве Св. Марије из 1298. године, као и текстови натписа которских епископа са почетка XIII вијека.¹⁹ Након преписа ових исправа и натписа, дају се преписи исправа из Понтификала, почевши од оне из октобра 1181. године. Најмлађа одлука из Понтификала чији се препис налази у овом рукописном зборнику јесте она из јула 1247. године.

За разлику од Зборника породице Бизанти, у овом зборнику, који би се могао назвати Зборник породице Сmekја, преписивач је водио рачуна да преписе исправа унесе хронолошки. Настојао је да оне исправе које немају сачувани датум смјести у хронолошки оквир за који је он сматрао да их треба смјестити. Значај овог зборника јесте што садржи преписе више од 30 исправа из Понтификала, од којих су неке данас слабије читљиве. Текстови исправа дати су у мјери могућег, колико је то стање сачуваности исправа у тренутку прављења преписа дозвољавало. Ни у овом зборнику не може се препознати критеријум по којем је преписивач бирао исправе које ће унијети у Зборник.

¹⁸ Трипо Сmekја саставио је историју под називом *Sancto della Storia delle Boche*, коју је послао био на читање маркизу Паулучију у Венецију. О њему видјети: S. Vulović, *Popis narodnih Bok. Spisatelja i njihovih dijela*, Prvi program котор. gimnaz. 1872/1873, Dubrovnik 1873, i Program kot. gimnaz. za šk. god. 1878/1879, Zadar 1879; P. Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast, 1999; A. Mažibradić, *Stara porodica Smekja iz Perasta i njeni posjedi*, Бока 31 (2011), 171–198; Н. Вуковић, *Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека: Аналисти, хроничари, биографи*, Подгорица, 1996, 48. У наджупском архиву цркве Св. Николе у Перасту налазе се оригинални записи Трипа Сmekје (фонд XIII, III оставштина дон Срећка Вуловића, С 1–43, С 44–109.)

¹⁹ *I. d. 157.*, 1-3, 8. Изузетан научни значај овог рукописног зборника огледа се у томе што се у њему налази текст натписа са циборијума катедрале Св. Трипуна из XII вијека. О натпису видјети: М. Гогоћ, *Прилог проучавању циборијума из сакристике катедрале Св. Трипуна посвећеног Петиловријенцима*, Историјски записи, 1-2 (2017), 7–36; Исти, *Још једном о циборијуму катедрале Св. Трипуна посвећеног Петиловријенцима*, Историјски записи 1-2 (2019), 65–73; М. Zornija, *Dalla penna allo scalpello: analisi di archetipi per la morfologia delle lettere sull'epigrafe dei cibori di Cattaro*, Zbornik povodom sedamdesetog rođendana Nikole Jakšića, Zadar-Zagreb-Motovun 2020, 231–246; М. Lončar, *Pjesma jača od kamena? Natpis s jednog ili više kotorskih ciborija*, *Ars Adriatica* 10 (2020), 47–56.

У Рукописном одјељењу Архива ХАЗУ налази се и рукописни зборник *I d 54, Memorie sulle Bocche di Cattaro, concernenti il Culto*, који, такође, садржи преписе неких исправа из Понтификала, и то углавном оних из средине XIII вијека. Њихов значај, осим што говори о великој преписивачкој дјелатности и интересовању за которску историју, јесте што исправе садрже неке мање разлике у тексту, у односу на преписе у Понтификалу. Доносе, рекло би се, можда исправније облике појединих ријечи (имена), али без већег утицаја на основну садржину сваког појединачног акта.²⁰ Од великог значаја за историјску науку јесте и рукописни зборник, такође у Архиву ХАЗУ, *I d. 72, Memorie sulle Bocche di Cattaro, Leggi emanate sotto l' amministrazione propria*, који садржи преписе неколико веома оштећених исправа из Понтификала, углавном из шесте деценије XIII вијека.²¹ Већи број преписа исправа у два задња зборника имају неку врсту наслова.

Иако данас постоји савремено издање исправа из Понтификала, приређено на основу фотографија учињених модерном техником које олакшавају читање намјерно оштећених дјелова исправа, преписи исправа забиљежени у разним зборницима имају посебан значај. У неким ситуацијама, чини се, нуде друга, прихватљивија рјешења за нека оштећена мјеста у исправама, у односу на транскрипцију коју даје канадски историчар. То је и очекивано, будући да су те преписе чинили људи којима је дух простора и времена језика исправа у Понтификалу био ближи него данашњим истраживачима. Сви ти рукописи, са савременим издањем исправа из Понтификала, јесу основа за детаљније проучавање которске историје XII и XIII вијека.

Исправе се доносе оним редоследом како су забиљежене у рукописима. Уз текст, односно помен сваке исправе из рукописа који се доноси у раду, наводи се и њено издање код канадског историчара.

²⁰ Архив ХАЗУ у Загребу, Збирка хрватско-латиничких рукописа и кодексa, *I d 54, Memorie sulle Bocche di Cattaro, concernenti il Culto*, I-IV. Рукописни зборник садржи и преписе неких исправа за које се каже да су учињени са оригиналних исправа, које су биле у посједу Вицка Антуна Пасквалија (М. Гогих, *Которске исправе из оствитине Вицка Антуна Пасквалија*, Историјски записи 3-4 (2019), 127–140.

²¹ Архив ХАЗУ у Загребу, Збирка хрватско-латиничких рукописа и кодексa, *I d. 72, Memorie sulle Bocche di Cattaro, Leggi emanate sotto l' amministrazione propria*.

ДОДАТАК

I

Catharensium Miscellaneorum Liber continens: Informationes varias Procuratorum generalium Dalmatiae et Albaniae nec non copias, regesta et excerpta antiquissimorum privilegiorum, statutorum, protocollorum etc communitatis Cathari et ecclesiarum atque monasteriorum Catharensis civitatis ab anno 809 usque ad a. 1715

Excerpta à quibusdam scriptura marginalibus extantibus sparsim in manuscripto ceremoniali seu breviario, quod aueruarum in Thesaurò Sancti Tryphonis.

1

Sub tempore Domini Ladislavi Nobilissimi Regis, praesidente in Cathari Ecclesia Episcopo Blasio Leonis. Ita incipit quoddam decretum ad Communitatem Catharensis spectans conditum anno MCCXXXIX. de mense Iulio. Indictione xii (ni forte intelligendum in die xii)

(II b 21, 304; *Liturgy and Law*, 543, 544, № 2)

2.

In Nomine Dei aeterni et Salvatoris nostri Iesu Christi. Ego Blasius licet indignus Catharensis Episcopus unà cum omni Catharensi Clero, nec non Communitatis praedictae sub tempore Domini Regis Radoslavi facimus hunc breve Mathaeo de Boccali propter bonum seruitium, quod gessit circa nostrae Ecclesiae, et nostrae Civitatis adducens nobis Caput Sanctissimi Tryphonis nostri Protectoris. Igitur de pleno corde facimus sibi exenium secundum nostrum posse, et donamus sibi agrum de Sancto Theodoro, ut habeat illum cum Dei benedictione, et nostra. Et habeat potestatem ex illo facere su(304)am voluntatem, sicut ei placuerit. Et hoc sibi concedimus, ut ex omni collectione quae in civitate fuerit de magna, sive de minima, ipse, et filii eius, et universo suo haerede, qui de Mathaeo nati fuerint, sine absoluti ab omni datione Communis in perpetuum, et cum gesta de hac translatione scripserimus, ipsum in eadem gesta scribamus: Et haec omnia, quae sibi permittimus cum sacramento firmamus. Et quicumque hoc Decretum anuillare temptaverit, et hanc permissionem sibi datam non audierit ex parte Dei Patris Omnipotentis sit maledictus, et subiaceat in paena excommunicationis dum ipse vixerit, et ad confirmandum haec pagina Notarius Capitularis ex Iussione Episcopi Iuravi Tryphon Arhidiaconus, cum Praesbytero Iacobo Archipraesbytero, et praesbytero Iunio Communis Notario, et multis aliis pra-

esbyteris inius cum Tryphone Bolizae, et Millessa Dino, qui in ipso tempore Iudices iurati errant in Civitate. Testes exinde existentibus. Sergius ludino Andreas Cathari, Marine Moschae. Ioannes Eutici. Ioannes Iocobus. Petrus filius Ioannis Dabionis; et hoc donum, quod sibi damus: nullus homo praesumat sibi eum tollere pro qualicumque suo debito. Hoc fuit in anno millesimo CCXXVII mensis Octobris. Ego autem Iunius Praesbyter, et Communitatis Notarius ex iussione scripsi. (305)

(II b 21, 304-305; *Liturgy and Law*, 544, 545, № 3)

3.

Nos Melliciacca Domina Gratia Catharensis Episcopus una cum Michha Archidiacono Intus in Ecclesia Sancti Triphonis sic stabilivimus, confirmavimus, ordinavimus à modò in antea. nullus compater, sive comater quando efficiuntur Christianissima, praesumat mittere exenia compatri, vel comatri suae praeter quinque bucillatos, et quartam unam vini, et gallum cum gallina, et duo herloda. Mulier verò non audeat plus mittere suae comatri quinque tortas plenas, similiter, et unam quartam vini, nihilque aliud adiungat. In morte autem Pater Spiritualis defuncti nihil aliud praesumat portare in refectione mortuorum nisi tres tortas ad consolationem illorum, qui in lamentum perstiterint, et quartam unam vini cum duodecim folariis de piscibus. Laici quidem compater, sive comater in tristitia penitus nihil portare disponimus. Quicumque ergo à modo in antea hanc nostram communem ordinationem ausu temerario infringere praesumerit, excommunicationis vinculo innodamus: et nisi resipuerit, et ad emendationem non venerit, credat se in hac ligatione persistere.

(II b 21, 305; *Liturgy and Law*, 545, 546, № 4)

4.

In nomine Dei aeterni, et salvatoris Nostri Iesu Christi anno Millesimo cc.xxxi. 15 die intrante mense Septembris sub tempore Domini Regis Radoslavi, et Comitis de Salis, Episcopi vero Domini Blasii (subsequitae decretum Iudicum Communitatis ad politicam materiam spectans)

(II b 21, 305, на маргини: 1221, 15 septembris;
Liturgy and Law, 546, № 5)

5.

Ego Dominicus Cenobii Sancti Georgii Abbas iuro, quod hac hora in antea fidellis ero Sanctae Catharensi Ecclesiae, eiusque Domino meo Melicaxeco Episcopo, eiusque successoribus canonicè intrantibus ꝑ: (prout in nostris collectaneis) et supra @ 309

(II b 21, 306; *Liturgy and Law*, 551, 552, № 18)

6.

Anno Incarnationis Domini Millesimo CC.LV. mense Iunii, xii. die astante Indictione xiii. Nos quidem
 . Ecclesiae Sancti Triphonis Capitulum in unum penitus congregatum de voluntate omnium nostril sic de iure procuravimus ordinare, ut bigamous, aut coniugales, vel de saeculi conditione ad sacrum ordinem non promoveantur. Volentes in Ecclesia scandal, et odia resecare, et secundum Ecclesiastica iura vivere, et quemcumque ipsorum ex parte supradictorum causa rogationis advenerit, ipse à nostra congregatione segregetur, ac vinculo excommunicationis sit irretitus. Nullus autem Saecularium Magistratus audeat suos in Ecclesia saeculares ducere sine audientia Episcopi, et Capituli supradicti, quod praesens fieri fecimus per manus Diaconi Michae Communis Notarii.

(II b 21, 306, на маргини: 1255, 12. Iugno; *Liturgy and Law*, 552, № 19)

7.

Anno Incarnationis Domini millesimo ducesimo qudragesimo sexto. mense Septembris. secundo die intrante indictione .4. Sub tempore domini Regis Uroscii. Catharinae Urbis, praesentibus Iunio Iudice, (*натписано* Iuratis Iudicibus) et Consilio universo.

Hoc decretum sub sono puplicae campanae instituimus exercere iure (*натписано* nostre), causa (*натписано* cura), tempore (*натписано* tenore), et utilitate. Ab hodierno die in antea, ut (*натписано* et) tenendum sit ab omnibus, et observandum. sub tali conditione, ut quicumque de Communibus (*натписано* conciuibus) iniuste aliquem Sclavam de Gripuli, vel de Arbanensibus, aut Budvanensibus, sive qui sunt sub regimine (*натписано* Monasterii) Sancti Michaëli, praesumptiosè verberaverit (*натписано* vulneraverit) de iure, et ipso facto decem perperos venundetur, quos Comiti tribuat Civitatis, sed (*натписано* tum) unusquisque deinceps cum iustitia suam adivagi (*натписано* adversus) eosdem postulet rationem. Quod scriptum praesens Diaconus Micha Segretus (*натписано* de Giga) Communis Notarius manu propria exaravit.

(II b 21, 306, на маргини: 1246, 2 septembris;
Liturgy and Law, 553, № 21)

8.

Anno millesimo CCXLI. mense Septembris sub tempore Domini nostri Regis Vladislavi cum sonitu campanae (quod ita incipit) Actum quodam Consilii Catharensi. et reperitur in *Nova Miscellanea* №. IV

(II b 21, 306, на маргини: 1241; *Liturgy and Law*, 554, № 23)

9.

Anno millessimo ccxxvii. mense Octobris. Sub tempore Domini Regis Radoslavi. Et Domini Episcopi Blasii (initium ut supra) Reperitur in Nova Miscellanea №. VI

(II b 21, 306, на маргини: 1227; *Liturgy and Law*, 555, № 26)

10.

Anno M.cc.xxxviii. Sub tempore Domini Regis Vladislavi. Decretum scribere quod ꝑ: (initium ut supra) Reperitur in Nova Miscellanea №. VIII

(II b 21, 306, на маргини: 1238; *Liturgy and Law*, 556, № 29)

11.

In Nomine Domino Aeterni, et Salvatores nostri Jesu Christi. anno Mcc. in mense Januario in die 3. Nos nomine Populorum Catarinorum Lupinus Lupanae. Maurus Jacobi Leoce. Ursacius Simeonis, Euticius Micha pagani Paschalis Dragus. Rille Dabraza, Nicolaus Grobanus. cum omni Populo Civitatis similiter, et dominorum, Micha Archidiaconus cum suo Capitulo ibi existens: Recollentes, et firmiter in mente retinentes, quod quondam sub tempore Comitum Benessae veniens quidam legatus à Romana Curia nomine Gualterius, et coram sui praesentia reclamavisse totius Populus Civitatis de superfluitate laboris, quam sine misericordia exigebant à suis debitoribus. Unde per voluntate omium nos(306)trum ex iussione Appostolica decreverunt hoc, ut pro decem annis de labore, non plus possit quaerere exactor, nisi duplicatos solidos ad rationem de quinque in sex, quoniam in antiquo tempore hoc fuit usum nostrae Civitatis alium laborem non exigebant, nisi de quinque in sex. Unde pro decem annis deorsum non possit querere nisi medium laborem de quinque in sex; ex decem verò annos sursum non possit quaerere nisi duplicatos. Hanc quidem scripturam benè recolimus esse factam, sed nullo modo eam invenire potuimus: Sed quia cuncta, quae illic scripta sunt pleniter recolentes iuxta hoc decretum hanc scripturam confirmamus, et firmiter perpertualiter esse tenendam communi voluntate iubemus. Hoc fuit actum sub Tempore Domini Nostri Regis Velcani, et Comitatum regente apud nos Desimirus eius famulus. Ego autem Junius Praesbyter, et Consilii Notarius audiens hoc ab istis Nobilibus sine dilatione prenotavi. (307)

(II b 21, 306, 307, на маргини: 1200, 3 Januarii;
Liturgy and Law, 557, № 32)

12.

In anno Dominicae Incarnationis Mccxxviii. ii. die astante mense Octobris. pulsata campana ꝑ: In primis Dominus Blasius Episcopus cum Tryphone Archidyacono et reliquis Clericis de Capi-

tulo cum Iudicibus Iuratis, et nobilibus Civitatis Hoc decretum institutum (*натписано* instituimus). Ut ab hore die in antea nullus homo ex (*натписано* de) Civitate praesumat credere aliquam causam Abbati Mathaeo Sancti Georgii (*натписано* Georgii), nec ipsius monachi super causis Sancti Georgii, nec nullus homo audeat emere ab illis terras, (*натписано* terram) aut vineas de Sancto Georgio, nec credere illis aliquam pecuniam super parentis Monasterii. Et quicumque hoc fecerit perdat pretium, (*натписано* totum) quod illis datum habuerit; insuper subiaceat in paena excommunicationis.

(*II b 21*, 307, на маргини 1229, 2. Octobris;
Liturgy and Law, 561, № 41)

13.

In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti Amen. anno Millesimo Cxxiiii. Ego Ursacius Episcopus una cum Mele Priore, et Nobilibus Catharensi. In primis Bucinus Catapanus, Georgius de Grobana, Euticius Bollia de fronti Crosi, Vita Dabrazze, Tryphon de Domana, Ursacius de Vicao. Simeon proculi, Vitalis de Grasana Derza. Sergius de buda. Micha de Belez. Gayslaus Derze, Baliazza. Bis, et semel Consiliarii pulsavimus Campanam
 donamus Tumbam Sancti Arcangeli ad Ecclesiam Sancti Triphonis. videlicet à Vaize usque ad littus maris, et à littore maris usque ad Vaice montis. Et ibidem in conuentu intrato(sic!) qanaes (sic!) seniores eue
 Si aliquis esset haeres in eadem Tumba, qui omnes unanimiter
 Quoniam nulla humana persona habet aliquam haereditatem in eadem Tumba extra quatuor vel quinque quae sunt a parte Sancti Vincentii. Et hanc nostram donationem si aliquis rumpere temptaverit, vel calumniam fecerit ex parte Dei Omnipotentis et Beate Marie semper Virginis, et omnium Sanctorum excommunicetur, et cum condemnatis condemnentur, et ex pa(307)rtē nostra, quamvis peccatores Et in secundo Adventu nostro appareant. Et sicut Luminaria, quae à vento extinguuntur, extinguantur. Ago autem praefatus Ursacius episcopus per voluntatem omnium Nobilium, et auctoritate Communi propria manu scripsi.

(*II b 21*, 307, 308, на маргини: 1124;
Liturgy and Law, 561, 562, № 42)

14.

In Xristi nomine anno ab Incarnatione Domini Nostri Mxcix. Indictione ii, mense Iulio sub tempore Regis Velcani, et Comit̄ Civitatis Desimiri. †: (sequitur Decretum Consilii) et reperitur in Nova Miscellanea № XIII

(*II b 21*, 308, на маргини: 1199; *Liturgy and Law*, 565, № 49)

15.

In anno Mccxxxix. vivebat Blasius Episcopus Cathari ex actum Communis Catharensi

(II b 21, 308, на маргини: 1239; *Liturgy and Law*, 566, № 51)

16.

Tempore Regis Velcani actum Catharensi à iudicibus ꝑ: anno, 1203.

(II b 21, 308, на маргини: 1203; *Liturgy and Law*, 566, № 52)

17.

In Nomine Domini, et Salvatoris Nostri Ihesu Christi anno ab incarnationis Domini Nostri 1197. Sub tempore Domini Nostri Velcanni. Diocliae. Dalmatiae. Tribuniaae atque Toplize incliti Regis et Domini Bogdani Comitatum Cathari optinente. Nos Cathari Iudices ꝑ:

(II b 21, 308: на маргини: 1197;
Liturgy and Law, 567, 568, № 54)

18.

In Nomine aeterni Dei et Salvatoris Nostri Iesu Christi ꝑ: anno MCLXXXVI. mense Junii. Tempore Domini Nostri Nemannae Magni Iupani Rassae. Ego Cutha Satnicus directus in Civitatem Cathari, à praedicto Magno Iupano una cum iuratis Iudicibus ab ipso constitutis Iunio Sergii ꝑ: sub pulsatione campanae ꝑ: (sequita un decreto)

(II b 21, 308, на маргини: 1186; *Liturgy and Law*, 569, № 60)

19.

Ego Grimoaldus ꝑ: ut in collectaneis ꝑ:

(II b 21, 308; *Liturgy and Law*, 570, 571, № 62)

20.

Primo, che comituta Breve recordacionis, et securitatis ꝑ:

(II b 21, 308; *Liturgy and Law*, 559, № 38)

21.

ii Ego Dominicus ꝑ: Vide supra @ 309

(II b 21, 308; *Liturgy and Law*, 551, 552, № 18)

22.

iii In anno Dominice Incarnacionis Mccxxii

(II b 21, 308; *Liturgy and Law*, 568, 569, № 58)

23.

iv Ego Grimoaldus

*(II b 21, 308; Liturgy and Law, 570, 571, № 62)***24.**

Ego Dominicus Cenobii Sancti Georgii Abbas. Iuro quod ab hac ora in antea fidelis ero Sanctae Catharensi Ecclesiae, eiusque Domino meo Meliciacco Episcopo, eiusque successoribus canonicè intrantibus. Non ero in consilio, neque in facto ut vitam perdatis aut aliquod membrum, seù mala captione capiamini. Consilium quod in parte, aut per litteras, aut per nuntium credideris ad vestrum damnum nemini pandam. Iura, et possessiones Catharensis Ecclesiae adiutor ero ad defendendum, et retinendum contra omnes homines. Vocatus ad Consilium, seu ad Conventum, veniam nisi prepeditus fuero praepeditione canonica. Singulis annis visitabo Ecclesiam Sancti Tryphonis in suis solemnitatibus nisi avobis (sic!) vestrorum successorum absolvar licentia. Haec autem omnia recta fide, et sine fraude observabo. Sic me Deus adiuvet, et haec Sancta Dei Evangelia.

*(II b 21, 309; Liturgy and Law, 551, 552, № 18)***25.**

In anno Dominicae Incarnationis MCCXV. mense Augusto. Evenit tunc, ut pro quodam debito fuissent datae aptagiae super Presbyterum Michaelem Comiti Zupcae; Et postquam hoc factum nunciatum fuisset Sergio Archidiacono qui tunc primatum Ecclesiae tenebat venit in curia coram Iudicibus, qui ipso tempore errant, videlicet Drago Potis, Basilii cum Petro Potis Tryphonis, atque Symonis Iunii; et coram istorum iudicio convixerunt Comitem Zupzam; Et iudicatum ut Comes non auderet accipere aptagias super nullum Clericum, nisi Episcopum, vel si ibi Episcopus sibi in civitate non fuerit, hanc potestatem Archidiaconus habeat tollendi aptagias super quemlibet Clericum. Scripsit haec Iunius Communis Notarius. (310)

*(II b 21, 309, 310, на маргини: 1215;**Liturgy and Law, 558, 559, № 37)***26.**

In anno Dominicae Incarnationis M.cc.xxii. mense Iunii. Indictione .xi. coram nobis Iuratis Iudicibus Joanne Jacobi cum Desa. Blasius Catharensis Episcopus misit querimoniam super nauclerios navium dicens quia oporteret dare mihi redditum tam de maioribus navibus, quam de minoribus. Deinque ad hanc questionem respondit Andreas Catenae dicens, quia nunquam scimus fuisse datum Episcopo de minoribus barcellis. Interea vocantes nauclerios, et quaesierunt eos si antea hoc datum fuisse: Et in hoc testi-

ficatus est Symon Pertibuis. dicens: Quia Episcopus Sergius me convenit de hoc reddito, et iudicatum est me dare: et dedi illud sibi. Testificantibus et aliis hominibus Lampridius Zizae cum Vitalio Taroni et Marino Mosce. Unde nos Iudices ex consensu aliquorum nobilium sic iubemus ut deinceps tam maiores naves, quam etiam et barcellas darent redditum Episcopo, sicut moris est. Et hoc invenimus redditum de more de uno arbore medium modium et de duobus arboribus unum modium.

(*II b 21*, 310, на маргини: 1222; *Liturgy and Law*, 568, 569, № 58)

II

I. d 157.

1.

In nomine Dei eterni et Salvatoris nostri Jesu Christi, peractis signidem a Nativitate Christi multorum annorum curriculum. In praesentia scilicet subscriptorum testium. Ego Mathaeus de Berbra una cum Blasio Fancelli. Atque Lampredio Sole, vera fide testificamur super animabus nostris. et quod verum et certum scimus cunctis audientibus ad memoriam ducimus qualiter ipsas vineas quas modo plantant filii Rusini Volleni usque ad arborem fici recto tramite usque quod continet vallem totam illam terram quae inferior est usque ad vineas Pacleti omnes illas terras dabant agraticum Sancto Triphoni et terras quas dicebantur quondam fuisse Branattae super ipsi de Melosa omnes illas terras. Ursellus cum Branata seminabant eas de quibus terris dabant agraticum ad Ecclesiam Sancti Triphonis. Et ego Mathaeus praenominatus sedendo in Episcopo accipiebam agraticum de terris earum. similiter Branatta de vineis quas habebat dabat agraticum praedictae Ecclesiae Sancti Triphonis. Et ego Blasius cum fratribus meis pignoratam habuimus ipsas vineas de Melosa et agraticum dabamus ad Sanctum Triphonem. et ipsas terras multotiens laborabant nostri homines et agraticum dabant ad Sanctum Triphonem. Verum secundum nostrum intuitum nobis videtur totam illam vallem esse de Sancto Triphone uque ad Rudinam. Fuerunt autem in assertione istorum testimonium Praesbyter Tiscinus. praesbyter Astasius. praesbyter Jacobus. cum Praesbytero Marino Urselli. atque Dyacono Lazari. Et ego Junius Praesbyter et Communis Notarius auditor et scriptor huiusmodi rei assisto. (Na margini: 118.)

(*I. d 157*, 5; *Liturgy and Law*, 560, № 40)

2.

1154. Breve recordationis et securitatis factum se nobis Consulibus, Basilio videlicet Petrislavio Johane Dabronis Rufino, et Jono Sergii. Fecit enim praedictus Basilius Consul reclamationem in praesentia nostri, et Domini Majonis Episcopus nec non et Vite quondam Comitum, et bonorum ho-

minum testium subscriptorum super Bolliazam, dicens. Iniustum patimur a te eo quod Ecclesiam Sancti Victoris cum suis pertinentiis iniuste, et sine ratione ad tuam utilitatem tenes cum semper ut nobis nostri seniores referent, de communo fuit. Verum si habes aliquam iustam rationem, quod iure debes illam possidere patefacias nobis. sin autem volumus, ut ad communem utilitatem, sicut decet, Episcopus illam possideat et ad suum commodum eam disponat. Ad haec verba quae Basilius referebat, Bolliaza dixit. nichil vobis respondeo. quia antecessores vestri de hoc mecum legem habentes uici illos. et cartam habeo, quam Rex Georgius michi scribere fecit. Cui Basilius dixit. si legem cum nostris antecessoribus habuisti, sicut dicis. respondens nobis ostende rationem tuam, et si cognoverimus quod iuste possides Ecclesiam praefatam, semper illam iure hereditario tene sin autem Episcopus, sicut alias communes Ecclesias tenet. ita et ista tenebit. Bolliaza autem nullum penitus nobis dare responsum. Iudicavimus, ut Ecclesiam pernominatam Sancti Victoris, cum suis pertinentiis, esse commune, commendantes illam in potestate Majonis Episcopi. Et ut numquam de ea Bolliaza, vel aliquis ex parte eius aliquam querimoniam inferre valeat. pro eo quia Consul effectus plenam justitiam habere poterat si iuste tenuisset Ecclesiam praedictam. hoc breve scribere iussimus per manus Lavrentii praesbyteri, et communis notarii. Haec sunt nomina testium. Dabri. Martinus. Petrus Catapanus. Pitrichna Bolliia. Leo Cuticius. Pitrilinus. Kyri, Andreas. Teodorus Pagoruci et plures alii quos longum est enarrare.

(На маргини : 1154: in poi Sentenza delli quattro consoli di Cattaro in presenza del Vescovo Majo, e di Vita Conte contro Bolliaza, che la Chiesa di San Vittore colle sue pertinenze sia del Commune)

(I. d 157, 2; *Liturgy and Law*, 559, № 38)

3.

Ego Jonus de Paclezo testificor, atque aperte declaro coram Domino Bucino Episcopo in primo anno sui Episcopatus. Et coram praesbytero Anastasio. et Diacono Tiscino. atque Subdiacono Marino quoniam cum ego adolescens essem sedebamus cum patre, et auo meo in vineis nostris. et veniebant ibi saepe sedere vicini qui ibidem erant. videlicet praesbyter Petrus de Vidalo. et Bratessa de Papparalia. et Borce: et ab ipsis multotiens audiebam. quoniam totam Tumbam esse de Sancto Angelo extra quatuor petias de vinea. Videlicet unam Ioni de Sola. Aliam vero Silvestri de Marza. Tertiam Bristini. Quartam illis de Dazzo. Et de vineis de illis de Bellatoza, ostendebant quia fuere venundate Trifoni de Derza. solum modo plantam. et terrae sunt de Sancto Angelo. Et totae aliae terrae quae in Tumbam sunt a sursum usque deorsum usque ad potocum sunt de Sancto Angelo. Et in alio latere a parte Teodi terrae et vineae quae dicebantur Branatae sunt de (3) com-

muno. Vinee vero de Mellosa usque ad vineas de Paclezo et totum illum ple-
gum sunt de Sancto Trifone. Et vineam praesbyteri de Uidalo de Castanno
subtus de Papparalia et vineam magistri Vite. et de Pesenno. et de illis Gal-
la. et de Praesbytero Petro de Uinero. sunt de Sancti Trifone. Cuius testi-
monium scripsit praedictus Marinus subdiaconus Urselli M.C. octoginta .I.
mense Octobris. (4)

(I. d 157, 3, 4; *Liturgy and Law*, 563, 564, № 44)

4.

In nomine Eterni Dei et Salvatoris nostri Jesu Christi. Anno eius incar-
nationis Millesimo centesimo octogesimo secundo quinta decima indictione.
Ego Praesbyter Quiricus. habens in etate mea Octoginta et eo amplius annos.
quod scio fideliter testificor. coram Domino Mauro Archidiacono. et prae-
sbytero Tiscino, et Diacono Trifone Iono Dragi. Diacono Micha. Diacono
Jacobo. Diacono Marino Urselli. quoniam etas mea eaque rectans dicere me
compellit nichilque mentiri. Unde hoc breve ad memoriam posterorum fieri
iubeo. sicut oculis meis uidi, et meis auribus audivi.

Postquam enim Domnus Episcopus Ursacius et Mele priore. et nobiles
huius civitatis Tumbam Sancti Angeli donaverunt Ecclesiae Sancti
Triphonis. idem Episcopus et Prior completis aliquantis diebus, singulas
barcellas ordinaverunt. quatenus pergerent ad designandum praedictam Tum-
bam Sancti Angeli.

Tunc elegerunt ad portandum secum, de clarissimis senioribus civi-
tatis qui optime sciebant res Ecclesiarum discernere. quorum nomina sunt
haec : Lampredius de Marga. et Lampredius de Johane. de Vito. cum fratre
suo Vito.

Sergius de Boda. Ursacius de Crema. Teodorus de Hyssoli. Silvestres
de Marza. Vitalis de Dazo cum fratre suo Bollia. Venientibus autem nobis ad
locum paululum subtraximus nos a terra cum barcellis in pelago. quatenus
praedicti seniors, totam tumbam ex omni parte inspicerent. et studiosus il-
lam intuendo, ex tota Tumba non traxerunt amplius esse de hereditate; nisi
has petias de vinea.

Unam Joni de Sola. Aliam Silvestri de Marza. Tertiam de illis de Daz-
zo. et unam Bristini. Caeterum vero Tumbam a summo usque deorsum ex
omni parte. firmaverunt esse de Sancto Angelo. Postquam autem haec omnia
complevimus pereximus ad Teodum et designaverunt terrae Sancti Trifonis.

Deinde terrae Sancti Johanis. et sic domum reversi sumus. Haec om-
nia ego Petrus Diaconus Botti, et communis notarius audiens a praedicto prae-
sbytero Quirico, propria manu scripsi, anno primo Domni Bucini Episcopi
et Benesae Comitit.

(I. d 157, 4; *Liturgy and Law*, 562, 563, № 43)

5.

In nomine Eterni Dei et Salvatoris nostri Iesu Christi. Anno Millesimo Centesimo Octogesimo .VI. mense Januario. Temporibus Domini nostri Nemannae Magni Iupani Rassae. Ego Turha Setnicus directus in civitate Cataro, a praedicto Magno Iupano una cum iuratis Iudicibus ab ipso constitutis Junio Sergii. Jacobo Leoce. Petrolino Gregorii. et cum omnibus nobilibus Catarensibus sub pulsatione campanae ut ab hodierno die in antea si quis ex nostris concivibus eme(4)rit de aliquot servo pales, vel arundines. sive salices; det sex Michalatos. de quibus unum accipiat Comes ciuitatis et quinque dentur ad utilitatem Ecclesiae Sancti Trifonis. Et servus qui habet Sabbatam. vendat palam sive in porta. vel dominus eius interogetur. Et super servum qui furtum fecerit; non possit plus dari iudicaturam: nisi duo vel tres perperos. Super liberum autem detur iudicatura quantumcumque datori iudicature placuerit. (5)

(*I. d 157, 4, 5; Liturgy and Law, 569, № 60*)

6.

In nomine Eterni Dei Anno Millesimo Centesimo octogesimo VIII. In mense Iannuarii. Ego Bezantius Comes Catari.....campanam pulsavimus.....hoc pactum posuimus et stabiliuimus ut ab hodierno die in antea nulli filii possint eicere patrem suum aut matrem de ereditate sua. sed ipsi dominantur ereditatem suam, et teneant illam usque dum viri fuerint. Post obitum vero illorum quidquid remanserint filii eorum intra se dividant. Ego magister A. quod inveni in Capitulario scripsi hic.

(Na margini: Ista lex est data inter patrem et filium)

(*I. d 157, 5; Liturgy and Law,*

7.

In nomine Dei eterni et Salvatores nostri Jesu Christi. Anno Millesimo ducesimo. In mense Ianuarii Indictione .III. Nos omne populum Catarinorum In primis Jupanus Maurus Jacobus Leoce. Ursacius Simeonis. Euticius Micha pagani Pascalius Dragonis. Rille .I. Dabrazza. Nicolaus Groban. Cum omni populo civitatis. Similiter et domnus Micha Archidiaconus cum suo Capitulo ibi existens. Recollentes et firmiter in mente retinentes quod quondam, sub tempore Comitum Benesae. Veniens quidam legatus a Romana Curia nomine Gualterius, et coram sui praesentia reclamavisse totius populus civitatis de superfluitate laboris, quia sine misericordia exigebant a suis debitoribus. Verum pro voluntate omnium nostrum ex iussione Appostolica decreverunt hoc; ut pro decem annis de labore non plus possit querere exactor, nisi duplicatos solidos ad rationem de quinque in sex quoniam in antico tempore hoc fuit usum nostrae civitatis aliam laborem non exigebatur nisi de quin-

que in sex. Verum pro decem annis deorsum non possit querere nisi mediam laborem de quinque in sex. Ex decem vero annos sursum non possit querere nisi duplicatos. Hanc quidem scriptam bene recolimus esse factam sed nullo modo eam invenire potuimus. sed quia cuncta quae illic scripta sunt pleniter recollentes, iuxta hoc decretum, hanc scriptam confirmamus et firmiter perpetualiter esse tenendam communi voluntate iubemus. Hoc fuit actum sub tempore Domini nostri Regis Velcani, et comitatum regente apud nos Desimirus eius famulus. Ego autem Junius Praesbiter et communis notarius audiens hoc ab ipsis Nobilibus sine dilatione pernotavi. (7)

(*I. d 157, 6, 7; Liturgy and Law, 557, № 32*)

8.

In anno Millesimo ducentesimo, mense Januario. indictione III. Nos civitatis Catari Hoc decretum fieri iubemus, ut nullus homo possit capere nec pignorare perchivium cuiusdam uxoris sine iusione praedictae mulieris cuius fuerit parchivium.

(*I. d 157, 7; Liturgy and Law, 558, № 34*)

9.

In anno Millesimo ducentesimo. Mensis Januarii. Indictione III hoc decretum fieri iubemus, ut nullus homo presumat incidere roncum, nec mittere ignem per montem incipiente de Pradozza usque ad vallem de his de Loba et si quis inventus fuerit mississe ignem ad comburendum montem, vel incidentem roncum. venundetur .VI. perperis ex quibus quinque habeat Sanctum Triphonem et unum habeat curiam. Quorum iussione scripsit Junino praesbiter et communis Notarius.

(*I. d 157., 7; Liturgy and Law, 568, № 55*)

10.

Ego Laurentius Zanne Veneticus. Comes Catari gratia Domini Magni Iupani Stephani et eius filiis Iuro super Sancta dei Evangelia omni populo Catarensi pusillo, et magno sine fraude et malo ingenio ut ab hodierno die in antea quot quod iudicaverint Iudices, qui electi fuerint temporaliter. ego primus Vicarius sine diminutione iustificarem et distringerem. et omnes equaliter iustificarem. et taliter maiorem qualiter minorem in iustitia diligerem. Sic me adiuvet Deus et hec Sancta Evangelia. Millesimo ducentesimo primo. Mense Septembrio.

(*I. d 157, 7; Liturgy and Law, 571, № 64*)

11.

Ego praesbiter Iohannes Prelie adhuc sana mente et bona intentione facio testamentum de omnibus meis rebus, et mitto domum meam sub tali

redditu ut in omni anno tribuat domum meam .I. perperum clericis de Capitulo Sancti Triphonis. et commendo illis animam meam ut annuatim mihi aniversarium faciant et quicumque domum meam perfuerit absque ulla contrarietate illis omni anno praedictum perperum prebeat. In testimonio sci(7) licet Nycolay Grobane. et Pauli Dyaconi. Scripta per manus Iunii presbyteri communis notarii ex ore illorum audiendo. In anno millesimo ducentesimo secundo. mensis Novembris. (8)

(I. d 157., 7, 8; *Liturgy and Law*, 558, № 35)

12.

In anno Millesimo ducentesimo tertio. Mensis Aprilis Indictione .VI. catarinorum pulsata campana et civitatis emendavimus superiorem Capitularem quod antea factum erat de captione animalium in vineis sive in agris eo quia plurimae lites et contentiones et discordiae inter nos saepissime concrecebant et sacramenta plurima fiebant. Verum resecamus pristinam pravitatem et tali modo capitulare pernotamus. ut ab hodierno die in antea si quid invenerit Asinum. vel equum sive bouem vel aliquid animal in vinea sua sive in agro vel in qualicumque opera sua eum ceperit ipse cuius fuerit animal restituat ei dampnum quod illi factum fuerit si ei placuerit vel si dampnum et illo exigere noluerit et venditionem voluerit non possit illum plus venundare nisi quarta de pepero secundum antiquum morem et qui presumptione miserit animalia in extranea opera ad antiquum morem iudicetur.

(I. d 157, 8; *Liturgy and Law*, 564, 565, № 47)

13.

In nomine Dei Eterni et Salvatoris nostri Iesu Christi Anno videlicet peracto ab eius Incarnatione Millesimo ducentesimo tertio. In Kataro universo populo civitatis. Hoc decrevimus atque disponimus In Capitulare quod olim a nobis factum est. Sub tempore Domini nostri regis Velcanni, et Desimiri Comitis, Qualiter secundum quod audivimus quondam a Domino Dabrio et a Nikyforio dicentes. ut quicumque falsitatem adduxerit in carta sive in testimonia sine carta venundentur .XII. perperis ex quibus sex perperis venundetur ipse qui testimonium conduxerit. et ipse qui testificatus fuerit venundetur alios sex perperos et numquem ei credatur sed ab omni testimonium sit abiectum. Et quis cartam falsam in curia adduxerit super aliquem hominem simili pena venundetur de XII. perperis de quibus Sanctum Triphonem habeat VI. perperos et alios sex habeat curiam. Et de omni ista venundatione quam obsecuta fuerit pro tali falsitate semper curia habeat medietatem, et Sanctum Triphonem aliam habeat medietatem. Et ammodo in antea unam testimoniam solam nec in carta nec sine cartaprehendatur

in curia. Excepto si aliquid alicui acciderit extra civitatem ubi duo testimonia habere non potuerit.

(*I. d 157, 8; Liturgy and Law, 566, № 52*)

14.

In anno Dominicae incarnationis Millesimo ducentesimo tertio. Mense Novembrio. Pulsata campana et collecto hoc decretum scribere facimus. Ut qualemcumque servum inventus fuerit in furto de bove sive de asino sive de equo vel de mulo et de uaccis ex tribus membris unum sibi incidatur id est nasus vel manus sive pedem. Et si forte inventus fuerit irrupisse vel depredasse cuiuscumque domum simili pena suspendatur. Et si forte palos vel calamos vel (8) qualem cumque causam deminutis rebus in furto inventus fuerit componat dampnum et det venditam curiae. Et omnia pena ista patiatur quae superius scripta legitur si ipse qui dampnum patierit contulerit se ad curiam. Et de qualiscumque membris unam ipse voluerit illi incidat. Et si aliquis liber in qualicumque furto in civitate inventus fuerit turpissime tonsum per totam civitatem perducatur et deiciatur. Insuper det venditam curiae. (9)

(*I. d 157., 8, 9; Liturgy and Law, 567, № 53*)

15.

In anno Millesimo ducentesimo quinto quarto decimo die mensis Julii campana hoc decretum scribere facimus et quicumque diruerit murum de communi et non eum statim incluserit venundetur .VI. perperis de quibus III perperos habeat Sanctum Triphonem et de istis antea pignoretur et alios tres perperos det Curiae. et qualem cumque bandum fuerit missum in civitate de qualicumque negotio sit firmiter tenendum, et quicumque eum non tenuerit simili venditione subiaceat ut pignoretur de VI. perperis de quibus III. habeat Sanctum Triphonem et de istis prius pignoretur. et alios III. perperos tribuat curiae.

(*I. d 157, 9; Liturgy and Law, 560, № 39*)

16.

Ego Symon Velcace cum consensu et voluntate uxorio meae Judae mittimus in reditu vineam nostram de Dumidrana, quam emimus ab uxore Prioris Triphonis. ut omni anno ipsam vineam tribuat .I. perperum. Clericio de Capitulo Sancti Triphonis pro animabus (5) nostris et pro anima quorum fuit ipsam vineam. Verum sic disponemus ut quicumque perfuerit eandem vineam sine ulla callumpnia praebeat illis perperum et omni tempore subsistat sub illorum redditu. In testimonio scilicet Praesbyteri Tiscini illorum spiritualis patri et Dyaconi Pauli. (6)

(*I. d 157, 5, 6; Liturgy and Law, 558, № 36*)

17.

+Nos Melliciacca Dei Gratia Catharensis Episcopus, una cum Micha Archidiacono intus in Ecclesia Sancti Triphonis sic stabilivimus, et firmiter ordinavimus, ut ammodo in antea nullus Compater, sive commater quando efficiuntur Christianisma, presumat mittere exenium compatri, vel comatri suae, preter quinque buclatos, et quartam unam vini, et gallum cum gallina, et duo herloda. Mulier vero non audeat plus mittere suae comatri, nisi quinque tortas plenas, similiter et unam quartam vini, nihilque aliud adiungat. In morte autem patris spiritualis defuncti, nihil aliud praesumat portare in refectione mortuorum, nisi tres tortas ad consolationem illorum, qui in tamentum perstiterint et quartam unam vini cum XII. folaris de piscibus. Laici quidem Compater, sive comater in tristitia penitus nihil portare disponimus. Quicumque ergo ammodo in antea hanc nostram communem ordinationem ausu temerario infringere praesumserit, excommunicationis vinculo innodamus; et nisi resipuerit, et ad emmendationem non venerit, credat se in hac ligatione persistere.

(*I. d 157., 6; Liturgy and Law, 545, 546, № 4*)

18.

Ego Dominus Cenobii Sancti Georgii Abbas. Juro quod ab hac ora in antea fidelis ero Sanctae Catharensis Ecclesiae, tibi que Domino meo Melliciacce Episcopo, tuisque successoribus canonicis intrantibus. Non ero in consilio, neque in facto ut vitam perdatis aut aliquod membrum, seu mala capcione capiamini. Consilium, quod mihi per te, aut per litteras, aut per nuntium credideris ad vestrum dampnum, nemini pandam. Jura; et possessiones Catharensis Ecclesiae adiutor ero ad defendendum, et retinendum salvo meo ordine, contra omnes homines. Vocatus ad Consilium, seu ad Conventum, veniam nisi perperditus fuero perperdictione canonica. Singulis annis visitabo Ecclesiam Sancti Triphonis in suis sollempnitatis nisi tua, tuorumque successorum absolvar licentia. Hec autem omnia recta fide, et sine fraude observabo. sic me Deus adiuvet, et haec Sancta Dei Evangelia.

(*I. d 157, 6; Liturgy and Law, 551, 552, № 18*)

19.

In anno Dominicae Incarnationis Millesimo ducentesimo trigesimo Quarto. vicesimo die intrante mensis may. pulsata campana hoc decrevimus de communi consilio ut ab hodierno die in antea current per civitatem denarios in perperum et ad quindecim melarenses in perperum. Tamen Credanze quae antea factae sunt persolventur ad XVIII. denarios per perperum sive perperum de auro. Et quicumque voluerit anubulare hoc decretum et aliter emere vel vendere quam hic scriptum

est det Comiti Catare VI. perperos pro venditione. Hoc decretum factum est in tempore comitis Cratien.

(*I. d 157, 9; Liturgy and Law, 564, № 46*)

20.

Nos usum pulsata Campana Hoc decretum scribere iubemus ut ab hac die in antea comparare aut vendere nisi ad ractionem de quindecim Melarenses in perperum. et quicumque presumpserit plus tenerarie aliquo modo facere negotium nisi ad quindecim Melarenses carta faciant de nulla credenza nisi ad quindecim Melarenses in sententia. Et hoc decretum confirmatum est ab Episcopo et ab univarse Capitulo sub sententia ex communicationis. Hoc factum est in Anno Millesimo ducentesimo tricesimo Sexto. In **Kat.** mensis Juni. Scripsit hec Presbyter et Communis Notarius.

(*I. d 157, 9; Liturgy and Law, 556, № 31*)

21.

. hoc decretum ut quicumque fecerit mercatum causa vendendi ad populum venundetur Comiti III. perperos. Insuper sit excommunicatus ab hodierno die in antea. Hoc fuit in anno (9) Millesimo ducentesimo tricesimo Sexto. mensis Octobris. (10)

(*I. d 157, 9; Liturgy and Law, 555, № 28*)

22.

In anno Dominicae Incarnationis Millesimo ducentesimo Tricesimo Octavo. mensis Januarii. Cum pulsatione Campanae hoc decretum scribimus ut sit tenendum a nobis. Ut qualiscumque Catarinus qui est uxoratus extra civitatem nostram non posit testificare inter nos nisi quantum unum extraneum hominem. Et qualiscumque extraneum hominem qui venerit hic querere iustitiam tantum habeat de Iudicio quantum unum Catarinum.

(*I. d 157, 10; Liturgy and Law, 564, № 45*)

23.

Anno Millesimo ducentesimo tricesimo Octavo. Sub tempore Regis Vladislavi hoc decretum scribere iussimus Blasio cum pulsatione campanae quod si aliquis nostrorum civium pro sua violentia vinum capere sibi voluerit totum damnum quod exinde evenerit ipse cum persona et cum suo facto persolvat. Similiter de pecoribus quae venduntur pro uno quolibet pecore dabit curiae ipse pectoris venundator .VI. follaros de vacca vero aut de bove dabit I. milliare de follaris. quod si dare noluerit curia paena subiacet. tamen

(На маргини: de vino et de pecoribus)
 (I. d 157, 10; *Liturgy and Law*, 556, № 29)

24.

In anno Dominicae Incarnationis Millesimo ducentesimo, tricesimo Nono in primis Domnus Blasius Episcopus cum Iuratis Iudicibus et cum omnibus consilio . . . invenimus sub pulsatione Campanae pari consilio voluntatis omnium nostrorum hoc invenimus pro salute et honore huius nostrae civitatis. ut quicumque inventus fuerit ut vadat missus ad Dominium Regem et ille pro sua violentia ire noluerit. vel si se excusaverit venundetur sub paena de perperis XXV. et hoc facimus per sacramentum quatinus non isti perperi non sint dimittendi sed accipiat illos curia similiter si aliquis inventus fuerit ire usque Budouam vel usque in Dracevizam. et ille ire noluerit det III. perperos Comiti nostrae Civitatis. et si apud Gribuli ire noluerit in ipsa paena subiaceat

(I. d 157, 10; *Liturgy and Law*, 566, № 51)

25.

Sub tempore Domini Vladislavi nobilissimi Regis pressidente in Cat-tarensis Ecclesia Episcopo Blasio Leonis in primis Iurati Iudices Euticii. Trifon Ratslave. cum Basilio Dabrece cum aliis nobilibus civitatis ex consilio hoc decretum confirmamus perpetualiter observandum quatinus Iudices postquam egressi fuerint de iudicio testificari non possint: nisi annotati fuerint in carta communis notarii et quicumque productus fuerit testis in curia coram iudicibus de qualicumque negotio debet iurare super Dei Evangelia quod ipse verum dicat testimonium. / tamen si fuerit assignatum / et si iurare noluerit venundetur tres perperos. Igitur si aliquis protulerit testimonium ex decem perperis in sursum sine carta testimonium illud non sit credendum sed Hoc autem confirmatum est per manus Diaconi Grubini communis Notarii in Anno Millesimo ducentesimo tricesimo nono de mense Iulio indictione Duodecima.

(I. d 157, 10; *Liturgy and Law*, 543, 544, № 2)

26.

Anno Millesimo ducentesimo quadagesimo Primo, mensis Aprilis. Sub tempore Domini nostri Regis Vladislavi Cum sonitu campanae

 missum aliquis ad vendendum pecora in aliqua parte ipsa quae in civitate ventura errant venun-

detur sub pena de .L. perperos. In hunc itaque modum ab hodierno die statuimus in antea ut mos iste in hac nostra civitate conservetur sub pulsatione campanae ut quisquis homo extraxerit bestias ad vendendum in aliqua parte ut cuibet extraneo consilium dederit. sive societatem cum extraneo illo habuerit ipse qui hoc perpetraverit. det Domino nostro Regi centum perperos. Tamen priore bannum quod missum fuit apud nos de L. perperis confirmavimus pro eo quod plures nostrorum de hoc testimonium peribuerunt. Scripsit hic diaconus Grubinus communis notarius.

(I. d 157, 11; *Liturgy and Law*, 554, № 23)

27.

Anno Millesimo ducentesimo quadragésimo Secundo. mensis Februarii. Octavo die astante. Hoc
sub pulsatione campanae hoc nos constituimus perpertualiter observandum ut nullus de nostris concivibus presumat vendere frumentum qualicumque extraneo ad extraendum de civitate. Quod si aliquis extra hoc capitulare inventus fuerit tam ille qui granum vendiderit. quam ille qui illud conduxerit venundetur sub pena de quadraginta perperis curiae. Ego autem Diaconus Grubinus communis notarius pernotavi.

(I. d 157, 11; *Liturgy and Law*, 555, № 27)

28.

Anno Millesimo ducentesimo quadragésimo Secundo, mense Aprilis astante quinto die sub sonitu campanae hoc inventum est .
 ut homo qui damnum factum habuerit qualicumque nostrorum concivium furtive, reddat illum de hinc usque ad diem octavum: Transacto autem octavo die, totum damnum ipse reddat qui furatus fuerit qualemcumque causam ad illum hominem qui damnum passus fuerit. Ita quidem ut iam postea nullam habeat excusationem. Secundum quod definitum est ab omni capitulo per sententiam excommunicationis. Ego autem Diaconus Grubinus Communis notarius scripsi, et signo assueto coroboravi.

(I. d 157., 11; *Liturgy and Law*, 554, № 24)

29.

Anno Salutiferae Incarnationis Millesimo ducentesimo quadragésimo Quinto. mense decembris. Nos cum pulsatione campanarum in unum praesentem institutionem scribere iubemus ut ab hodierno die in antea, sit et observando quatinus nullus
 concivis vel alterum rumpere praesumat vel clausam aperire portam iuxta litus maris. aliquis murum rumpere vel clausam aperire portam praesumpserit incontinenti .X. perperos venundetur quorum

perperorum maedietas fieret Sancti Triphonis. altera maedietas civitatis dominatori. quod si hoc ausu temerario quis fecerit iudices tenerentur per sacramentum quocumque in tempore hanc insti(11)tutionem predictam et venditionem civitatis dominatori subito declarare. Diaconus Micha de Giga Communis Notarius in curia publica residens hic scripsit predictas. (12)

(*I. d 157, 11, 12; Liturgy and Law, 553, 554, № 22*)

30.

Anno Domini Millesimo ducentesimo quadragesimo Sexto. mense Martio. Septimo die astante eiusdem. Nos quidem Universitas Catarensis puplice in unum cum sono campanae congregatae. voluntarie ad utilitatem civitatis hoc decretum constituimus de caetero penitus observandum sub tali determinatione ut quicumque de Concivibus gladio dare cuidam presumpserit ipsum diabolo intentante. Domino Regi trecentos perperos redere teneatur omni occasione remota. Si enim percussor homicidii et patror huius rei. non haberet quid ad persolvendum secundum quantitatem et institutionem paecuniae supradictae. idem in propria capiatur persona. quod praesens scriptum fieri fecimus per manus diaconi Michae de Giga communis Notarii puplice in curia residentis.

(*I. d 157, 12; Liturgy and Law, 546, 547, № 6*)

31.

Anno Incarnationis Domini Millesimo ducentesimo qudragesimo Sexto. Mense Septembris. Sexto decimo die intrante Indictione Quarta. Sub tempore Domini Regis Uroscii. Catarinae Urbis praesentibus Iuratis Iudicibus et Consilio Universo. hoc decretum sub sono puplicae campanae instituimus nostre causa terre et utilitate ab hodierno die in antea. ut tenendum sit ab omnibus et observandum. sub tali conditione. ut quicumque de conciuibus iniuste aliquem sclavam de gripuli vel de arbanensibus aut Budvanensibus sive qui sunt sub regimine Monasterii Sancti Michaeli, presumptiose verberaverit. de iure. et ipso facto decem perperos venundetur. quos comiti tribuat civitatis. sed unus quisque deinceps cum iustitia. suam adversus eosdem postulet rationem. quod scriptum praesens Diaconus Micha de Giga communis Notarius manu propria exaravit.

(*I. d 157, 12; Liturgy and Law, 553, № 21*)

32.

Anno salutiferae Incarnationis Domini Millesimo ducentesimo quadragesimo septimo. mense Junio sexto decimo die intrante. Nos cum sono campanae puplice penitus congregat. omnium voluntate hoc decretum statuimus ut ab hodierno die in antea ab uni-

versis tenendum sit et observandum quatinus si quis de Ragusiensibus Catarum veniret super quenquam nostrum concivem rationem quamlibet postulaturus pro debito patris vel seniores quod dare teneretur super quem vero debitum fuerit quesitum et ille sui patrimonii causas dimittere vellet. nullam alicui Ragusiensi nostri concives teneantur facere de omni se rationem. Iterumque per sonum campanae publicum instituimus perpetualiter ab omnibus deinceps observandum. ut cuncta instrumenta per manus Praesbyteri Junii communis Notarii scripta quae communiter nobiscum cum Ragusiensibus de caetero invenirentur falsa et irrita fierent et ex toto villiter expellenda excepto tamen instrumentis nostrorum concivium quae iusta debeant esse. et hac de causa hec predicta fieri fecimus eo quia in curia Ragusina instrumentum per manus dicti Praesbyteri scriptum. falsitatis occasione fuisset a Symone filio Petri de Letha ductum fuisset testamentum. Quod praesens scriptum fecimus fieri per manus diaconi Micha de Giga Communis Notarii. (13)

(I. d 157, 12. 13; *Liturgy and Law*, 552, 553, № 20)

33.

Anno salutiferae Incarnationis Domini Millesimo ducentesimo quadragesimo Septimo. mense Iulii. quinto die astante. Nos
 ex voluntate ad utilitatem civitatis constituimus ordinare ut ab hodierno die in antea sit tenendum ab omnibus et observandum ut nullus de concivibus incipiente a porta Gurgitis usque ad portam fluminis et prope litus maris vel fluminis. paleam audeat deducere neque calamum domum aliquam ad operiendum. Si enim aliquis nostri huic institutioni contrafecerit tres perperos Comiti repulsa omni querimonia venundari teneatur quicumque autem nostrorum hec prescripta in civitate habet ducta vel foras, ut dictum est spatium octo dierum sub proicere teneatur. quod scriptum praesens fieri facimus per manus diaconi Micha de Giga communis Notarii in curia publice residendo proprie signo assueto.

(I. d 157, 13; *Liturgy and Law*, 547, № 8)

III

Memorie sulle Bocche di Cattaro, concernenti il Culto

1.

Sentenza deli Giudici di Cattaro a favor del Vescovo, che gli assegna per ogni barca una determinate contribuzione

In Anno Dominicae Incarnationis MCCXXII Mense Iunii indictione X coram nobis iuratis Iudicibus Joanne Jacobi cum Desa. Blasius Catharensis

Episcopus misit querimoniam super Nauclerios navium, dicens quia oportet dare mihi redditum tam de maioribus navibus, quam etiam de minoribus. Deinque ad hanc questionem respondit Andreas Catenae dicens, quia nunquam scimus fuisse datum Episcopo de minoribus barcellis. Interea vocantes Nauclerios requiesierimus, eos si antea hoc datum fuisse: et in hoc testificatus est Simon Pribuisi dicens, quia Episcopus Sergius me convenit de hoc redditu, et iudicatum est me dare: et dedi illud sibi. Testificantibus et aliis hominibus Lampridius Zizae cum Vitalio Taroni, et Marino Mosce. Unde nos Iudices ex consensu aliquorum nobilium sic iubemus, ut deinceps tam maiores naves, quam etiam (9v) et barcellas darent redditum Episcopo sicut moris est. Et hoc invenimus redditum de more de uno arbore medium modium, et de duobus arboribus unum modium.

(I. d 54. св. III, 9v, 10r; *Liturgy and Law*, 568, 568, № 58)

2.

Pieggieria dai Chierici

In anno Dominicae Incarnationis MCCXV Mense Augusto evenit tunc, ut pro quodam debito fuissent datae aptagie super Presbiterum Michaellem Comiti Zupcae; et postquam hoc factum nunciatum fuisset Sergio Archidiacono, qui tunc primatum ecclesiae tenebat, venit in Curia coram Iudicibus, qui ipso tempore errant, videlicet Drago Poris, Basilii cum Petro Poris Tryphonis, atque Simeonis Iunii, et coram istorum iudicio convixerunt comitem Zupza, et iudicatum est, ut Comes non auderet accipere Aptagias super nullum Clericum, nisi Episcopum, vel si ibi Episcopum sibi in civitate non fuerit, hanc Potestatem Archi(11v)diaconus haberet tollendi aptagias super quemlibet Clericum. Scripsit haec Iunius Presbiter Communis Notarius. (12v)

(I. d 54. св. III, 11r, 12v; *Liturgy and Law*, 558, 559, № 37)

3.

Regali da farsi alle Comari nei battesimi

Nos Melliciacca Dei Gratia Catharensis Episcopus una cum Micha Archidiacono..... Intus in Ecclesia Sancti Triphonis sic stabilivimus, confirmavimus, ordinavimus a modo in antea Nullus Compater, sive Commater quando efficiuntur christianissima, presumat mittere exenia Compatri, vel Comatri suae, praeter quinque bucillatos, et quartam unam vini, et gallum cum gallina, et duo Herloda. Mulier vero non audeat plus mittere suae Comatri, quinque tortas plenas similiter, et unam quartam vini, nihilque aliud adiungatur. In morte autem pater spiritualis defuncti nihil aliud presumat portare in refectione mor(11v)tuorum nisi tres tortas ad consolationem illorum qui in lamentum perstiterint, et quartam unam vini cum duodecim folaris de piscibus. Laici quidem compater, sive comater in tristitia penitus nihil por-

tare disponimus. Quicumque ergo a modo in antea hanc nostram Communionem ordinationem ausu temerario infringere presumerit, excommunicati, et ad emendationem non venerit, credat se in hac legatione persistere. (12r)

(I. d 54. св. III, 11v-12r; *Liturgy and Law*,

4.

Regalo fatto a Matteo Bovali per aver portato il capo San Triphone

In nomine Dei eterni, et Salvatoris nostri Iesu Christi. Ego Blasius licet indignus Catharensis Episcopus una cum omni Catharensi Clero nec non Communitatis praedictae sub tempore Domini Regis Radoslavi facimus hunc breve Matheo de Bovali propter bonum seruitium, quod gessit circa nostrae Ecclesiae (12r) et nostrae Civitatis adducens nobis caput Sanctissimi Tryphonis nostri protectoris. Igitur de pleno corde facimus sibi exenium secundum nostrum posse, et donamus sibi agrum de Sancto Theodoro, ut habeat illud cum Dei benedictione, et nostra. Et habeat potestatem ex illo facere suam voluntatem sicut ei placuerit. Et hoc sibi concedimus, ut ex omni collectione quae in Civitate fuerit de magna, sive de minima, ipse, et filii eius, et universo suo haerede, qui de Matheo nati fuerint sint absoluti ab omni datione Communis in perpetuum, et cum gesta de hac translatione scripserimus, ipsum in eadem gesta scribamus: et haec omnia quae sibi permittimus cum sacramento firmamus. Et quicumque hoc decretum anubulare temptaverit, et hanc permissionem sibi datam non audierit ex parte Dei Patris omnipotens sit male(12v)dictus, et subiaceat in paena excommunicationis dum ipse vixerit, et ad confirmandam haec paginam pro totius capituli ex iussione episcopi Iuravi Tryphon Arhidiaconus, cum Praesbitero Iacobo Archipraesbytero et praesbitero Iunio Communis Notario et multis aliis praesbiteris in unum cum Tryphone Bolize, et Millessa Dino, qui in ipso tempore Iudices iurati errant in Civitate. Testes exinde existentibus. Sergius Ludinus. Andreas Cathari. Marinus Mosce. Ionus Eutici. Iohannes Iacobi, Petrus filius Iohannis Dabronis; Et hoc donum quod sibi damus nullus homo praesumat sibi eum tollere pro qualicumque suo debito. Hoc fuit in anno Millesimo CCXXVII mensis Octobris. Ego autem Iunius Praesbiter, e Comunis Notarius ex Iussione Episcopi et roboravi. (1r)

(I d 54. св. III, 12r-v, св. IV, 1r; *Liturgy and Law*, 544, 545, № 3)

5.

Ottobre 1227

In anno Millessimo ducesimo vi(1r)gesimo septimo mensis Octobris. Sub tempore Domini Regis Radoslavi et domini Episcopi Blasii Leo hoc Decretum in civitate ut ab hodierno die in antea si fuerit aliqua collecta in civitate de quinquaginta per-

peris in sursum non possit fieri collecta nisi unusquisque iuret supra Dei Evangelia sicut fierit suam possibilitatem, et sic scribatur et in hunc modum tribuat Curiam, et quicumque aliter fecerit, et non adtenderit hoc decretum sit excomunitatum et maledictum. (1v)

(I. d 54. св. IV, 1r-v; *Liturgy and Law*, 555, № 26)

6.

I bigami ed i maritati non devono esser promossi agli ordini sacri

Anno Incarnationis Domini MCCLV mense Iuni XII die astante Indictione XIII. Nos quidem Ecclesiae Sancti Triphonis Capitulum in unum penitus congregatum de voluntate omnium nostril sic de iure procuravimus ordinare, et bigamos et coniugales vel de Seculi conditione ad sacrum ordinem non promoveantur. Volentes in Ecclesia scandala et odia resecare, et secundum Ecclesiastica iura vivere, et quemcumque ipsorum ex parte supradictorum causa rogationis advenerit, ipse a nostra congregatione segregetur, ac vinculo excommunicationis sit irretitus. Nullus autem secularium magistratus audeat suos in Ecclesia seculares ducere sine audientia Episcopi, et capituli suprascripti, quod praesens fieri fecimus per manus Diaconi Micchae Communis Notarii. (2r)

(I. d 54. св. IV, 1v, 2r; *Liturgy and Law*, 552, № 19)

7.

Proibizione di vendere le terre di San Giorgio

In anno Dominicae Incarnationis Millesimo ducentesimo vigesimo Nono. Undecimo die astante mense Octobris. Pulsata Campana et (2r) In primis Dominus Blasius Episcopus cum Tryphone Archidyacono et Archpraesbytero, et reliquis Clericis de Capitulo Cum iudicibus et nobilibus civitatis hoc decretum instituimus; ut ab hodierno die in antea nullus homo de civitate praesumat credere aliquam causam Abbati Marini Sancti Georgii nec ipsius Monachi super causis Sancti Georgii. Nec nullus homo audeat emere ab illis terram at vineam de Sancto Georgio, nec credere illis aliquam pecuniam super paramentis Monasterii, et quicumque hoc fecerit, perdat praetium quod illis datum habuerit. Insuper subiaceat in pena excommunicationis. (2v)

(I. d 54. св. IV, 2r-v; *Liturgy and Law*, 561, № 41)

8.

28. Decembre 1229

In anno Dominicae Incarnationis Millesimo ducentesimo vigesimo Nono. mense Decembris. In die Sanctorum Martynum Innocentium. Pulsata campana civitatis hoc de-

cretum invenimus de consilio totius populi colecta uni .
 civitatis
 (3r)

(I. d 54. cb. IV, 2v, 3r; *Liturgy and Law*, 565, № 50)

2.

Giuramento prestato dal Abbate di San Giorgio al Vescovo di Cattaro Meliciacce

Ego Dominicus Cenobii Sancti Georgii Abbas. Iuro quod ab hac hora in antea fidelis ero Sanctae Catharensis Ecclesiae tibi que Domino meo Meliciacce Episcopo, tuisque successoribus canonice intrantibus. Non ero in Consilio, neque in facto ut vitam perdatis aut aliquod membrum, seu mala captione capiamini. Consilium, quod mihi per te, aut per litteras, aut per nuncium credideris ad vestrum damnum nemini pandam. Iura; et possessiones Catharensis Ecclesiae adiutor ero ad defendendum, et retinendum salvo meo ordine, contra omnes (4r) homines. Vocatus ad consilium, seu ad conventum veniam, nisi prepeditus fuero prepeditioe canonica. Singulis annis visitabo Ecclesiam Sancti Triphonis in suis sollempnitatibus nisi a tua, tuorumque Successorum absolvar licentia. Haec autem omnia recta fide, et sine fraude observabo, sic me Deus adiuvet, et haec Sancta Dei Evangelia. (4v)

(I. d 54. cb. IV, 4r-v; *Liturgy and Law*, 551, 552, № 18)

IV

Memorie sulle Bocche di Cattaro, Leggi emanate sotto l' amministrazione propria

1.

Il compratore di beni da chi spatria da Cattaro perde i beni comperati, i quali restano del Comune

Anno salutifere Incarnationis Domini Millesimo Ducentesimo Quadragesimo Nono mense martio quinto die astante
 praesens voluntate decretum fieri facimus ut quod ab hodierno die in antea ab omnibus sit tenendum et observandum sicque finaliter determinantes ut quicumque de concivibus uolens civitatis exire habensque uineas terras et domos quas et cupiens vendere nullus civium hereditatem illius exituri emere debeat foras civitatis et quicumque ausu . . . temerario hoc scriptum huius institutionis presumpserit interrumpi credat se ex toto illius praetium ammittere emptionis, et illa haereditas quae (1r) esset empta a quodam concive fieret communis. tam quicumque ciuitatis habitior vellet de sua here-

ditate cuique alii concivi vendere licentiam habeat et securitatem vendendi: tamen utrisque habitantibus civitatem. quod praesens scriptum fieri fecimus per manum diaconi Miche Gige Communis Notarii. (1v)

(I. d 72, 1r, 1v; *Liturgy and Law*, 548, № 10)

2.

Circa la vendita del vino

Anno Incarnationis Domini Millesimo Ducentesimo mense Augusti IX die astante. ad civitatis ab omnibus sit tenendum et opservandum itaque determinantes ut nullus civium vinum emere presumat ad deportandum illud Briscoam causa vendendi presumpserit contra decretum centum exinde perperos Regi Domino rederet nisi tam mercatores (1v) ex hinc briscoam cum vino euntes et exinde per regionem Rassae audacter vinum emere possent sine contradictione aliqua et venditione. Item instituere procuravimus hoc ad civitatis utilitatem simper habendam ut nullus deinceps instrumentum in duplum aliqua pecunia ascribatur scilicet de mense septembrio in antea primo venturo exceptis instrumentis actenus factis quod si contra hoc prescriptum instrumentum in duplum invenirentur pro irrito habeantur quod praesens scriptum fieri fecimus per manum diaconi Miche Gige Communis Notarii. (2r)

(I. d 72, 1v, 2r; *Liturgy and Law*, 549, № 11)

3.

Circa i vigneti

Anno Incarnationis Domini Millesimo Ducentesimo Quadragesimo Octavo Mense Februario Sexto Decimo die intrante. Indictione Sexto Catar sona campanea (2v) instituere conservandum. Videntes enim quod plures multa in vineis dampna et haec prava iusitatio quorumdam resecaetur, sic ordinavimus, ut quicumque de servis eiusdem suros unam incideretur ei scilicet manus, pedis vel oculi. Si enim alios servorum vellet cuilibet vel arundines quos haberet tantum venderet, vel salices quantum ei suus dominus preceperat. et quicumque civium de servis haec praedicta absque sui licentia domini emerit ille emptor si sic oculte agerit decem perperos communi dar quis de cetero ingrederetur in vineas alicuius ad incidendum sarmentas sine licentia domini, cuius esset vinea tres perperos venundari teneatur communo. (3r)

(I. d 72, 2v, 3r; *Liturgy and Law*, 551, № 17)

4.

Anno Salutifere Incarnationis Domini (3r) Millesimo Duocentesimo Quadragesimo Octavo mense praesens decretum pro expellendi quorundam procurauimus esse ut illud ab hodierno die ab omnibus tenendum sit et obseruandum omnino sub tali quidem determinantes condicione ut quisquis concivium coram Iuratis Iudicibus cum alio aliquo legem habuerit, et queque pars eorum legem habendo de jure aliquam iudicibus iniuriam agere presumpserit tunc iudices teneantur per sacramentum illi praesumptori dictae iniuriae perditam dare legem hac de causa eo quod et caeteri similia facere pertimescant. peracto autem istius modi iudicio legis et ille qui perditam suae nequitiae legem habuerit aliquam iudicibus huius modi iniuriam fecerit decem perperos Domino Regi redere teneatur, omni occasione repulsa quod praesens scriptum (3v) scripsit diaconus Micha de Giga Communis Notarius. (4r)

(I. d 72, 3r, 3v, 4r; *Liturgy and Law*, 548, № 9)

5.

15 Settembre 1221

In nomine Dei eterni et Salvatoris nostri Iesu Christi. Anno Millesimo ducentesimo vigesimo Primo quindecimo die intrante mense Septembrio. Sub tempore domini Regis Radoslavi et Comitum Desali: Episcopi vero Blasii Leo pulsata campana Civitatis sic stabilimus, ut ab hodierno die in antea nulla Carta de lege non scribatur nisi in curia coram iudicibus. Et quicumque voluerit facere aliquam creditizam alicui homini sive de aliquo negotio non possint facere cartam nisi ambobus partes praesentem fuerint, et in hunc modum testes adsint cum uno de Iudicibus et quicumque extra hoc decretum cartam scribere presumpserit sit falsa et irrita, et non accipiatur in curia, (4r) et notarius qui eam scripserit sit in sententia, et ab hodierno die in antea hoc stabilivimus ut mos quae antea fuit in civitate de venditione hereditatum illud conservetur ut sit sicut in antiquo tempore. (4v)

(I. d 72, 4r, 4v; *Liturgy and Law*, 546, № 5)

6.

Parte pel dazio sali

In nomine eterni dei et Salvatoris nostri Ihesu Xristi. Anno millesimo Centesimo Octogesimo VI mense Januario. Tempore domini nostri Nemanne Iupani rasse. Ego Turha setnicus directus in civitate cataro a praedicto Magno Iupano una cum iuratis iudicibus ab ipso constitutis Junio Sergii. Jacobo leoce. Petrolino gregorii. et cum omnibus nobilibus Catarensibus . .

..... sub pulsatione campanae Ut ab hodierno die in antea si quis ex nostris concivibus emerit de aliquot servo pales, vel arundines. sive salices. det sex michalatos. de quibus unum accipiat comes ciuitatis et quinque dentur ad utilitatem ecclesiae Sancti Trifonis. Et servus qui (4v) habet sabbatum. vendat palam sive in porta. vel dominus eius interogetur. et super servum qui furtum fecerit. non possit plus dari iudicaturam nisi duo vel tres perperos super liberum autem detur iudicatura quantumcumque datori iudicature placuerit. (5r)

(I. d 72, 4v, 5r; *Liturgy and Law*, 569, № 60)

7.

6 Agosto 1253

Anno Salutifere Incarnationis Domini Millesimo Ducentesimo quingagesimo Tertio mense Augusto. Sexto die intrante cum sonitu campanae utilitatem hanc praesentem fieri fecimus institutionem firmiter tenendam omnino ut nullus vel in circuitu civitatis spinas aut canicias atque ginestras sive lauros venere nisi usque (5r) ad festum sancti Martini primo venduri. completo autem festo prescripto nemo sit ausus venere canicias vel reliquas dictas res tenere sed proicere sine mora easdem. quod si quis ad hoc contrafecerit decem perperos dare teneatur et si aliquis post dictum festum Sancti Martini arundines duxerit pro faciendis caniciis decem teneatur perperos dare. quod praesens huius modi scriptum fieri facimus per manum diaconi Michae Gige communis Notarii. (5v)

(I. d 72, 5r-v; *Liturgy and Law*, 549, № 12)

8.

16 Decembre 1253

Anno Salutiferae Incarnationis Domini Millesimo Ducentesimo Quingagesimo Tertio mense decembris. sexto decimo die intrante ad hoc comite Nichoforo ac Episcopo Deodato pro utilitate civitatis, et defensione habenda hanc praesentem institutionem procuravimus diligenter exercari ab omnibus te(5v)nendam et obseruandam in tantum donec persistimus in guerra. quam utique determinamus ita ut quicumque faciendum et gubernandum ea quae pro salute patriae agere decerent, et si aliquis civium iniuriam eis facere presumpserit, vel manum iniecerit violentam decem perperos . . dare teneatur quorum maedietas detur Comitibus et reliqua medietas communis. Iniuria tamen et verbera . . ostenderentur per idoneos testes. quod praesens scriptum fecimus fieri per manum diaconi Miche Gige Communis Notarii.

(I. d 72, 5v, 6r; *Liturgy and Law*, 550, № 13)

Miljan GOGIĆ

TRANSCRIPTS OF KOTOR DOCUMENTS FROM THE LECTIONARY
AND PONTIFICAL OF THE KOTOR DIOCESE IN THE MANUSCRIPT
COLLECTIONS OF THE HAZU ARCHIVE IN ZAGREB

Summary

The most significant collection of documents for the study of the history of Kotor in the 12th and first half of the 13th century are the transcripts of documents from that period that are found on the free pages and margins of the basic text of the Lectionary and Pontifical of the Diocese of Kotor. A significant number of these documents has parts of the text that are damaged, almost to the point of illegibility. Damaged parts were mainly those parts of the documents that spoke about the manner of their adoption and the authorities that adopted them. The damage was done with the intention of diminishing the former role and importance of the People's Assembly in Kotor, which was the main organizational body of the Kotor commune when they were enacted. Parts of the documents' texts were scraped in the period when the Kotor nobility took over power in Kotor.

Since the interest in the study of the history of medieval Kotor, i.e., the eastern coast of the Adriatic, began increasing, the documents found in the Lectionary and the Pontifical slowly entered the sphere of scientific interest as well, and their usage has become more frequent. One of the indicators of this interest in Kotor's history of the early Middle Ages was the making of transcripts of documents from the mentioned liturgical writings in collections that contained transcripts of documents related to the medieval history of Kotor. Thus, today in the Manuscript Department of the HAZU Archives in Zagreb, there are several collections that contain transcripts of documents from the Lectionary and Pontifical. The oldest of them is the one that is commonly known among historians as The Collection of the Byzantium Family (*II b 21*). It contains transcripts, i.e., notes-excerpts (incipita) of about twenty documents from the mentioned liturgical text. The most important collection of transcripts of documents is certainly the one under the signature I d 157. Its origin can be linked to the Smekja family from Perast. It contains the transcripts of a total of 33 documents, arranged chronologically. A total of nine transcripts of documents are found in the manuscript collection titled *Memorie sulle Bocche di Cattaro, concernenti il Culto* (*I. d 54, I-IV*), and they mainly refer to the first half of the 13th century. Similar to this, the transcripts of documents from the middle of the 13th century are found in the manuscript collection titled *Memorie sulle Bocche di Cattaro, Leggi emanete sotto l' amministrazione propria* (*I. d 72*). It contains transcripts of a total of eight documents. Although today there is an edition of the transcripts of documents from the Lectionary and Pontifical edited by the Canadian historian Richard F. Gyug, the transcripts of the documents from the aforementioned collections cannot be ignored

when studying the history of Kotor. Certain documents, in some places, contain a slightly different transcription of the text than the one provided by the Canadian historian. On the other hand, they also represent a valuable cultural testimony of the era in which the manuscript collections were created.

SADRŽAJ

ČLANCI

Dragana KUNČER, <i>The World without Women: Gender Issues in the Gesta Regum Sclavorum</i>	7
Maja KATUŠIĆ, <i>Tradicionalistički obrasci dubrovačkih useljenika u Kotoru tijekom 18. stoljeća</i>	27
Dušan FUNDIĆ, <i>Suparništvo Austrougarske i Crne Gore u Severnoj Albaniji krajem 19. i početkom 20. veka</i>	49
Luka FILIPOVIĆ, <i>Savez komunista Jugoslavije i prvi pokušaj organizacije mediteranske konferencije komunističkih partija Evrope 1967-1968. godine</i>	61
Ilija KUKOBAT, <i>Crna Gora u sistemu jugoslovenskog vazdušnog saobraćaja 1930-2006</i>	83

ARHEOLOGIJA

Dejan GAZIVODA, <i>Ostaci crkve u Zaljevu</i>	97
---	----

PRILOZI

Janko PAUNOVIĆ, <i>Status robova (servim ancille) u kotorskom Statutu (1616, Venecija) i njegov rimsko-pravni okvir</i>	103
Milić DUJOVIĆ, <i>Manastir Sveta Trojica kod Pljevalja od osnivanja do 1859. godine</i>	121

IZVORI

Miljan GOGIĆ, <i>Prepisi kotorskih isprava iz Lekcionara i Pontifikala Kotorske biskupije u rukopisnim zbornicima arhiva HAZU u Zagrebu</i>	135
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Драгана КУНЧЕР, <i>Мир без женицин: гендерные проблемы в Gesta Regum Sclavorum</i>	7
Мая КАТУШИЧ, <i>Традиционалистские модели иммигрантов из Дубровника в Которе в 18 веке</i>	27
Душан ФУНДИЧ, <i>Соперничество Австро-Венгрии и Черногории в Северной Албании в конце XIX - начале XX века</i>	49
Лука ФИЛИПОВИЧ, <i>Союз коммунистов Югославии и первая попытка организации Средиземноморской конференции коммунистических партий Европы в 1967-1968 гг.</i>	61
Илия КУКОБАТ, <i>Черногория в системе воздушного сообщения Югославии 1930-2006 гг.</i>	83

АРХЕОЛОГИЯ

Деян ГАЗИВОДА, <i>Руины церкви в Зальево</i>	97
--	----

ПРИЛОЖЕНИЯ

Янко ПАУНОВИЧ, <i>Статус рабов (servim ancille) в Которском статуте (1616 г., Венеция) и его римские правовые рамки</i>	103
Милич ДУЙОВИЧ, <i>Монастырь Святой Троицы недалеко от Плевля с момента основания до 1859 года</i>	121

ИСТОЧНИКИ

Милян ГОГИЧ, <i>Стенограммы которских документов из Лекционария и Понтификала Которской епархии в рукописных собраниях архива HAZU в Загребе</i>	135
--	-----

CONTENTS

ARTICLES

Dragana KUNČER, <i>The World without Women: Gender Issues in the Gesta Regum Sclavorum</i>	7
Maja KATUŠIĆ, <i>Traditional Patterns of Dubrovnik Immigrants in Kotor during the 18th Century</i>	27
Dušan FUNDIĆ, <i>Conflicts Between Austria-Hungary and Montenegro in Northern Albania at the End of the 19th and the Beginning of the 20th Century</i>	49
Luka FILIPOVIĆ, <i>League of Communists of Yugoslavia and the First Attempt to Organize the Mediterranean Conference of European Communist Parties in 1967-1968</i>	61
Ilija KUKOBAT, <i>Montenegro in the Air Traffic System of Yugoslavia 1930-2006</i>	83

ARCHEOLOGY

Dejan GAZIVODA, <i>Remains of a Basilica in Zaljevo</i>	97
---	----

SUPPLEMENTS

Janko PAUNOVIĆ, <i>Slave Status (Servim Ancille) in the Kotor Statute (1616, Venice) and its Roman Legal Framework</i>	103
Milić DUJOVIĆ, <i>Monastery of the Holy Trinity in Pljevlja from its Foundation up to 1859</i>	121

SOURCES

Miljan GOGIĆ, <i>Transcripts of Kotor Documents from the Lectionary and Pontifical of the Diocese of Kotor in the CASA Manuscript Collections in Zagreb</i>	135
---	-----

SOMMAIRE

ARTICLES

- Dragana KUNČER, *Le monde sans femmes: les questions de genre dans la Gesta Regum Sclavorum* 7
- Maja KATUŠIĆ, *Modèles traditionalistes des immigrants de Dubrovnik à Kotor au XVIIIe siècle* 27
- Dušan FUNDIĆ, *Rivalité entre l'Autriche-Hongrie et le Monténégro en Albanie du Nord à la fin du XIXe et au début du XXe siècle* 49
- Luka FILIPOVIĆ, *Ligue des communistes de Yougoslavie et la première tentative d'organisation de la Conférence méditerranéenne des partis communistes européens en 1967-1968* 61
- Ilija KUKOBAT, *Monténégro dans le système de trafic aérien de la Yougoslavie en 1930-2006* 83

ARCHÉOLOGIE

- Dejan GAZIVODA, *Vestiges de l'église de Zaljevo* 97

ANNEXES

- Janko PAUNOVIĆ, *Statut des esclaves (servim ancille) dans le Statut de Kotor (1616, Venise) et son cadre juridique romain* 103
- Milić DUJOVIĆ, *Monastère de la Sainte Trinité près de Pljevlja depuis sa fondation jusqu'en 1859* 121

SOURCES

- Miljan GOGIĆ, *Transcriptions des documents de Kotor du Lectionnaire et Pontifical du diocèse de Kotor dans les collections de manuscrits des archives de HAZU (Académie croate des sciences et des arts) à Zagreb* 135

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи (ИЗ)* објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract), кључне ријечи (key words) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (*.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине проред. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историјском институту Црне Горе, са назнаком „за *Историјске записе*“, или послати поштом на адресу:

Историјски институт Црне Горе
Булевар Революције 5
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ucg.ac.me

**Техничка упутства за писање критичког апарата
чланака за *Историјске записе***

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно
нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

TEHNICAL INSTRUCTIONS TO AUTHORS FOR
PREPARING MANUSCRIPTS FOR PUBLICATION
IN *HISOTRICAL RECORDS*

Scientific journal *Historical Records* publishes following types of articles:

1. Introductory remarks
2. Original scientific articles
3. Review articles
4. Conference addresses
5. Case studies

In addition, *Historical Records* also publishes book and periodic reviews, chronic of scientific work, notes etc. Category of article is suggested by the author, and is subject to the decision of Editorial board. It is mandatory for all articles to include abstract, key words and summary in English language (up to 1500 words).

**Manuscript Preparation Technical Guidelines for
Historical Records**

All manuscripts (articles, reviews, reactions, notes, sources) must be written electronically, preferably using MS Word package (or any other compatible program) in (**.doc) format. Furthermore, authors are strongly encourage to use *Times New Roman*, 12 font, and 1, 5 spacing. In footnotes, please, use font 10 and single spacing. Manuscripts are submitted both electronically (CD, DVD, USA or via email) and in hard-copy. Maximum length is 32 pages.

Corresponding authors need to provide their contact post and email addresses, and also to include present job details. Papers can be submitted in-person or mailed to the following address:

Historical Institute of the University of Montenegro
Bulevar Revolucije 5,
81000 Pogorica
Montenegro

Or, using emails: istorijskizapisi@gmail.com or ii@ucg.ac.me

Footnotes Technical Guidelines for Historical Records

Author names and Article title – current (regular typed letters)

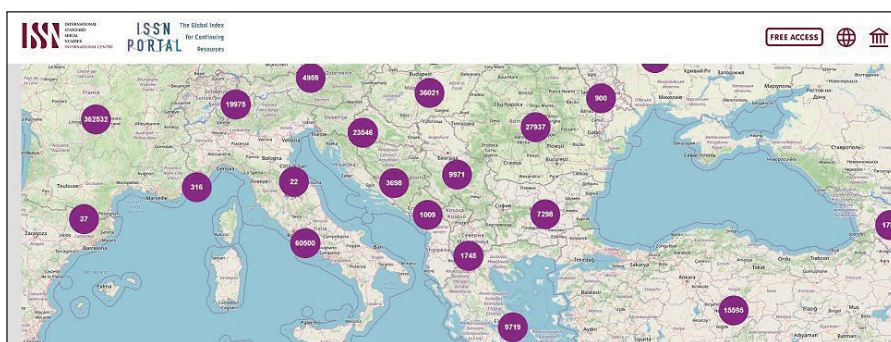
Journal or Monograph Title – italic (slant slightly to the right)

Ibid – italic

o.c. (opere citato) – italic

Papers which do not conform to the conventions of the Journal will not be considered for publication. Editorial board remains open for any further inquiries regarding Journal's conventions and technical guidelines.

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ ONLINE

Историјски записи, најстарији црногорски научни часопис, одавно је доступан онлајн на слједећим линковима:

<http://www.istorijskizapisi.ac.me/>

www.ucg.ac.me/ii

Електронске верзије *Записа* (1927-1941) и *Историјских записа* (1948-) добиле су посебне ISSN бројеве од Националног ISSN центра, и каталoшки су обрађени у е-каталогу Националне библиотеке „Ђурђе Црнојевић“. ISSN је идентификатор часописа на глобалном нивоу, он је јединствен и везује се за назив часописа, тако да доприноси његовој кредибилности и видљивости. Уласком у ISSN регистар (сједиште у Паризу, доступан на: <https://portal.issn.org/>) потенцијални корисници широм свијета добијају информацију о електронској доступности комплетног садржаја свих бројева објављених од 1927. до данас. Радови наших и страних историчара, неопходно полазиште у проучавању историје црногорског народа, дати су у слободном приступу и видљиви у оном облику у којем су првобитно објављени. Овај часопис је већ дуго индексиран у најобимнијим базама електронских текстова EBSCO и CEEOL, а сада је уврштен у ISSN регистар, чиме је његова видљивост додатно побољшана, а тиме и једноставност приступа и преузимања

садржаја бројева или чланака. Дигитализација претходних и континуирано објављивање нових часописа је рјешење које нуди брзу информацију и приступачан материјал, читљив на свим савременим електронским уређајима, свим заинтересованим академским и истраживачким заједницама, као и појединцима који желе да дођу до квалитетних и поузданих изворних историјских радова.

* * *

Historical Records, the oldest Montenegrin scientific journal, has recently been made available online at the following links:

<http://www.istorijskizapisi.ac.me/>

www.ucg.ac.me/ii

Electronic versions of the *Records* (1927-1941) and *Historical Records* (1948-) received special ISSN numbers from the National ISSN Centre, and were catalogued in the e-catalogue of the National Library Đurđe Crnojević. ISSN is used as an identifier for journals on a global level, it is unique and linked to the name of a journal, so it contributes to its credibility and visibility. By entering the ISSN register (based in Paris, available at: **<https://portal.issn.org/>**), potential users throughout the world are able to receive information on the electronic availability of the complete content of all issues published from 1927 to the present day. The works of domestic and foreign historians, a necessary starting point in the study of the history of the Montenegrin people, are provided free of charge and visible in the form in which they were originally published. This journal has already been indexed for many years in the most comprehensive databases of electronic texts – EBSCO and CEEOL, and is now included in the ISSN register, which will further improve its visibility, and thus the ease of accessing and downloading the content of issues or articles. Digitization of previous and continuous publication of new journals is a solution that offers readily available information and accessible material readable on all modern electronic devices to all interested academic and research communities, as well as individuals who want to have access to quality and reliable original historical works.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO - Historical abstracts with full text

И С Т О Р И Ј С К И З А П И С И

Година ХСVI

Бр. 3-4/2023.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 5

За издавача

Др Драгана Кујовић, в.д. директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектура и коректура

Соња Живаљевић

Садржај превели

Porta Aperta, Podgorica

(<http://www.portaaperta.me/index.html>)

Тираж:

300

Штампа

Artgrafika

СIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института
и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни
уредник Олга Пелцер-Вујачић. - [Год. 1], књ. 1, св.
1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар Револуције 5) :
Историјски институт Црне Горе, 1948 (Подгорица :
Побједа). - 24 cm

Четири пута годишње. - Је наставак: Записи
ISSN 0021-2652 = Историјски записи
COBISS.CG - ID 54807